

महाकवियत्सराजविरचितः

त्रिपुरदाहः

श्रीवेङ्कटार्यविरचितः

महेन्द्रविजयः

श्रीवेङ्कटवरदाचार्यविरचितः

श्रीकृष्णविजयः

कुलपते: डॉ. मण्डनमिश्रस्य प्रस्तावनया समलङ्कृताः

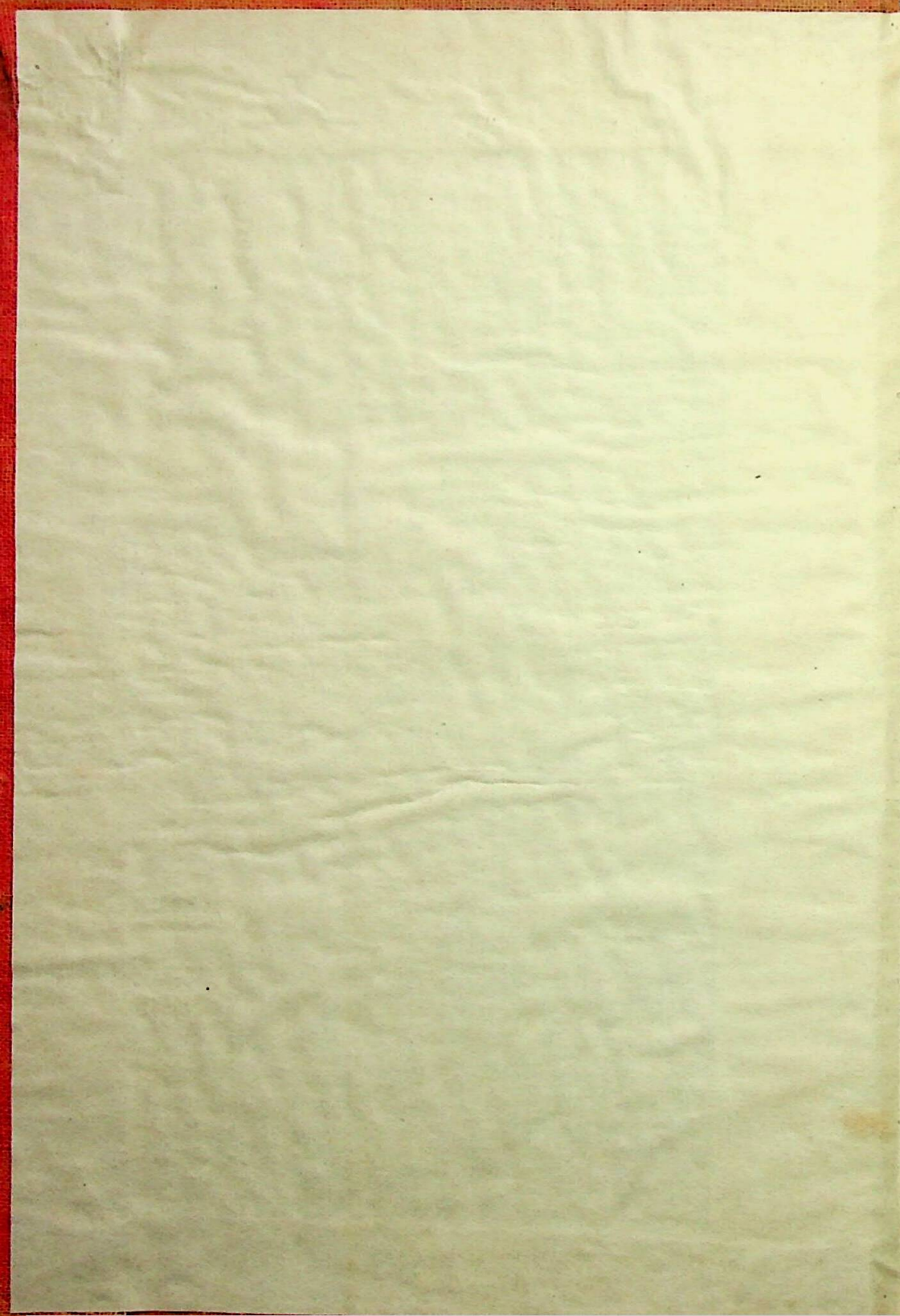
सम्पादकौ

डॉ. दशरथद्विवेदी

डॉ. राजनारायण-उपाध्यायश्च

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी

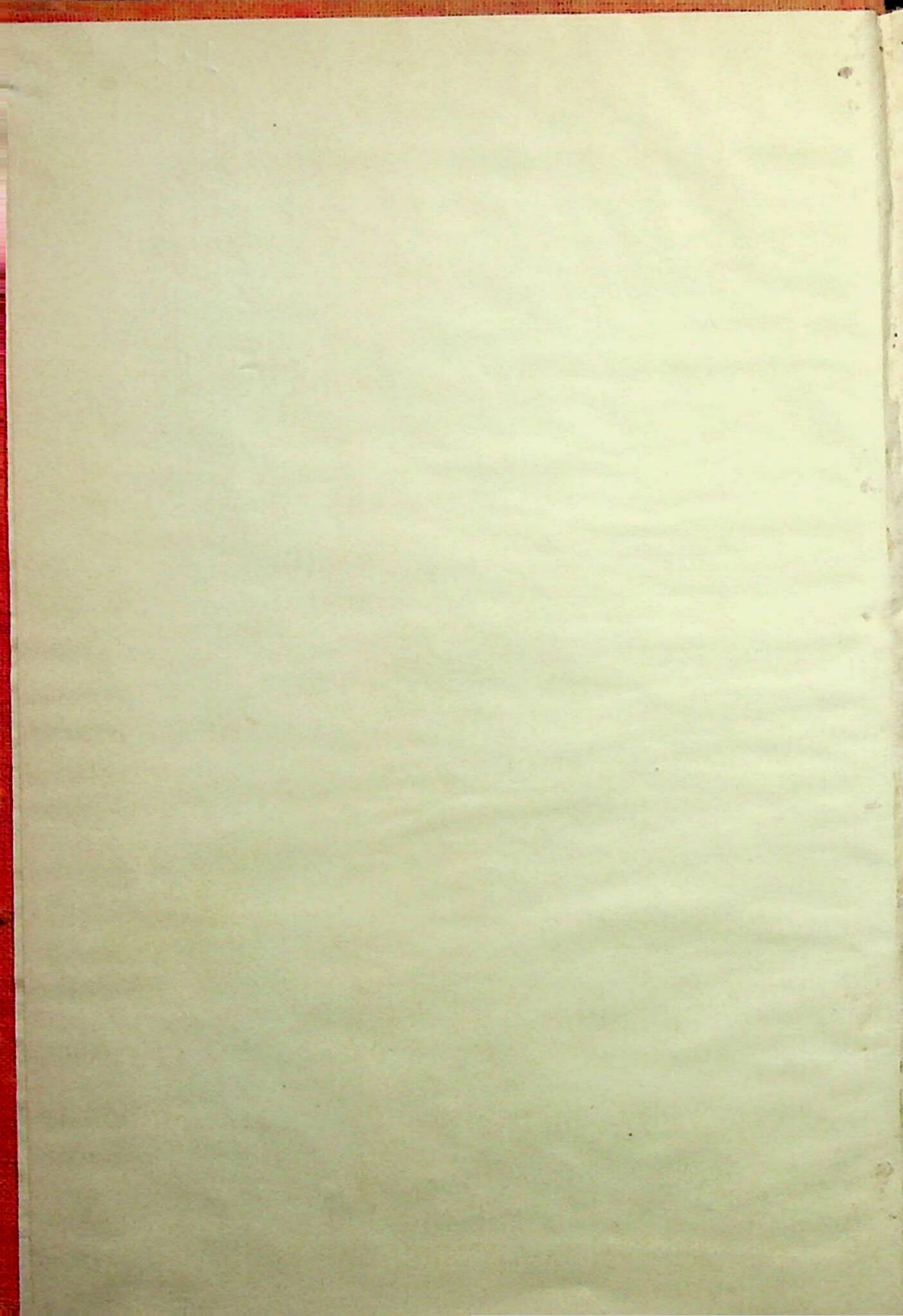

2.2

SARASVATĪBHAVANA-GRANTHA MĀLA
[Vol. 137]

TRIPURADĀHA

BY ŚRĪ VATSARĀJA

MAHENDRAVIJAYA

BY ŚRĪ VEŅKAYĀRYA

SRĪKṚṢṆAVIJAYA

BY ŚRĪ VEŅKATAVARADĀCĀRYA

FOREWORD BY
DR. MANDAN MISHRA
VICE-CHANCELLOR

EDITED BY
DR. DAŚARATHA DVIVEDI
AND
DR. RĀJANĀRĀYAṆA UPĀDHYĀYA

VARANASI

1999

**Research Publication Supervisor—
Director, Research Institute,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi.**

**Published by—
Dr. Harish Chandra Mani Tripathi
Director, Publication Department
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.**

**Available at—
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002**

**First Edition—500 Copies
Price - Rs. 80-00**

**Printed by—
Shri Balram Upadhyay,
Manager,
Sampurnanand Sanskrit University Press
Varanasi-221 002**

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला

[१३७]

महाकविवत्सराजविरचितः

त्रिपुरदाहः

श्रीवेङ्कटार्यविरचितो

महेन्द्रविजयः

श्रीवेङ्कटवरदाचार्यविरचितः

श्रीकृष्णविजयः

कुलपते: डॉ० मण्डनमिश्रस्य प्रस्तावनया समलङ्कृतः

सम्पादकौ

डॉ० दशरथद्विवेदी

डॉ० राजनारायण-उपाध्यायश्च

वाराणस्याम्

१०५२ तमे वंक्रभाब्दे

१९२१ तमे शकाब्दे

१९९९ तमे ख्रिस्ताब्दे

अनुसन्धानप्रकाशनपर्यवेक्षकः —
निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी ।

प्रकाशकः —

डॉ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
निदेशकः, प्रकाशनविभागस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी-२२१ ००२.

प्राप्तिस्थानम् —

विक्रय-विभागः,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी-२२१ ००२.

प्रथमं संस्करणम्, ५०० प्रतिरूपाणि
मूल्यम्-८०.०० रूप्यकाणि

मुद्रकः —

श्रीबलराम उपाध्यायः

व्यवस्थापकः,

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयीयमुद्रणालयस्य
वाराणसी-२२१ ००२.

प्रस्तावना

आङ्गिकं भुवनं यस्य वाचिकं सर्ववाङ्मयम् ।

आहार्यं चन्द्रतारादि तं नुमः सात्त्विकं शिवम् ॥

विश्वेऽस्मिन् सर्वो लोकः सुखं कामयत इति नातिशयितं वचः ।
सुखावाप्तये दुःखनिवृत्तये च सर्वे प्राणिनः प्रयतमाना दृश्यन्ते । शास्त्रानुसारं
दुःखमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदेन त्रिविधम् । दुःखनिवृत्तेरुपाया
अपि त्रिविधाः—दृष्टः, अदृष्टः, शास्त्रीयश्च । एतेरुपायैरेकान्तिकात्यन्तिक-
दुःखध्वंसं नावलोकयन्तो विद्वांस उपायान्तराण्यकल्पयन् । एतेषु आचार्येषु
नाट्यशास्त्रप्रणेता भरतमुनिः संसारस्य दुःखनिवृत्तये नाट्यवेदमरचयत् ।
नाट्यशास्त्रमधिकृत्य स्वयमेव वृणुते—

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।

नासौ योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन् यन्न दृश्यते ॥

(ना० शा० १।११६)

नाट्यशास्त्रस्य प्रायोगिकपक्षोऽभिनयः । आङ्गिकवाचिकाहार्य-
सात्त्विकाख्याभिनयै रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणं भवति । अभिनय-
प्रकारो विभिन्नेषु रूपकेषु संदृश्यते । इदं रूपकं दशविधम्—

नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।

ईहामृगाङ्गवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥

(सा० द० ६।३)

एवंविधेषु दशरूपकप्रकारेषु डिमाख्यप्रकारविशेषः काचिद् अपूर्वतां
विभर्ति । डिमस्यास्य लक्षणं सुष्ठु प्रतिपादितमस्ति साहित्यदर्पणे—

मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधभ्रान्तादिचेष्टितैः ।

उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातेतिवृत्तकः ॥

अङ्गी रौरसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।

चत्वारोऽङ्का मता नेह विष्कम्भप्रवेशकौ ॥

नायका देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ।

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धृताः ॥

वृत्तयः कौशिकोहीना निविमर्शश्च सन्धयः ।

दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यभृङ्गारवर्जिताः ॥

(सा० द० ६।२४३)

संस्कृतवाङ्मयं निःसंशयं सर्वेभ्यो वाङ्मयेभ्यः पुरातनतमं चकास्ति ।
जनजीवनकल्याणदृग्भिर्भारतीयमनीषिभिः प्रतिक्षेत्रं यानि यानि ग्रन्थरत्नानि

विरचितानि तेषु सहृदयहृदयाह्लादकारीणि रूपकाणि भवन्ति । तस्मात् सत्यमिदमुक्तं यत् 'नाटकान्तं कवित्वम्' । एतादृशनाट्यप्रयोगेषु डिमस्य प्रयोगः प्राचीनो भाति । भरतमुनिनापि त्रिपुरदाहनामको डिमः स्वनाट्य-शास्त्रे समुल्लेखितः । मन्ये, वत्सराजविरचितस्त्रिपुरदाहस्तादृशीं कामपि परम्परां निजीकरोति ।

पुराणेषु प्रख्यातवस्तुषु भगवतो भूतभावनशिवस्य त्रिपुरासुरदाह-विषयमवलम्ब्य बह्वचः कथाः श्रूयन्ते । ताः कथा आश्रित्य कविराजेन वत्स-राजेनानल्पप्रतिभया कल्पितोऽयं डिमग्रन्थः । वत्सराजप्रणीतेषु षड्रूपकेषु प्रसिद्धेषु प्रसिद्धतमोऽयं त्रिपुरदाहो डिमलक्षणैरूपेतं शीर्षस्थं स्थान-मलङ्करोति ।

त्रिपुरदाहस्य रचयितुर्वत्सराजस्य समयो द्वादशशतकमिति बाह्या-भ्यन्तरप्रमाणैर्निश्चयप्रचं वक्तुं शक्यते । असौ तत्कालीनकलिञ्जरशासकस्य राजसदसि अमात्य आसीदिति सुस्पष्टं विद्यते । विद्युन्मालि-लोहिताक्ष-तारकाक्षेस्तारकासुरतनुर्भवैर्देवानां पीडनम्, देवैर्भगवच्छिवस्य स्तुतिः, ततः परं भगवता परेशेन त्रिपुरदहनं च डिमस्यास्य सङ्क्षिप्तं कथावस्तु । अस्य सुज्ञातस्य कथावस्तुनो नाटकीयं प्रतिपादनमेव कवेरपूर्वता । अत्र पात्रसन्निवेशोऽनुमतनियमपरिधौ विषयस्य पल्लवनं संवर्द्धनं चास्य महत्त्वा-धायकं तत्त्वम् । एवं प्रकारेण श्रीवेङ्कटार्यविरचितश्चतुरङ्गोपेतो 'महेन्द्रविजय'नामको डिमः, श्रीवेङ्कटवरदाचार्यविरचितः 'श्रीकृष्णविजय'-डिमश्च समानरूपेणापूर्वतां विभर्तः ।

दक्षिणभारतस्य विभिन्नप्रान्तेभ्यः पाण्डुलिपीः सङ्गृह्य डॉ० दशरथ-द्विवेद-डॉ० राजनारायण-उपाध्यायमहोदयौ एतेषां महत्त्वपूर्णग्रन्थानां सम्पादनं कृतवन्ताविति तौ धन्यवादाहौ । ग्रन्थरत्नमिदं नूनं सामाजिकानां विपश्चिदपश्चिमानां प्रीणनाय जिज्ञासूनां च जिज्ञासामोचनाय महते उपकाराय स्यादिति विश्वसिमि ।

प्रसङ्गेऽस्मिन् ग्रन्थस्यास्य सुष्ठु प्रकाशनार्थं विश्वविद्यालयस्या-स्यैश्वर्यशालिने प्रकाशन-निदेशकाय डॉ० हरिश्चन्द्रमणि-त्रिपाठिमहोदयाय, ईक्ष्यशोधकाय डॉ० हरिवंशकुमारपाण्डेयाय, प्रकाशनविभागीयसहयोगिभ्यः, विश्वविद्यालयीयमुद्रणालयव्यवस्थापकाय च शुभाशंसनं समुपाहरन् ग्रन्थमिमं साहित्यशास्त्रमनीषिप्रवरेभ्यः समुपहरामि ।

वाराणस्याम्

श्रीरामनवम्याम्,

दि० अ० ३०५६

मण्डनमिश्रः

कुलपतिः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

भूमिका

यस्योन्मेषे निमीलित्यखिलमपि जगद्यन्निमेषेऽखिलाना-

मुन्मेषो विरूपानामुपनमति यदग्नेरनङ्गः पतङ्गः ।

आसुर्यश्चापि पुर्यस्त्रिभुवनकुशलायाहुतिर्यत्र भूता

रौद्रं तद्रुद्रनेत्रं रचयतु निखिलज्योतिभद्रोदयं नः ॥

आनन्दनिस्यन्दिषु रूपकेषु डिमानामल्पीयस्येव संख्याऽस्ति । सर्व-
प्रथमं मम निर्देशने डॉ० राजनारायण-उपाध्यायो डिमानधिकृत्य 'पी-एच्०डी०'
उपाधिप्राप्तये शोधप्रबन्धमलिखत् । प्रकाशितडिमानामनुपलब्ध्या कार्यं
एष दुष्कर एवासीत् । महता प्रयासेन स दक्षिणभारताड्डिमानां पाण्डुलिपी-
रधिगतवान् । मद्रासराजकीयहस्तलिखितग्रन्थागारात् सः श्रीकृष्णविजयं
वीरभद्रविजयं चेति डिमयोः पाण्डुलिपी प्राप्तवान् । सौभाग्याद्
राजकीयानुसन्धानकेन्द्रमैसूरतः 'महेन्द्र-विजयम्' इति डिमस्यापि हस्त-
लिखितप्रतिलिपिरूपलब्धा । त्रिपुरदाहस्य प्रकाशितपुस्तकं वरोदातः
प्रकाशितेषु 'रूपकषट्केषु' आसीदेव । इत्थं डिमचतुष्टयमधिकृत्य सः स्वकीयं
शोधप्रबन्धमलिखत् ।

संस्कृतरूपकसाहित्ये त्रिपुरदाहमित्येकमेव प्रकाशितचरं पुस्तकमिति
विचार्यान्येषां प्रकाशनाय उद्युक्तोऽहं सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
पूर्वकुलपतिं मम गुरुं विद्वद्वरेण्यं प्रथितयशसं पं० श्रीविद्यानिवासमिश्र-
मनिवेदयम् । स च सहर्षं प्रस्तावं मदीयं स्वीकृत्य सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्व-
विद्यालयस्य प्रकाशनाधिकारिणं श्रीमन्तं हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठिनं प्रकाशनार्थ-
मादिशदिति तेषामनुकम्पयैव डिमरूपकसङ्ग्रहं विदुषां समक्षमस्तीति
सन्तोषमनुभवामः ।

प्रकृतडिमानामेकलपाण्डुलिप्यैव प्रकाशनं क्रियते । डिमानामुपलब्धाः
पाण्डुलिपयो भ्रष्टाः, खण्डिताः, अपूर्णश्चासन् । महतायासेन संशोध्य ताः
प्रकाशनार्थं यथासमयं यथास्थानं यथायोग्याधिकारिणं सम्प्रेषिताः । काला-
तीतमपि कार्यसिद्धिरन्तस्तोषमुपजनयतीति डिमानामत्र सङ्ग्रहरूपेण प्रकाशनं
मन्ये संस्कृतविदुषां मनसि मोदमातनिष्यते ।

नाटकान्तं कवित्वमिति रूपकप्रथनमेव कविकौशलनिकषमिति दश-
रूपकेषु रौद्रप्रधानडिमरूपकलेखनपटवः कवयो नितरां प्रशंसार्हाः । डिमेषु

वस्तुनायकी प्रख्यातोदात्ते भवतः । भरतोक्त्या नायकोऽत्र धीरोदात्तो भवति, प्रख्यातवस्तुविषयः प्रख्यातोदात्तनायकाश्चैवेति तदुक्तेः । प्रायशोऽस्य पालनं न दृश्यते डिमेषु । शृङ्गारहास्यविवर्जिताः षड्रसा भवन्ति । रौद्र एवात्र दीप्तरसो भवति । चत्वारोऽङ्कास्तेषु च नानाभावानामभियोजनं रचनासु वैचित्र्यमातनोति । निर्घातोल्कापाताह्वसूर्यचन्द्रोपरागेन्द्रजालमायादीनामत्र प्रचुरप्रयोगो भवति । षोडशोद्धता यक्षराक्षसभुजङ्गाद्याश्चात्र नायकाः परस्परमाघातप्रतिघाताभ्यां रूपकसौभाग्यवर्द्धनं कुर्वन्ति । सात्वत्यारभटीवृत्त्योरत्र प्राधान्यं दृश्यते । प्रवेशकविष्कम्भकाभ्यां शून्या भवन्ति डिमाः । धनञ्जयस्तु भरतमतमनादृत्य धीरोद्धतनायकस्यात्रावश्यकतां प्रस्तौति न तु धीरोदात्तस्य । डिमेषु वीररौद्रयोरवस्थितिर्भवति । यद्यपि सति वीरे धीरोदात्तनायकताऽपि स्वीकार्येति विद्वद्भिः पर्यालोच्यम् । डिमलक्षणार्थं नाट्यशास्त्रस्य (१८.८४-८८), दशरूपकस्य (३.५७-६०) तथा विश्वनाथविद्यानाथप्रभृतीनां साहित्यशास्त्रग्रन्थावलोकनं कर्तव्यम् ।

महेन्द्रविजयस्य प्रस्तावनायामेव (११४) डिमलक्षणं लिखितं कविना यच्च शास्त्रमेवानुकरोति । एवमेव वीरभद्रविजये (११३) तथा च श्रीकृष्णविजयेऽपि डिमलक्षणं (११२८) निबद्धमस्ति ।

त्रिपुरदाहस्य डिमस्य कविर्वत्सराजस्तत्कालीनस्य कालिञ्जरस्य शासकस्य परमादिदेवस्य (११६५-१२०३ ई०) राजमन्त्री आसीत् । सुस्पष्टं यत्तस्य जीवनसमयो द्वादशशतक आसीत् । वत्सराजस्य षड्रूपकाणि प्रसिद्धानि सन्ति—किरातार्जुनीयव्यायोगः, कर्पूरचरितभाणः, रुक्मिणीहरणमिति ईहामृगः, त्रिपुरदाहमिति डिमः, हास्यचूडामणिः प्रहसनम्, समुद्रमन्थनमिति समवकारश्चेति ।

महेन्द्रविजयस्य कविः श्रीप्रधानवेङ्कयार्योऽष्टादशशतके मैसूरराज्ये जन्मना धरामलञ्चकार । स च कृष्णराजद्वितीयस्य (१७३४-१७६६ ई०) मन्त्री बभूव । १७८० ई० वर्षे वेङ्कयार्यः श्रीनञ्जरामराजयोर्मन्त्री आसीत् । नञ्जरामराजस्तं 'प्रधानम्' इति उपाधिं प्रदत्तवान् । हैदरअलीशासने श्रीवेङ्कयार्यः स्वपदादवनतिं प्राप्य सुदूरं गत्वा राजनियोगमकरोदिति सः अष्टादशशतकीय आसीदिति सुनिश्चितम् ।

श्रीवेङ्कयार्यो मैसूरराज्ये भार्गववंशीयस्य श्रीहम्पयस्य पुत्र आसीत् । स च जन्मना 'बावाम्बिके'ति नाम्न्या मातुः कुक्षिमलङ्करोत् । गुरोरस्य नामासीत् श्रीचिदानन्दः । श्रीवेङ्कयार्यस्य जन्मस्थली श्रीरामपुरी आसीत् । पिता चास्य श्रीरामपुर्याः शासकस्य अमात्यपदमलङ्करोति स्म ।

श्रीवेङ्कटार्यो ब्रह्मविद्याविदभूत् । षड्दर्शनीवल्लभः किं वा षड्दर्शनी-
नेतेति पदाभ्यां स विभूषित आसीत् । महेन्द्रविजये तथा कामविलासे स
रामस्यानन्यो भक्त इति स्तुतः । महेन्द्रविजये स रामस्तुति विदधाति । सः
सर्वभाषाकलाविदासीदित्यपि तदग्रन्थदर्शनादवगम्यते । तस्य रचनानां
पाण्डुलिपयो मैसूरराज्यग्रन्थागारे सुरक्षिताः सन्ति । ताश्च सन्ति—कामविलास-
भाणः, कुक्षिम्भरभैरवं प्रहसनम्, महेन्द्रविजयमिति डिमः, वीरराघवं
व्यायोगः, विबुधानन्दं समवकारः, सीताकल्याणमिति वीथी, रुक्मिणीमाधव-
मित्यङ्कः, उर्वशीसार्वभौममिति ईहामृग इति । एवमन्या अपि रचनाः सन्ति ।
ताश्च यथा—अलङ्कारमणिदर्पणम्, जगन्नाथविजयम्, सुधाञ्जरीत्युपन्यासः,
कुवलयविजयं चम्पूः, आज्ञनेयशतकम्, सूर्यशतकम्, हनुमज्जयस्तथा
चिद्देवशतकमिति । कन्नडरचनासु कर्णाटरामायणम्, इन्दिराभ्युदयम्, हनुमद्-
विलासमिति च सन्ति ।

महेन्द्रविजयमिति डिमश्चतुरङ्कोपेतमस्ति । तस्य चाभिनयमभूत्प्रथमं
श्रीरामपुर्या भगवतः श्रीवेङ्कटनाथस्य महोत्सवे समागतरसिकानामानन्द-
प्रमोदवृद्धिहेतवे ।

श्रीकृष्णविजयस्य कविः श्रीवेङ्कटवरदाचार्यो मद्रासराज्यस्य आर्काट-
जनपदस्य श्रीमुष्णपुरग्रामवास्तव्यस्य पौण्डिन्यगोत्रीयस्य रामानुजवैष्णव-
वंशस्य श्रीउप्पलाचार्यस्यात्मज आसीत् । तस्य पितामहः श्रीवरदार्यः,
प्रपितामहश्च श्रीनिवासार्योऽभूत् । श्रीउप्पलाचार्यस्यापरे त्रयो भ्रातर आसन् ।
श्रीवेङ्कटवरदाचार्यस्यापि एकोऽपरो भ्राता आसीत् । सर्वेऽस्य वंशे परम्परया
विद्वांसः समभूवन् ।

श्रीनिवासवरदार्ययोः प्रपितामहपितामहयोरस्य रचनानां संख्या
पञ्चाशदधिका आसीदिति श्रीकृष्णविजयग्रन्तावनातोऽवगम्यते । श्रीवेङ्कट-
वरदाचार्यस्य रचनानामुल्लेखस्तत्र मिलति—श्रीनिवासचरितम्, श्रीनिवास-
कुशलाब्धिचन्द्रिका, श्रीकृष्णविजयम्, श्रीनिवासारणवम्, श्रीदिव्यदम्पति-
वरस्तवम्, अत्रिकामकलावल्लीति । श्रीकृष्णविजयस्याभिनयमभूदित्युल्ले-
खोऽपि ग्रन्थ एवोपलभ्यते ।

त्रयाणां डिमानां कथा पुराणेषु महाभारते च मिलति । त्रिपुरेर्देवानां
पीडनम्, देवैर्महेशस्तुतिः, शिवद्वारा त्रिपुराणां विनाश एव त्रिपुरदाहस्य
कथा । नाट्यशास्त्रसिद्धान्तमनादृत्यास्मिन् श्रीकृष्णविजये डिमे शृङ्गारस्य
प्रचुरप्रयोगोऽभूदत्र तु श्रीकृष्णानुमत्या तस्य च कौशलेन सुभद्रार्जुनयोः समागमो
दृश्यते । न केवलमत्र रसविषय एव प्रत्युत सन्धि-विष्कम्भक-प्रवेशकाङ्कादिविषये

चापि शास्त्रविरुद्धं वर्णनं कविः करोति । शृङ्गारस्यामर्यादितमपि रूपमत्र मिलति । येषां मञ्चे प्रदर्शनं निषिद्धमस्ति तेषामपि प्रदर्शनमत्र बहुधा दृश्यते । श्रीकृष्णमाचार्य एनं नाटकं वदति न डिममिति समुद्रमन्थनाज्जाता-मृतोपलब्धये देवासुराणां सङ्घर्षस्य निबन्धनं महेन्द्रविजये कृतं कविना । महेन्द्रोऽत्रोद्धतो नायकः । श्रीमतोराङ्गिरसभार्गवयोर्भूमिकाऽत्र महती प्रशंसाहर्हास्ति । डिमस्यास्याप्यभिनयमभूदिति डिमस्य प्रस्तावनातो ज्ञायते ।

तदेवं डिमत्रयाणामप्रकाशितचराणामत्र प्रकाशनं मन्ये संस्कृतजगति मुदमातनिष्यतीति विदुषां पुरस्सरमस्ति । महतायासेनाऽपि पाण्डुलिपीना-मेकलानाञ्चोपलब्ध्या त्रुटीनां भग्नांशानाम् अस्पष्टपदानां च सम्यक् समाधानं न सञ्जातमिति सम्पादकौ सुतरामनुभूयेते, तदर्थं विद्वांसः क्षमिष्यन्ति, केवलं नूतनावतारमेवाकलय्य परिभावयिष्यन्तीति निवेद्यन्ते ।

पुनरपि डिमानां प्रकाशनार्थं प्रकाशनोपकरणभूतेभ्यः सर्वेभ्यो विद्वद्भ्यो भूरि-भूरि साधुवादान् दद्वः । यतश्च येषाञ्च साहाय्येन पाण्डु-लिपीरधिगतास्ते मद्रासमैसूरराज्यग्रन्थागाराधिकारिणोऽपि धन्यवादाहर्हाः, येषां साहाय्येन विना कार्यमेवासम्भवमासीत् ।

पूर्वमेवोक्तचरा गुरवः पण्डितश्रीवद्यानिवासमिश्राः पूर्वकुलपतयः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य तथा डॉ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठिनः प्रकाशन-निदेशकाः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्यान्ये च प्रकाशनपराः सहायका भूरिशो धन्यवादाहर्हाः, येषां कृपैव डिमानामुद्धरणे हेतुरिति शं भूयादिति ।

रसान् भृङ्ग इवादत्ते गुणानेवाहितः सुधीः ।

वसन्तपञ्चमी,
वि० सं० २०५५

}

सम्पादकौ
दशरथद्विवेदी
राजनारायण-उपाध्यायः

महाकविवत्सराजविरचितः

त्रिपुरदाहः

परिकरितमिन्दुमौलेर्जयति शिरः स्वर्गवाहिनीतलिलैः ।
यस्मिन्नुप्तं सद्यः कुसुमं कल्पद्रुमीभवति ॥ १ ॥
पिङ्गैः कुर्वन्कुजमयमिव व्योमनुङ्गैः स्फुलिङ्गै-
बिभ्रद्धूमान्सुरपतिभियोड्डीयमानानिवाद्रीन् ।
मन्दाकिन्याः ववथनमुखरं नर्तयन्वारिपूरं
बाणस्याग्निः स जयति पुरप्लोषकारः पुरारेः ॥ २ ॥
धूमैर्व्यामलयन् मुखानि नयनान्याप्लावयन्नश्रुभिः
सन्तापार्तिपराभवं पृथुशिखाचक्रेण विस्तारयन् ।
हर्षोत्कर्षसमागमेऽपि दिविषद्वर्गस्य शोकोचित-
व्यापारस्त्रिपुरं दहन् विजयते भर्गस्य बाणानलः ॥ ३ ॥
(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः —(समन्तादवलोक्य)

पारिपाश्विकः —(... अपरा) ध्यते भवान् ।

सूत्रधारः —मार्ष ! किं मामुपहससि । स एव देवोऽत्रापराध्यति ।

तथा हि—

अनारता(तं) दानपरम्पराभि-

निर्वेदमायाति कदाचिदुर्वी ।

बिभर्ति तत्पूर्वमिव प्रहर्षं

मुहुः प्रदानैः परमर्दिराजः ॥ ४ ॥

पारिपाश्विकः —लभतां लभताम् । नाहमीष्यकालुष्यपात्रम् । किन्तु

वैभवोचितं यन्न दानमारभते भवान्, तदहमुपतप्ये ।

तथा हि—

पुष्टापि रक्षितापि प्रयत्नतो दानविरहिता लक्ष्मीः ।

गौरिव वन्ध्याभूता भवति परं कष्टदा गृहिणः ॥ ५ ॥

सूत्रधारः —(सगर्वम्) मार्घ ! प्रतीक्षस्व सूर्यचन्द्रोपरागादिपर्व । मूर्ख !

पश्यसि मे महादानानि ।

पारिपाश्विकः —भाव ! को विलम्बः शंसत्युपरागाणां त्रिपुरबलगर्विते

दैत्यवर्गं । तथा हि—

दैत्यास्ते कंटभीयाः क्रथनमभिलषन्त्यब्धिमध्येऽपि शौरे-

वारं वारं हिनस्ति द्युमणिशशिधरौ बाहुहोनः स राहुः ।

रुग्णे गीर्वाणवर्गे त्रिपुरपरिभवैः सोऽपि पातालमूला-

ज्जाने कैरप्यहोभिर्बलिरिह बलवानेव्यति ध्वस्तबन्धः ॥ ६ ॥

(नेपथ्ये सोपहासम्)

युज्यते युज्यते तवैतत् । चारणा हि दुरुदाहरणदोहदैर्विरोधविषवल्लीं
वर्द्धयन्तो दुर्बलान् बलिष्ठैर्घातयन्ति ।

पारिपाश्विकः —(सभयम्) भाव ! कोऽयमकारणं कुप्यति ?

सूत्रधारः —(स्वरप्रत्यभिज्ञामभिनयन्) एष विरञ्चिनन्दनो महामुनि-
नरिदः ।

पारिपाश्विकः —(सोपहासम्) अहो ! मुनेरुपशमशीलता ।

सूत्रधारः —(विहस्य) स्वभाव एवायमस्य । किन्न जानाति भवान् ?
तथा हि—

न वीणा प्रीणाति श्रुतिपुटसुखग्रामघटना

स्वराभोगः साम्नामपि च न तथा पुष्यति सुखम् ।

मिथःक्रूरक्रोधग्रथितपरुषालापबहलः

कलिः प्रह्लादाय प्रभवति यथा नारदमुनेः ॥ ७ ॥

तदयं कलहावलोकनकुतूहली स्वयं च क्रोधनो दूरत एव नमस्यः ।
एह्यावां निजनियोगमनन्तरकरणीयं सम्पादयावः ।

(इति निष्क्रान्तौ)

([इति] प्रस्तावना)

[ततः प्रविशति नारदः]

नारदः —(ससंरम्भं समन्तादवलोक्य) कथं न कोऽप्यत्र ? अहो घाष्टं
मिथ्योक्तिवाचाटस्य नटस्य । तथा हि—

त्रिशूललीलायितमन्धकारे-

ध्यायित्सु चक्राक्रमणं मुरारेः ।

भयज्वराटोपपचेलिमेघु

दैत्येषु शौर्यस्य लवः कदासीत् ॥ ८ ॥

अथवा नटोऽयं किमुपालभ्यते, यो राहुमपि वीरगणनायां गणयति ।

(नेपथ्ये)

आः ! ब्राह्मणोऽसि । किं करोमि । निरङ्कुशरसनो व्याहर यथा
यथा रोचते ।

कनकशिखरिदुर्गं वज्रपाणिनं मुञ्च-

त्युदधिसलिलदुर्गैर्जीवितो दानवारिः ।

स च पितृवनदुर्गं चन्द्रचूडोऽधिशेते

सुभटभणितिशोभां युज्यते निर्जराणाम् ॥ ९ ॥

नारदः —(स्वरानुसारेण ऊर्ध्वमवलोक्य, स्वगतम्) कथमयं राहुर्व्या-
हरति ? भवतु, कोऽयं वराकः ?

(ततः प्रविशति व्योमयानेन राहुः)

राहुः —कनकशिखरीत्यादि पठति ।

नारदः —(सोपहासम्) अयि राहुवीर ! उपहसनीयैव सुभटभणिति-
देवानाम् । तथा हि—

जम्भस्तम्भितविक्रमः सुरपतिर्मन्दोऽहद्वनो रविः

सोऽप्यास्ते गजकृत्तिगुप्तजघनो देवस्त्रिशूलायुधः ।

कृष्णः सोऽपि कर्दधितो मधुमुरप्रायेर्मुहुर्दानवैः

शौर्याशौर्यपरिस्थितिं सहृदयो जानाति राहुर्भवान् ॥ १० ॥

राहुः —(साशङ्कमिव मूर्द्धकम्पेन वारयति)

नारदः —(सहासम्) अयि सैहिकेय ! हस्तसंज्ञया वारय ।

राहुः—(सक्रोधम्)

विहस्तितां नारद मामकीयां
गतत्रपः किं हससि प्रहृष्टः ।
करान् खरांशोर्हसितुं सहस्रं
न तेऽस्ति वक्त्रं मधुपद्रुतस्य ॥११॥

तदाकर्णय मे हितैषिणो वाणीम्—
मन्द नारद ! जल्प मुञ्चसि न किं विप्रोचित चापल
मिथ्याहङ्कृतिजल्पितैस्तव हहा ! कुप्यन्तु मा दानवाः ।
देवेष्वस्तमुपागतेषु सहसा तत्क्रोधलीलायितै-
रेषाऽन्योन्यविरोधिनी क्व नु मुने ! विद्या प्रयोज्या त्वया ॥१२॥

नारदः—(सहासम्) संहिकेय ! अहमप्यत एव न देवानाकोप्य दान-
वान्निर्मूलमुन्मूलयामि ! तथा हि—

निर्मूलमुन्मूलितदानवेषु देवेषु निर्वैरसुखप्रियेषु ।
सङ्ग्रामसम्मर्द्भरावलोककुतूहलं स्यात्क्व नु नारदस्य ॥१३॥

राहुः—(सोपहासम्) अहो महाहवकुतूहलित्वं महामुनेः ! तदहं प्रति-
ग्रहान्तरनिरीहस्य पूरयामि भवतः समरावलोकनसमीहाम् ।

वराको राकायां मम कवलतामेत्यशरण-
स्तथा दर्शेऽप्यर्काश्रयमुपगतः शीतकिरणः ।

तदद्यैव क्रूरप्रसृमरकरं केवलममुं
करिष्यामि प्रासं दिनपरिवृढं पश्यतु भवान् ॥१४॥

(इति सक्रोधं निष्क्रान्तः)

नारदः—(साश्चर्यम्) अहो ! चण्डिमा दानवखण्डस्य । तदहं भगवतीं
भागीरथीमुपास्य खण्डपरशुमुपवीणयितुमनुसरामि । तमेव देवं
दानवेभ्यः क्रोधयिष्यामि । (नभोऽवलोक्य) सुरसमूहोऽपीदानीं
शिवं सेवमानो भविष्यति ।

(इति निष्क्रान्तः)

([अत्र] विष्कम्भकः)

(ततः प्रविशति सुरसमूहोपास्यमानो महेशः)

महेशः—(स्वगतं साशङ्कम्) आः ! किं पुनर्विध्वंसितानि पश्याम्यमृता-
न्धसः ? भवतु पृच्छामि । (प्रकाशम्) अयि सुरगुरो !
किमेतत् ?

शाक्रं चक्षुः सहस्रं परिवहति हिमक्लोवराजोवमुद्रां
पाशः प्राचेतसोऽयं पिशुनयति सुखध्वंसमालस्यवश्यः ।
सुप्तोत्साहो हुताशः कलयति सुमनः कालिमानं द्वितीयं
क्रूरां कष्टस्य काष्ठां स्फुटमभिदधति व्याकुला लोकपालाः ॥१५॥

बृहस्पतिः—(सोल्लुण्ठम्) किं पुनर्भगवान् सर्वज्ञो नारदवदस्मान् कन्दलाय
मुखरीकर्तुमिच्छति ? स्वयमेव वेत्तु देवः ।

(प्रविश्य सम्भ्रान्त इव)

नारदः—नेत्रे भीलय चन्द्रसूर्यमयनस्वभानुरायात्ययं
प्रच्छन्नं क्रियतां गजाजिनमिदं वैरस्य संस्तारकम् ।
शूलं निक्षिप दूरतः क्वचिदिदं युद्धापराधात्मकं
शम्भो ! तापस एव जीवतु भवान् घोरा रणे दानवाः ॥१६॥

महेशः—(सक्रोधम्)

समितिपरिचितोऽहं सर्वदा सर्वदेत्यैः
कथय कथय कोऽयं नारदो द्राङ्मुमूर्षुः ।
विरचयतु विशङ्कं नाकलोकं पिनाकः
प्रलयजलदनादस्पृद्धिर्भौर्वोरवद्विः ॥१७॥

इन्द्रः—(स्वगतं सहर्षम्) दिष्ट्या रौद्ररसवासितमानसो हरः संवृत्तः ।
साधु नारद ! साधु !! पारदोऽसि विपत्पारावारस्य ।

नारदः—(पार्श्वमवलोक्य) अयि कुण्डकुलिश सहस्राक्ष ! किन्तु विज्ञापयति
भवान् ?

इन्द्रः—(सखेदं निःश्वस्य) अयि महामुने ! किमहमुपहसनीयो विज्ञा-
पयामि ? तथा हि—

काठिन्यं कुलिशादपेत्य हृदये सत्रासमावासितं
सद्यो यन्न विदीर्यते विधुरितं दुर्दैत्यदर्पोदयैः ।
एकोऽप्यस्ति न मे विलोचनलवश्चक्षुःसहस्रं तनौ
नूनं चित्रमिदं हृतं मम यशो यत्पश्यतः शत्रुभिः ॥१८॥

महेशः—(सोत्साहम्) अयि जम्भशासन ! किमेवमुत्ताम्यसि ? कियन्मात्राणि तव दम्भोलिदावानलस्य दानवकुलतृणानि ?

इन्द्रः—(सप्रश्रयम्)

किं गर्वगर्भभणितिव्यसनेन शस्तो
दम्भोलिरेष न तु देव ! तव प्रभावः ।

औदास्यसुस्थमनसि त्वयि दानवानां

दोर्दण्डखण्डनवधौ कतमोऽस्ति शौण्डः ॥१९॥

महेशः—(सखेदम्) अहह पुरुहूत ! किमिदं व्याहृतम् । स्वप्नेऽपि दिविष-
त्कार्येषु न स्यादुदासीन ईशानः ।

शूलं शिरःशूलकरं न कस्य
विपाककृत्कस्य न वा पिनाकः ।

ममेन्द्रसन्देशवशंवदस्य

कं वा न कुर्यात् परशुः परासुम् ॥२०॥

यमः—(ससंरम्भम्) आः ! किं मृतममरैर्यद्दैत्यसमरसम्मर्द्दकेलिर्भगवन्त-
मुग्रं व्यग्रीकरिष्यति ? अयि देवदेव ! त्वद्वरप्रदानबलमाशङ्कमाना-
स्तत्र वयं क्लीबाः संवृत्ताः स्मः । तदिदानीम्—

मोदन्तां करपङ्कजेषु गिरिश स्वस्थानि शस्त्राणि ते
सङ्ग्रामश्रमकातरो न हि न हि प्रेष्योऽस्ति ते कश्चन ।
स्वेरं मे समराङ्गणं विहरतां दण्डोऽयमत्युत्कट-
स्त्र्युटचत्कीकसवावदूकदनुजप्रत्यङ्गभङ्गोद्यमैः ॥२१॥

हुताशः—(सक्रोधमाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा)

अयि ज्वालाः सर्वाः प्रलयसमयाटोपविषमाः
प्रगल्भध्वं यूयं मयि झटिति सङ्ग्रामरसिके ।
मया प्लुष्टे तस्मिन् प्रथममसुरानीकविपिने
सुराणामन्येषां भवतु कुपितं भस्मनि हुतम् ॥२२॥

नारदः—(सहर्षं विहस्य) अयि वायो ! पश्य, पश्य निजमित्रस्य
शौर्योत्साहम् ।

वायुः—सखे नारद !

निर्मूलमुन्मूलयिताहमेव

प्रभञ्जनः प्रागसुरद्रुमौघान् ।

दहत्वथैतान् मृतभारकारः

तनूनपात्तापयतां रविर्वा ॥२३॥

नारदः—(सहर्षम्) दिष्ट्या वर्द्धतां वर्द्धतां धर्मः । एवमुद्धतक्रोधेषु देवेषु दानवानामम्भसि मग्नानामपि क्व जीवितम् ?

वरुणः—(सगर्वं सप्रश्रयम्)

कण्ठन्यस्तकठोरपाशविवशान्देवद्रुहो

दुर्दमान्

(आत्मानं निर्दिश्य)

नेष्यत्येष निरङ्कुशो जलपतिः पातालमूलं बलात् ।

तद्वैलक्ष्यजुषो विना रणरसं भग्नप्रतिज्ञाः सुरा

न क्रुध्यन्ति यथा तथा कुरु मुने त्वामित्थमभ्यर्थये ॥२४॥

नारदः—सखे कुबेर ! धनदोऽसि, तदिदानीं निधनदो भव विद्विषाम् ।

कुबेरः—सखे नारद !

महोःस्तम्भविजृम्भितैस्त्रिनयनप्रेमानुरोधेन वा

सार्द्धं नैव मया मिलन्ति समरश्रद्धालवो दानवाः ।

तन्मे भूरिदिनानि सङ्गरमहादुर्भिक्षदूनात्मनः

सम्प्रत्येष रणोत्सवः प्रभविता हर्षाय शम्भोः पुरः ॥२५॥

नारदः—(सहर्षम्) अहह ! दिष्ट्या कृतकृत्योऽस्मि संवृत्तस्तदिदानीं नेतरस्य कस्याप्यपेक्षा ।

ऋत्यः—(सक्रोधं स्वगतम्) कथं सामान्यगणनयाऽपि न मां गणयत्ययं वटुः । तदेवं तावत् (प्रकाशम्)—

देवद्रोहि विपाटनव्यतिकरे वीरोऽहमेकः परं

तादृङ्मे त्वदनादरेण गरिमा किं नारद ! क्षीयते ।

आस्ते कौशलमात्रमेव कलहक्रीडासु ते चापलं

भीरुः शूर इति स्थितिं कथमहो जानाति विप्रो भवान् ॥२६॥

नारदः—(स्वगतं सहर्षम्) दिष्ट्या असावप्यस्मत्पक्ष एव तावत्संवृत्तः ।

क्रुद्धयतु क्रुद्धयतु । सुतरां प्रियं प्रियं मे । (प्रकाशं सप्रश्रयम्)—

धुरीणो वीराणां रजनिचर ! कोऽन्योऽस्ति भवतः

प्रधानं शास्त्राणां तव परमसिः क्रीडति करे ।

त्वमभ्यर्थ्यो योद्धं किमिव दिविषत्कार्यपरवान्

विधिः केनादष्टो घटयति मुहुर्विष्टपमिदम् ॥२७॥

नन्दी — (सस्पृहम्) अयि सुराचार्य ! सुष्ठु मामेवंविधदानवविशेषशुश्रूषा

मुखरीकरोति । तथा हि—

अस्तोदयस्थितिरयं किमु लङ्घनीया

केनापि किन्नु पुरुषप्रवरः स एकः ।

यत्कातरा बहुतराः सहसा समेत्य

तद्वैशसव्यतिकरं मुहुरारभन्ते ॥२८॥

तत्कथय कोऽयं वीरशिरोमणिः ?

बृहस्पतिः—अयि शिलादसूनो ! कथितः किमेष विज्ञेयः अन्तरिक्षचरस्त्रि-

पुराभिधानो धूमकेतुरिव त्रैलोक्यस्य ?

दुष्प्रेक्षाः प्रसरत्प्रभूतहुतभुग्ज्वालौघनीराजित-

व्योमानो मुखरस्फुलिङ्गपटलप्रच्छादिताशामुखाः ।

गङ्गाम्भःकवचे शिवस्य शिरसि प्रेङ्खन्ति तन्मार्गणा-

स्थाङ्कारान्न पुनः शृणोति दिविषद्दुर्द्वैतस्तत्कृतान् ॥२९॥

न चायमन्तरिक्षचरोऽन्तरिक्षमेव क्षिणोति । क्षितिरपि सुतरामने-
नैवोत्ताप्यते । सोऽपि रसातलनायको भुजङ्गराजो भग्न एवानेन ।

(ततः प्रविशति पृथिवी)

पृथिवी — (सोद्वेगमाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा)

भअवं कमलुब्भव ! किं तुमं उआलभेमि ? अहो दे दुर्विलसिदं !

(छाया) (भगवन् कमलोद्भव ! किं त्वामुपालभे ? अहो ते दुर्विलसितम् !)

साधारणा अष्ट कुलाअला णं

ते दिग्गजा सो अ भुजङ्गराओ ।

मं धारिऊणं इअ वित्थरेण

भजेसि किं [इ] दारुणदाणवेहि ॥३०॥

(छाया) (साधारणा अष्टकुलाअला ननु

ते दिग्गजाः स च भुजङ्गराजः ।

मां धृत्वा इति [हि] विस्तरेण

भञ्जयसि किं दारुणदानवैः ॥३०॥)

ता ण तुमं उवसप्पिस्सं । तं य्येव चंदसेहरं सरणं मयिस्सं, जी नृप
पि णिस्सेदि । (छाया) [तन्न त्वामुपसर्पिष्ये । तमेव चन्द्रशेखरं सरणं
गमिष्यामि यस्त्वामपि निर्माति ।]

(परिक्रामन्ती स्खलनमभिनीय सवैलक्ष्यम्)

अहह, सुट्ठु अवलम्हि संजादा । ता को मह आलंबणं । दूरे सो
भुजङ्गराओ । (छाया) [अहह, सुष्टु अवलास्मि सञ्जाता । तन्नो
ममालम्बनम् । दूरे स भुजङ्गराजः ।]

(प्रविश्य पुरुषवेषः शेषः)

शेषः—भगवति भूतधात्रि ! मामवलम्बस्व ।

पृथिवी—(विलोक्य) कथं णायराओ सम्पत्तो ! अहं णायराज !

लज्जामि वज्जमइआ इधवि तुमं अवलम्बन्ती । किं विस्सुमरिदं मे
दुव्विसह्दानवशरासारधुम्मन्ति मं उव्वहन्तस्स तुह दुव्वहदुष्फ-
डणिम्मोअपट्ठं फणाचक्कं । (छाया) [कथं नागराजः सम्प्राप्तः ।
अयि नागराज, लज्जे वज्जमयी अत्र त्वामवलम्बमाना । किं
विस्मृतं मया दुर्विषहदानवशरासारधूर्णमानां मासुहहस्तव
दुर्वहदुष्फटनिर्मोकपट्टफणाचक्रम् ।]

शेषः—भगवति ! भाग्यवानस्मि, यदेवं सर्वाधारभूता धरादेवी सम्भा-
वयति । तदवलम्बस्व । निकट एवायं भगवान् भवानीपतिः पुरन्दर-
प्रमुखदिविषत्परिषदुपास्यमान आस्ते । तदेहभुपसर्पावः ।

(उभावुपसर्पतः)

पृथिवी—भवं भग सअललोअसगसंहारपरित्ताणकारण, णसो दे णओ
दे । (छाया) [भगवन् भगं, सकललोकसर्गसंहारपरित्ताणकारण,
नमस्ते, नमस्ते ।]

शेषः—(सप्रश्रयम्) अण्टतनुसंविभागाभ्युपगतनिश्चिन्नुवनकार्येनृषवज्ज !
नमस्ते, नमस्ते ।

महेशः—(ससम्भ्रमम्) आः किमेतत् ।

वाष्पाकुलास्या विकलं चलन्ती

विशालनिःश्वासाविलीनवेणिः ।

उपस्थिता मूर्तिमती त्वमाभिः

अस्मन्मनो मेविनि सावयन्ती ॥३१॥

धुरीणो वीराणां रजनिचर ! कोऽन्योऽस्ति भवतः

प्रधानं शास्त्राणां तव परमसिः क्रीडति करे ।

त्वमभ्यर्थ्यो योद्धुं किमिव दिविषत्कार्यपरवान्

विधिः केनादष्टो घटयति मुहुर्विष्टपमिदम् ॥२७॥

नन्दी — (सस्पृहम्) अयि सुराचार्य ! मुष्टु मामेवविधदानवविशेषशुश्रूषा

मुखरीकरोति । तथा हि—

अस्तोदयस्थितिरयं किमु लङ्घनीया

केनापि किन्नु पुरुषप्रवरः स एकः ।

यत्कातरा बहुतराः सहसा समेत्य

तद्वैशसव्यतिकरं मुहुरारभन्ते ॥२८॥

तत्कथय कोऽयं वीरशिरोमणिः ?

बृहस्पतिः—अयि शिलादसूतो ! कथितः किमेष विज्ञेयः अन्तरिक्षचरस्त्रि-

पुराभिधानो धूमकेतुरिव त्रैलोक्यस्य ?

दुष्प्रेक्षाः प्रसरत्प्रभूतहुतभुग्ज्वालौघनीराजित-

व्योमानो मुखरस्फुलिङ्गपटलप्रच्छादिताशामुखाः ।

गङ्गाम्भःकवचे शिवस्य शिरसि प्रेङ्खन्ति तन्मार्गणा-

स्थाङ्कारान्न पुनः शृणोति दिविषद्दुर्दैवतस्तत्कृतान् ॥२९॥

न चायमन्तरिक्षचरोऽन्तरिक्षमेव क्षिणोति । क्षितिरपि सुतरामने-
नैवोत्ताप्यते । सोऽपि रसातलनायको भुजङ्गराजो भग्न एवानेन ।

(ततः प्रविशति पृथिवी)

पृथिवी — (सोद्वेगमाकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा)

भअवं कमलुब्भव ! किं तुमं उआलभेमि ? अहो दे दुर्विलसिदं !

(छाया) (भगवन् कमलोद्भव ! किं त्वामुपालभे ? अहो ते दुर्विलसितम् !)

साधारणा अट्ट कुलाअला णं

ते दिग्गआ सो अ भुअङ्गराओ ।

मं धारिऊणं इअ वित्थरेण

भंजेसि किं [इ] दारुणदानवेहि ॥३०॥

(छाया) (साधारणा अष्टकुलाचला ननु

ते दिग्गजाः स च भुजङ्गराजः ।

मां धृत्वा इति [हि] विस्तरेण

भञ्जयसि किं दारुणदानवैः ॥३०॥)

ता ण तुमं उवसप्पिस्सं । तं य्येव चंदसेहरं सरणं ममिस्सं, जो तुमं पि णिम्मेदि । (छाया) [तन्न त्वामुपसर्पिष्ये । तमेव चन्द्रशेखरं शरणं गमिष्यामि यस्त्वामपि निर्माति ।]

(परिक्रामन्ती स्खलनमभिनीय सर्वैलक्ष्यम्)

अहह, सुट्ठु अवलम्हि संजादा । ता को मह आलंबणं । दूरे सो भुजङ्गराओ । (छाया) [अहह, सुष्टु अवलास्मि सञ्जाता । तत्को ममालम्बनम् । दूरे स भुजङ्गराजः ।]

(प्रविश्य पुरुषवेषः शेषः)

शेषः—भगवति भूतधात्रि ! मामवलम्बस्व ।

पृथिवी—(विलोक्य) कथं णायराओ सम्पत्तो ! अइ णाअराअ !

लज्जामि वज्जमइआ इधवि तुमं अवलम्बंती । किं विसुमरिदं मे दुव्विसहदाणवसरासारधुम्मन्ति मं उव्वहन्तस्स तुह दुव्वहदुप्फ-
डणिम्मोअपट्टं फणाचक्कं । (छाया) [कथं नागराजः सम्प्राप्तः ।
अयि नागराज, लज्जे वज्जमयी अत्र त्वामवलम्बमाना । किं
विस्मृतं मया दुविषहदानवशरासारधूर्णमानां मामुद्वहतस्तव
दुर्वहदुप्फटनिर्मोकपट्टफणाचक्रम् ।]

शेषः—भगवति ! भाग्यवानस्मि, यदेवं सर्वाधारभूता धरादेवी सम्भावयति । तदवलम्बस्व । निकट एवायं भगवान् भवानीपतिः पुरन्दर-
प्रमुखदिविषत्परिषदुपास्यमान आस्ते । तदेहचुपसर्पावः ।

(उभावुपसर्पतः)

पृथिवी—भअवं भग सअल्लोअसग्गसंहारपरित्ताणकारण, णमो दे णमो दे । (छाया) [भगवन् भर्ग, सकललोकसर्गसंहारपरित्राणकारण,
नमस्ते, नमस्ते ।]

शेषः—(सप्रश्रयम्) अष्टतनुसंविभागाभ्युपगतनिखिलभुवनकार्यवृषध्वज !
नमस्ते, नमस्ते ।

महेशः—(ससम्भ्रमम्) आः किमेतत् ।

वाष्पाकुलास्या विकलं चलन्ती

विशालनिःश्वासविलोलवेणिः ।

उपस्थिता मूर्तिमती त्वमाधिः

अस्मन्मनो मेदिनि सादयन्ती ॥३१॥

तत्कथय किमेतत् ? भगवति महि, सकललोकमहनीये महदेतदत्या-
हितम् ।

कादम्बिनी काचिदपूर्वरूपा
त्वमुर्वरे, भूरिरसोपगूढा ।

ऊर्ध्वस्थलोकानपि हव्यकव्य-
प्रवर्णैः प्रीणयसे तलस्था ॥३२॥

पृथिवी —(सप्रश्रयम्) भगवन् ! केयमात्मविकत्थनता । ननु त्वन्मूर्ति-
रहमस्मि ।

महेशः —(शेषमालोक्य)

चलाचलधरोत्कृत्तफणान्नगणानुरः ।
अदशन्नपि नागेन्द्र, त्वं नो दशसि भानसम् ॥३३॥

शेषः —(ससंरम्भम्) अयि देवदेव ! त्वदादेशवशंवदोऽस्मि न पुनरहम-
पर्याप्तः ।

सहस्रेणास्यानां प्रसरदुरुनिःश्वासमरुता
पृथुज्वालाजालं किमु वियति वर्षामि न त्रिषम् ।

यदीयप्लोषेन त्रिपुरदनुजोन्मूलनविधौ
न मन्त्रस्तन्त्रो वा प्रभवति समाधानकरणे ॥३४॥

नारदः —(सहर्षश्चिर्यम्) साधु, साधु न खलु क्षमाभारोद्वहन इव समर-
भारोद्वहनेऽपि धुरीण एव भुजङ्गराजः । (शिशिरबाधामभिनीय)
आः, किं पुनरेवंविधदुःखोष्मसम्बाधेऽपि शिशिरवैधुर्यमुज्जृम्भते ।
(पुरोऽवलोक्य) कथमयं पर्वतराजः प्राप्तः । (सहर्षम्)
एहोहि शैलराज ! हरश्चशुर ! शिशिरय त्रिपुरपरिभवोत्तप्तं
सुरसमूहम् ।

(प्रविश्य, हिमवान्)

हिमवान् —(सपश्चात्तापं हस्तं विधुन्वन्) अयि मुनीन्द्र !

अहह ! किमिह कुर्मो नायकस्यामराणां
कुलिशदलितपक्षाः पङ्क्तवो यत्कृताः स्मः ।

असमचयभराढ्याः स्वैरमुड्डीयमानाः

किमु न दनुजसार्थं खेचरं चूर्णयामः ॥३५॥

तदिदानीं स्थावरोऽपि कामरूपो विरूपाक्षापेक्षां पूरयिष्ये ।

नारदः—(सप्रश्रयम्) अयि दुर्लभ्य त्र्यक्ष ! क इदानीं प्रतीक्ष्यते ।

त्रिपुरोपरुद्धे देवयाने सूर्याचन्द्रमसौ परमिह नागता ।

नन्दी —(दिशोऽवलोक्य, ससम्भ्रमम्) आः ! किमेतत् ।

रात्रिर्गतैव विहरन्ति न चारिवाहा-

स्तारुण्य एव तरणिः परिणाममेति ।

आः, कोऽयमद्भुतमयः समयस्तनोति

दिवचक्रमक्रममिलित्तिमिरप्ररोहम् ॥३६॥

(सर्वे सचमत्कारमालोकयन्ते)

(नेपथ्ये)

दैत्यान्तकारि हरिचक्रपराक्रमस्य

यो होततां पिशुनयत्नाविनष्टमौलिः ।

सोत्कर्षरोषभरभीषणनिःपिधान-

दंष्ट्रः स एष विनिहन्ति विधुन्तुदोऽर्कम् ॥३७॥

तत्परित्रायतां यः कश्चिदिह शूरतरः सुरोऽस्ति ।

महेशः—(ससंरम्भम्) नन्दिन्पुनय मे चापम् । द्रागस्तु निःशोकः

सूर्यलोकः ।

नन्दी —आः ! कोऽयमसद्ग्रहो विगतविग्रहं निगृहीतं राहुग्रहं ग्रहीतुम् ।

त्रिपुरदाह एवारभ्यताम्, येनोपरुद्धदेवयानेन धर्मपथो निर्मूल-
मुन्मूल्यते ।

(नेपथ्ये)

(सक्रोधम्) आः ! क एष धर्ममुन्मूलयति ?

धर्मः सदैव बलवान्विजयैकहेतु-

धर्मोऽभिरक्षति परं स्मरणप्रयत्नात् ।

ते जम्भकैटभगजान्धकतारकाद्या

धर्मद्रुहः कथय, केऽभ्युदयं प्रपेदुः ॥३८॥

नारदः—(सहर्षम्) कथमागत एव मम ज्येष्ठो भ्राता ब्रह्मनन्दनो

धर्मः ।

(प्रविश्य)

धर्मः—भगवन् अशेष ! जगदाधार ! एष त्वां धर्मः प्रणमति ।

महेशः—अयि धर्म ! किमेवमुच्यते ? अस्माकमपि वृषभरूपधारस्त्वमा-
धारः । इहोपसीदतु भवान् ।

धर्मः—महेश ! त्रिपुरोरुद्धे जगति इहैव मे स्थानम् ।

(इत्युपविशति [धर्मः])

नारदः—(सहसोपसृत्य, सप्रश्रयम्) भगवन् धर्म ! एष त्वां कनिष्ठो
नारदोऽभिवादयते ।

(इति प्रणमति)

धर्मः—(सहर्षम्) वत्स कलिप्रिय !

सुधान्धसां पक्षपरिग्रहेण
विनिग्रहेणोन्मददानवानाम् ।
निष्पादयिष्यामि कलिं कठोरं
त्वत्प्रीतये चात्मविवृद्धये च ॥३९॥

नारदः—(सहर्षम्) भगवन् ! त्वयि सपक्षे देवानां भविष्यति भगवान्ना-
रायणः सेनानीरतः को विजयसंशयः ।

“यतो धर्मस्ततो कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः” ॥

कार्तिकेयः—(सक्रोधम्, स्वगतम्) कथं मां सेनान्यं निरस्य नारायणः
सुराणां सेनानीर्भविष्यति ?

(प्रकाशम्, ससंरम्भम्) अयि नारद !

हित्वा पौरुषवासनां न महिलाभावं गमिष्याम्यहं
याञ्चोत्सारितगौरवो न हि मुने, ह्रस्वो भविष्यामि वा ।
कूर्मक्रोडक्षणादिरूपविगतिर्नवानुभाव्या मया
सेनानीः पुरुषोत्तमो दिविषदां योग्यो न मादृग्जनः ॥४०॥

नारदः—(सहर्ष [स्वगतम्]) दिष्ट्या वर्द्धते दिविषद्वर्गः । यदयं
संरब्धः शम्भुनन्दनः ।

(सहसोपसृत्य कार्तिकेयं शिरस्याघ्राय)

अबालविक्रमो बालः शूलिनो मोदतामयम् ।
अस्य प्रसादतो देवा निर्जरा यान्तु वृद्धताम् ॥ ४१ ॥

महेशः—अयि कार्तिकेय ! किमनभिज्ञः प्रलपसि ? मद्बन्धुर्मधुकैटभारिः
पितृव्यस्ते भवति ।

कार्तिकेयः—(सप्रश्रयम्) यदि पितृव्यस्तत्किं मयि स्थिते पिता, पितृव्यः,
पितामहो वा रणायासमनुभविष्यति ?

महेशः—(सस्मितम्) अयि नारद ! गच्छ । समानय पितामहकृष्णो ।
मा कदाचन तद्वरप्रदानगवितास्त्रिपुरासुरा भविष्यन्ति । तत्त-
दनुमतेनैव तान्निर्दहामि ।

नारदः—यथाऽऽदिशति देवः । (इति निष्क्रामति)

महेशः—अयि महेन्द्रादयो देवाः ! सर्वे सज्जीभवत, निजनिजदिङ्मुखेषु ।
एष निष्पन्न एव त्रिपुरदाहः । रक्षणीयः परमिह मायाप्रपञ्चो दुर्लक्षो
दानवानाम् ।

इन्द्राद्याः—(सप्रश्रयं, सहर्षम्)

यथाऽऽज्ञापयति देवः ।

(इति सर्वे निष्क्रान्ताः)

॥ इति महाभात्यवत्सराजविरचिते त्रिपुरदाहाभिधाने डिमे
प्रथमोऽङ्कः ॥

महेशः—अयि धर्म ! किमेवमुच्यते ? अस्माकमपि वृषभरूपधारस्त्वमा-
धारः । इहोपसीदतु भवान् ।

धर्मः—महेश ! त्रिपुरोपरुद्धे जगति इहैव मे स्थानम् ।

(इत्युपविशति [धर्मः])

नारदः—(सहसोपसृत्य, सप्रश्रयम्) भगवन् धर्म ! एष त्वां कनिष्ठो
नारदोऽभिवादयते ।

(इति प्रणमति)

धर्मः—(सहर्षम्) वत्स कलिप्रिय !

सुधान्धसां पक्षपरिग्रहेण
विनिग्रहेणोन्मददानवानाम् ।

निष्पादयिष्यामि कलिं कठोरं
त्वत्प्रीतये चात्मविवृद्धये च ॥३९॥

नारदः—(सहर्षम्) भगवन् ! त्वयि सपक्षे देवानां भविष्यति भगवान्ना-
रायणः सेनानीरतः को विजयसंशयः ।

“यतो धर्मस्ततो कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः” ॥

कार्तिकेयः—(सक्त्रोधम्, स्वगतम्) कथं मां सेनान्यं निरस्य नारायणः
सुराणां सेनानीर्भविष्यति ?

(प्रकाशम्, ससंरम्भम्) अयि नारद !

हित्वा पौरुषवासनां न महिलाभावं गमिष्याम्यहं
याञ्चोत्सारितगौरवो न हि मुने, ह्रस्वो भविष्यामि वा ।

कूर्मक्रोडझषादिरूपविगतिर्नैवानुभाव्या मया
सेनानीः पुरुषोत्तमो दिविषदां योग्यो न मादृग्जनः ॥४०॥

नारदः—(सहर्षं [स्वगतम्]) दिष्ट्या वर्द्धते दिविषद्वर्गः । यदयं
संरब्धः शम्भुनन्दनः ।

(सहसोपसृत्य कार्तिकेयं शिरस्याघ्राय)

अबालविक्रमो बालः शूलिनो मोदतामयम् ।

अस्य प्रसादतो देवा निर्जरा यान्तु वृद्धताम् ॥ ४१ ॥

महेशः—अयि कार्तिकेय ! किमनभिज्ञः प्रलपसि ? मद्वन्धुर्मधुकैटभारिः
पितृव्यस्ते भवति ।

कार्तिकेयः—(सप्रश्रयम्) यदि पितृव्यस्तत्किं मयि स्थिते पिता, पितृव्यः,
पितामहो वा रणायासमनुभविष्यति ?

महेशः—(सस्मितम्) अयि नारद ! गच्छ । समानय पितामहकृष्णो ।
मा कदाचन तद्वरप्रदानगवितास्त्रिपुरासुरा भविष्यन्ति । तत्त-
दनुमतेनैव तान्निर्दहामि ।

नारदः—यथाऽऽदिशति देवः । (इति निष्क्रामति)

महेशः—अयि महेन्द्रादयो देवाः ! सर्वे सज्जीभवत, निजनिजदिङ्मुखेषु ।
एष निष्पन्न एव त्रिपुरदाहः । रक्षणीयः परमिह मायाप्रपञ्चो दुर्लक्षो
दानवानाम् ।

इन्द्राद्याः—(सप्रश्रयं, सहर्षम्)

यथाऽऽज्ञापयति देवः ।

(इति सर्वे निष्क्रान्ताः)

॥ इति महामात्यवत्सराजविरचिते त्रिपुरदाहाभिधाने डिमे
प्रथमोऽङ्कः ॥

अथ द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति अलीकः)

अलीकः—(पुरोऽवलोक्य) कथं एसो मह पिअवअस्सो विवरीदो गच्छदि ।
अच्छरियं अच्छरियं जइ एसो अन्धो ता कथं तुरिदपदं परिकका-
मदि । जदि ण अन्धो ता कथं ण मं पेक्खदि । भोदु सदावेमि ।
(प्रकाशम्) अयि विवरीद विवरीद कहिं पत्थिदोसि ? (छाया)
[कथमेष मम प्रियवयस्यो विपरीतो गच्छति । आश्चर्यमा-
श्चर्यम् । यदि एषोऽन्धस्तत्कथं त्वरितपदं परिक्रामति । यदि
नान्धस्तत्कथं न मां प्रेक्षते । भवतु । शब्दापयामि । (प्रकाशम्)
अयि विपरीत, विपरीत, कुत्र प्रस्थितोऽसि ?]

विपरीतः—(सहसाऽवलोक्य, सहर्षम्) पिअवअस्स अलिअ, दिट्ठिआ तए
वाहरिदोमिह । (छाया) [प्रियवयस्य अलीक, दिष्ट्या त्वया
व्याहृतोऽस्मि ।]

अण्णहा तुमं अपेच्छिअ गदो तुमं अन्नेसअन्तो खिज्जन्तोमिह ।
(छाया) [अन्यथा त्वामप्रेक्ष्य गतस्त्वामन्विष्यन् खिद्यन्तस्मि ।]

अलीकः—किं उण तुमं मं ण पेक्खसि ?

(छाया) [किं पुनस्त्वं मां न प्रेक्षसे ?]

विपरीतः—वअस्स, गरुअरज्जकज्जभारुव्वहणवावड्हिएण ण मए तुमं
पेक्खिदोसि । (छाया) [गुरुराज्यकार्यभारोद्वहनव्यापृतहृदयेन
न मया त्वं प्रेक्षितोऽसि ।]

अलीकः—(साशङ्कम्) वअस्स ! केरिसं रज्जकज्जं ?

(छाया) [वयस्य ! कीदृशं राज्यकार्यम् ?]

विपरीतः—तिडरणाहपरिभूदेहिं देवेहिं मिलिअ मंतिऊण हरिविरिंचिपासं
पेसिदो नारदोत्ति चरेहिं दाणवणाहस्स विन्नत्तं । (छाया)
[त्रिपुरनाथपरिभूतैर्देवैर्मिलित्वा मन्त्रयित्वा हरिविरिञ्चि-
पाश्वं प्रेषितो नारद इति चरैर्दानवनाथस्य विज्ञप्तम् ।

अलीकः—(सावज्ञम्) दिग्गदूषणत्वं सप्तमांशं एस मेलओ, जं तिउरणा-
हणिम्महणत्वं अमराणं मेलओ । (छाया) [दिग्गजदूषणार्थं
शशकानामेष मेलकः, यत्त्रिपुरनाथनिर्मथनार्थममराणां
मेलकः ।]

विपरीतः—(सक्कोधम्) अयि अलिअ, शैशवादो पहुदि राअउलपवट्टिदो
खु तुमं णअसअणिउणो कहं एवं मन्तेसि । णं परमाणुमेत्ते
वि वैरिए अपमत्तेण भोदव्वं । (छाया) [अयि अलीक, शैशवा-
त्प्रभृति राजकुलप्रवर्धितः खलु त्वं नयशतनिपुणः कथमेवं
मन्त्रयसि ? ननु परमाणुमात्रेऽपि वैरिणि अप्रमत्तेन भवि-
तव्यम् ।]

अलीकः—ता कधेसु किं संदिट्ठं तिउरणाहेण ?

(छाया) [तत्कथय किं सन्दिष्टं त्रिपुरनाथेन ?]

विपरीतः—(कर्णे) एवमेव ।

अलीकः—(सहर्षम्) साहु साहु, सुमंतिदं एदं ।

(छाया) [साधु, साधु सुमन्त्रितमेतत् ।]

विपरीतः—(सगर्वम्) वअस्स, एदस्सि कम्मे तए मए विभणिदव्वं
विपरीदो असुराणं विजओ, अलिओ देवाणं खओ । ता गच्छ
तुमं विप्पयारसु विरिचं । नारओ विन्हुसआसे चिट्ठदि । अहंपि
हरं विप्पआरिअ पुरंदरपहुदिदेवे विप्पआरेमि । (छाया) [वयस्य,
एतस्मिन् कर्मणि त्वया मयाऽपि भणितव्यम्, विपरीतोऽसुराणां
विजयः, अलीको देवानां क्षयः । ” तद्गच्छ, त्वं विप्रतारय
विरञ्चिम् । नारदो विष्णुसकाशे तिष्ठति । अहमपि हरं
विप्रतार्य पुरन्दरप्रभृतिदेवानपि विप्रतारयामि ।]

(इति निष्क्रान्तौ)

(अत्र विष्कम्भकः)

[ततः प्रविशति नारायणो, नारदश्च]

नारायणः—(साशङ्कम्) किं पुनरद्य नारदः शारदाम्बुद इव नीरसो
विच्छायाकायः स्थितः ? इयमपि वीणा स्कन्धावलम्बिनी
भारायते ।

नारदः—(सखेदं, निःश्वस्य) अयि वैकुण्ठ !

करुणरुदितनादव्यक्तिमासूत्रयन्ती

प्रकटमभिदधाना सूक्ष्मं निज्जराणाम् ।

तनुरियमसुरारे वादिता दुःखवीणा

न हि मम सुखयेत् त्वां तेन सूकः स्थितोऽस्मि ॥ १ ॥

नारायणः—(सः श्मश्रुप्रसम्) अत्याहितं अत्याहितम् ! अयि नारद, सकल-
भुवनवृत्तान्तविशारदोऽसि । तदावेदय कस्य अयं सुचिर-
मस्ताय क्षणिकोऽभ्युदयः ।

नारदः—अहो ! शुभदशा दानवानां, यद्विश्वव्यापिना त्वया तदर्थमन्यः
पर्यनुयुज्यते । तदहं किं न विज्ञापयामि ?

भुवनत्रयमिदमखिलं त्रिपुरप्रभुपरिभवानलज्वलितम् ।

क्षणमपि न शमं लभते त्रिभुवनभर्तुः पुरो भवतः ॥ २ ॥

अपि च,

आकाशे नावकाशः क्षणमपि भवति स्वर्धूनां विहर्तुं

योगे वा संयुगे वा विघटिततनवो नार्कसम्पर्कभाजः ।

संरुद्धे देवयाने प्रसरदुरुमदत्रैपुरानीकचक्र-

रप्यग्निष्टोमयाजी प्रभवति न पुरो पौरहृतीमुपेतुम् ॥ ३ ॥

नारायणः—अयि नारद ! भवानप्येवमाह । किन्न पश्यति भवान् उग्रतपो-
भिरुग्रमाराध्य दानवा उग्रा भवन्ति । किमहं परवान् करवै ?

गदा सदा दानवदारयित्री

सौदर्शनं दर्शनमेव घोरम् ।

न मन्दशक्तिर्मम नन्दकोऽयं

निदेशमेवैशमहं समीहे ॥ ४ ॥

नारदः—(सोपहासम्) अहो ! प्रभावोऽसुरसुकृतानाम्, यैः सर्वज्ञा अप्यज्ञतां
प्रापिताः । शम्भुरेवं जानीते, जनार्दनदत्तवरास्त्रिपुरासुराः । न
च भवान् हरवराशङ्की प्रतिकूलेष्वपि तेषु प्रातिकूल्यमवलम्बते ।
एवमाह मां भगवान्भर्गः । द्वितीयः किल ममात्मा मुरारिरद्धाङ्ग-
हरस्तत्कदाचित् तद्वत्तवरमसुरं प्रहरते 'मह्यं स कुप्येत्, तत्त्वं
गत्वा निरूपय' ।

नारायणः—(सप्रश्रयम्) अयि नारद !

देहार्द्धसम्बन्धवरप्रदानैः

स्वयं स मां लालयतु प्रसन्नः ।

सङ्ग्रामसेवावसरेषु शम्भो-

मन्दप्रतः स्यादधिको न नन्दी ॥ ५ ॥

(ततः प्रविशति नन्दी)

नन्दी—अहो ! देवानामभाग्यसम्पत्, यद्देवानामियमितरेतरकलहवल्ली पल्लविता । (ससन्तादवलोक्य) कथं प्राप्त एवास्मि विष्णु-लोकम् । तदिह क्व नारायणः ? (पुरोऽवलोक्य) कथमयं नारायणो नारदेन सह विश्रब्धं मन्त्रयमाणोऽस्ति । (साश्चर्यम्) आः ! किमेतदयं हि रुदितोच्छूननयनः कैटभारिपरिभवं भवाग्रतोऽभिधाय सोद्वेगमपक्रान्तः । तत्कथमत्रा . . . ऽवलोक्यते ? अथवा दुरधिगमगतिः नारदस्य । भवतु । उपसर्पामि । (उपसृत्य) अयि पुरुषोत्तम ! तथा महेशमुपहस्य किमेवं स्थायते ? । अपि च—

त्वयाचितो यो नयनाम्बुजेन

चकार यः सर्वजगत्प्रभुं त्वाम् ।

गौरीव येनार्द्धतनौ धृतस्त्वं

स्थाणुः स शौरे ! हसनीय एव ॥ ६ ॥

नारदः—(सक्रोधम्) आः मृषावादिन् ! किमेवमतिनिन्दितमकस्मात् व्याहरसि ?

नन्दी—(सक्रोधम्) अयि नारद ! सत्यं कलहप्रियोऽसि । किन्त्वेवं हरि-हरयोः कलहकारिणा न त्वया भवितव्यम् । भवतैवेति भवोऽभिहितः । कैटभारिः किल मां साधिक्षेपमित्यमाह,—‘किमहं स्थाणो-स्तस्य निदेशकारः । स्वैरमहं दानवानुन्नमयामि, नमयामि वा’ ।

नारदः—(साश्चर्यं, ससम्भ्रमम्) आः ! कदा अहं व्यावृत्य जगदीशसकाशं गतः ? ।

नारायणः—(ध्यानं नाटयित्वा, सस्मितम्) अयि शिलादसूनो ! अयि नारद ! आस्तां आस्तां वाक्कलहः । केनापि मायाविना दानवेन नारदरूपचतुरेण भगवन्तं नूनं हरो विप्रलब्धः । तद-चिरेण चन्द्रचूडं सम्भावयतु नन्दी, यावन्न किमप्यत्याहितमा-पतति । अहमपि भगवन्तं विरिञ्चिमादाय आगतोऽस्मि ।

नन्दी—(सव्रीडम्) यथाऽऽदिशति हृषीकेशः ।

(इति निष्क्रान्तः)

नारायणः—गच्छ, नारद ! समानय भगवन्तं कमलासनम् ।

(ततः प्रविशति कपटनारदेनागुगम्यमानो विरिञ्चिः)

विरिञ्चिः—(सक्रोधम्) तात नारद ! स त्वं मम पुत्रो नारद एव न भवसि, यदेवंविधं परिभवं चक्रिणः सोढवानसि ।

कपटनारदः—(स्वगतं, साशङ्कम्) किं मुणिदोम्हि ? आदु कुविदा एस एवं वाहरदि । तह वि एयं दाव । (छाया) [किं ज्ञातोऽस्मि ? अथवा कुपित एष एवं व्याहरति । तथापि एतत् तावत् ।] (प्रकाशम्) अयि तात, भगवति भर्गे गोविन्दे च त्वयीवाहं विनयेन वर्त्ते ।

विरिञ्चिः—साधु, साधु । (सर्वतो विभाव्य) अये ! समागत एवास्मि विष्णुलोकम् । तत्कथं करोमि । (स्वगतम्) युद्धदुर्मदो मुरारिवरं शापोदकेनैव तं शमयामि । (प्रकाशम्) अयि नारद ! न सहे समरविस्तरेण कालक्षेपम्, तदहं शापेनैव केशवं शवीकरोमि ।

कपटनारदः—(तूष्णीं तिष्ठन्, स्वगतं, सहर्षम्) दिट्ठिआ कअकय्यो भविस्सं । (छाया) [दिष्ट्या कृतकार्यो भविष्यामि ।]

विरिञ्चिः—(सक्रोधमुच्चैः),

सोऽन्यः सिन्धुपतिर्युगान्तविलसद्वेलासमुल्लङ्घने

यस्मिन् कृष्ण, भवान् वटद्रुमशिखाशाखाश्रयेणोद्धृतः ।

शापाम्भोजलधिः प्रकोपवडवावैश्वानरोत्सङ्गितो

ब्राह्मः कोऽप्ययमद्भुतोऽभ्युदयते यस्ते निवापाञ्जलिः ॥ ७ ॥

कृष्णः—(श्रुत्वा, सभयम्) आः ! किमेतत्, किमेतत् ?

(इत्युत्तिष्ठति)

नारदः—(ससम्भ्रमं, वेगादुपेत्य) तात ! धिक् त्वां, धिक् त्वाम् । किमनुचिते प्रवर्त्तसे ? एष त्वां हरिरभ्युदगच्छति ।

(कपटनारदस्तिरोधत्ते)

विरिञ्चिः—(नारदं दृष्ट्वा) कथमयं नारदः ?

(पार्श्वमवलोक्य कपटनारदमदृष्ट्वा साश्चर्यमधोमुखस्तिष्ठति)

नारायणः—(सस्मितं, सप्रश्रयम्) आर्ये पितामह ! मुञ्च मुञ्च वैलक्ष्यम् । त्र्यक्षोऽपि देवस्त्वमिव केनापि दानवेन नारदरूपधारिणा हरिस्त्वामुपहसतीति साटोपकोपः कृतो मदधिक्षेपाय प्रति-
घायात्र शिलादसूनुम् ।

(ततः प्रविशति नन्दिनानुगम्यमानो महेशः)

महेशः—(सानुतापम्)—

अविमृश्यकारितेयं कूरा कालोरगी हहा ! कापि ।

यदृष्टमनिशमन्तः सशल्यमिव तप्यते हृदयम् ॥ ८ ॥

अयि नन्दिन् ! कथय कथय त्वदुदीरितदुरुदाहरणकन्दलितकोपः कथं वभूव, किमाह कृष्णः ।

नन्दी—(सप्रश्रयम्) अयि चतुर्दशजगन्नायक ! किमेवमनुतप्यते सर्वज्ञः ।

कृष्णो निश्चितदुर्दैत्यदुर्विलसितो देवदेवसम्बोधनाय प्रागेव मां कृतस्मितः प्रजिघाय ।

महेशः—(सौत्सुक्यम्) अयि नन्दिन् ! कदा मे कृष्णमेघसन्दर्शनेन मनो-मयूरः परिमुक्तपरितापो भविष्यति ।

नन्दी—(सस्मितम्) विमना देवो न जानीते । ननु वयमागता एव विष्णु-लोकम् । किन्न पश्यति देवः पुरतोऽभ्युत्थितौ विरिञ्चिनारायणौ सनारदौ ?

महेशः—(सहर्षं, सोत्कण्ठमुपसृत्य, सपरिहासम्) कृष्ण ! कृष्ण ! आवयोः समरद्रष्टा स्रष्टाप्ययमुपेत एव । तदेहि युध्यते ।

(इति समालिङ्गति)

कृष्णः—(सप्रश्रयम्) अयि, देवदेव ! किन्तु प्रश्रयेण मम भक्तिमन्तरयसि ?

(इति प्रणमति)

महेशः—भगवन् पितामह ! एष त्वां महेशोऽभिवादयते ।

(पितामहः सलज्जं तूष्णीमास्ते)

नारदः—अलङ्क्रियन्ताम् आसनानीमानि भवद्भिः ।

महेशः—उपविशतु पुरो भगवान् विरिञ्चिः ।

विरिञ्चिः—(सनिःश्वासं, सप्रश्रयम्) अयि देवदेव ! दानवाधमविप्रलब्धो नाहमेवंविधमादरमर्हामि ।

महेशः—अयि पितामह ! समान एवायमावयोरपकर्षस्तदुपविश्यताम् ।

(सर्वे यथायथमुपविशन्ति)

महेशः—(सस्मितम्) अयि पितामह ! कथं पुनर्भवान् दानवाधमेन विप्रलब्धः ?

विरिञ्चिः—(सवैलक्ष्यम्) अयि जगन्नाथ ! किं कथयामि ! केनापि वाष्पाम्बुपूरकारिणा नारदरूपधारिणा साक्रन्दमुक्तोऽस्मि । अधिक्षिप्तोऽस्मि केशवेनाहं त्वत्पितुर्वरदानेन दृष्टास्त्रिपुरासुराः परिभवन्ति भुवनत्रयम् । तत्तेनैव सह तान् उन्मूलयामि । ततोऽहं क्रुद्धो विष्णुलोकं समागतवान् । (निःश्वस्य) किमप्यनुचितमारब्धवान् । रक्षितोऽस्मि सर्वज्ञेन क्षमिणां वरेण दामोदरेण ।

महेशः—(सस्मितम्) अहमप्यपरनारदेन गत्वा बोधितोऽस्मि—‘किन्तेन मे स्थाणुनेति त्वां हरिरूपहसति’ । ततोऽहं केशवान्तिकमागतेन नन्दिना गत्वा सम्बोधितोऽस्मि । शमितक्रोधोऽत्र समायातोऽस्मि ।

कृष्णः—(सपरिहासम्) अहो ! कलिप्रियस्य कलहावलोकनकारणेन काव्यव्यूहकारिता ।

नारदः—(सक्रोधमिव, आकाशे लभ्यं बद्ध्वा) साधु दानवाः ! साधु ! पुनः पुनर्विडम्बयत तातं कमलासनम् । दास्यति वरान् युष्मभ्यम् ।

विरिञ्चिः—अयि नारद ! किमविज्ञाय कुप्यसि ?

तपः संसेवन्ते दुरधिगमकामार्थमसुरा-

स्ततः प्रीतात्मानो ददति च वरं युक्तममराः ।

त्रिलोकीसंहारप्रणिहितधियः पापनिधयो

न बध्यन्ते दैत्या गदितुमिति कस्यास्ति रसना ॥ ९ ॥

सोपधिश्च वरो मत्तस्तैर्गृहीतो यथा किल त्रयोऽपि वयमेकशरविद्धा एव वध्याः ।

नारदः—अत एव ते योजनशतान्तरेण सञ्चरन्ते । तदित्थमवध्या एव ते संवृत्ताः । क्वैवंविधं धनुः, क्वैवंविधः शरः, क्वैवंविधो धन्वी, येनैकशरेण त्रयोऽपि विध्यन्ते ।

कृष्णः—(सक्रोधम्) अयि नारद ! मैवम्—

स कोदण्डश्चण्डः कठिनकठिनः किन्न भविता

पृष्ठकः सायामः किमु न भविता योजनशतम् ।

अविजेष्यो धन्वी किमु न भविता कोऽपि विषमो

विधौ क्रुद्धे मृत्युः किमु न निकटः सोऽपि भविता ॥ १० ॥

नारदः—(सहर्षम्) अयि कृष्ण ! त्वयि क्रुद्धे क्रुद्धो विधिः, क्रुद्धः परमेश्वरः ।

नन्दी—(सहर्षम्) (साश्चर्यमूर्ध्वमवलोकयन्) अहो ! कृष्णवचनमनु-
वर्तन्ते दुष्टदानवविनाशपिशुनानि दुर्निमित्तानि । पश्यत पश्यत—

पुच्छेऽग्रे च विशालभीमशिरसः सायामकायक्रमाः

पौरस्फोटितभाण्डनादजनितद्वैगुण्यशब्दोर्मयः ।

बद्धोत्फालपृथुस्फुलिङ्गपटलैरान्नेयदिग्विभ्रमं

विभ्राणाः सकलासु दिक्षु निपतन्त्युल्काः पुरे खेचरे ॥ ११ ॥

नारदः—(तदनुसारेणोर्ध्वमवलोक्य, सहर्षम्) सत्यं सत्यम्,

व्योम्नि प्रकटयन्त्येता उल्का दीप्तशिखाः पुरीम् ।

दीपिका इव कालस्य दुष्टदैत्यान्विचिन्वतः ॥ १२ ॥

(नेपथ्ये)

अयि चंचला दानवा ! चिद्वध, चिद्वध । को एस तुम्हाणं अलिओप्पादभ-
असंखोहो । णूणं एदाओ पलाअन्तस्स पावअस्स करालाओ जालाओ णिव-
डिदाओ । मए खु णारअवेसेण महेसं वंचिअ वंचिदा महेन्दपमुहा लोअवाला ।
(छाया) [अयि चञ्चला दानवाः ! तिष्ठत, तिष्ठत । क एष युष्माकं
अलीकोत्पातभयसङ्क्षोभः । नूनमेताः पलायमानस्य पावकस्य कराला जाला
निपतिताः । मया खलु नारदवेषेण महेशं वञ्चयित्वा वञ्चिता महेन्द्रप्रमुखा
लोकपालाः ।] परिदेविदं खु ताणं पुरदो मए । “हा ताद कमलासन ! हा
महेस ! हा केशव ! कह तुम्हेहि तिउरासुरणिव्वासिदेहि पाआलमूले
वसिदव्वं । तुम्हेवि महेन्दपमुहा सव्वे पुरा तहि गच्छध गच्छध कुणह
परोप्परमुहावलोएण तहि कालक्खेवं । तदो महेन्दपमुहेहि अमरेहि अवि-
आरिअ झत्ति य वक्कतं । ता सइ झत्ति संभावेटु देओ सुज्जताओ अ
जहिच्छं सुरिंदरायहाणि । (छाया) [परिदेवितं खलु तेषां पुरतो मया, हा
तात कमलासन ! हा महेश ! हा केशव ! कथं युष्माभिः त्रिपुरासुरनिर्वासितैः
पातालमूले वस्तव्यम् । यूयमपि महेन्द्रप्रमुखाः सर्वे सुरास्तत्र गच्छत, गच्छत,
कुस्त परस्परमुखावलोकेन तत्र कालक्षेपम् । ततो महेन्द्रप्रमुखैरमरैरविचार्य
झटित्येव अपक्रान्तम् । तत्सम्प्रति झटिति सम्भावयतु देवो ययेच्छं सुरेन्द्र-
राजधानीम् ।]

(पुनर्नेपथ्ये)

साधु विपरीत ! साधु ! शिरोमणिस्त्वमसि मदभृत्यानाम् । सफली-
कृतं भवता विपरीतेति नाम, यदसुराः स्वर्गसदः कृताः, पातालमूलं प्रापिता
अमराः ।

नारदः—(सावेगं, सभयं च) अयि ! श्रुतं भवद्भिः ?

नन्दी—किं श्रोतव्यम् ?

नारदः—पश्यत, पश्यत । विपरीतवचनसमाकर्णनान्तरमेव,
हर्षोत्कर्षविभृङ्खलासुरचमूसान्द्रध्वजश्रेणिभिः
कुर्वन्नम्बरडम्बरं हयमहाहर्षोभिवाचालितम् ।
तन्वन् दिग्वलयं नवाम्बुदमयं दानान्धदन्तावलै-
रेष प्रस्थित एव दानवपतिः पौरन्दरं पत्तनम् ॥१३॥
(सखेदं निःश्वस्य)

कोदण्डेऽजगवे कदा गुणलता टङ्कारमापत्स्यते
मोच्या हन्त कदा गदाऽथ भविता ब्राह्मं तदस्त्रं कदा ।
याता एव यतस्ततो दिविषदस्ते ते महेन्द्रादयो
धिग्धिग्विश्वरजोवितं यदसुरैः स्वर्गो हहा ! गृह्यते ॥१४॥

कृष्णः—(सोत्साहम्) अयि नारद ! किमेवमाकुलोऽसि ? स्वर्गनामसमा-
कर्णनेऽपि वधिरा एव दानवाः ।

(इति चिन्तां नाटयति)

नन्दी—(ऊर्ध्वमवलोकयन्, साश्चर्यं, स्वगतम्) आः ! कोऽयमाकस्मिको
महान्धकारः सहसा विजृम्भते । नूनमियं कृष्णप्रयुक्तेन्द्रजालमाया
भविष्यति, यदैत्यवथिनीमेवोपसर्पति । (प्रकाशम्) आश्चर्यम्,
आश्चर्यम् ।

अन्योऽन्यं घटनादुपात्तकलहाः क्षुभ्यन्त्यहो कुम्भिनो
जायन्ते स्वयमेव दन्तिदशनाघातस्य लक्ष्य ह्याः ।
दूरे शक्रपुरी निजालयपरावर्त्तोऽप्यभूदुल्लभः
सद्यः पश्यत पश्यतासुरबले ध्वान्तैः कृतान्तायितम् ॥१५॥

नारदः—(सहर्षम्) अयि दानवारे ! नमस्ते, नमस्ते । नामापि न
भविष्यति त्वयि क्रुद्धे दानवानाम् ।

नैतस्य द्विरवा मदाकुलघटा नोदग्रवेगा हया
योद्धारो न निशातशस्त्रनिधयो नोग्रप्रमाथा रथाः ।

नायं बलगति नर्दति प्रहरति प्रस्फोटयत्युत्कटो
मोहेनैव निहन्ति दानवकुलं वीरोऽन्धकारोऽद्भुतः ॥१६॥

(नेपथ्ये)

अयि दानववीराः ! किमेवमाकुलीभवन्ति भवन्तः ? । नूनमयं पाताल-
लोपगतैरमरैरिह प्रहितोऽन्धकारस्तत्केऽपि दैत्यभटाः पातालमुपेत्य देवानु-
न्मूलयन्तु, रुन्धन्तु चान्धकारम् । अयं चान्धकारः कौमुदीमायया मया
नियम्यते ।

नारदः—(सावेगम्) अयि तात ! अयि देवदेव ! अयि कृष्ण ! भवन्त-
स्तावदमरावतीमशूण्यां कुरुत, यावदहं भवत्प्रसादादविहतगति-
विज्ञापितमायाप्रपञ्चान् देवान् दिवमानयामि ।

ब्रह्माद्याः—साधु, साधु ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति महामात्यवत्सराजविरचिते त्रिपुरदाहाभिधाने
डिमे द्वितीयोऽङ्कः ॥

अथ तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति विशदाशयः)

विशदाशयः—(पुरोऽवलोक्य) कथमयं स्फुटाक्षर इवावलोक्यते ?
निपुणं निरूप्य मयाऽप्युदासीन एषः । किं पुनरसौ संसंरम्भ
इव द्रुतपदैर्विभाव्यते ?

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः स्फुटाक्षरः)

स्फुटाक्षरः—कथं अय्यो विसदासओ । ता पणमामि णं । (सप्रश्नयमुपसृत्य)
अय्य विसदासय ! सर्वसन्देहविसोवसमकारणे बह्मणोत्ति
तुमं पणमामि ण उण रायसविवत्तणाणुरोहेण । (छाया)
[कथमार्यो विशदाशयः । तत्प्रणमामि ननु ! आर्य विशदाशय !
सर्वसन्देहविषोपशमकारणं ब्राह्मण इति त्वां प्रणमामि । न
पुनः राजसचिवत्वानुरोधेन ।]

(इति प्रणमति)

विशदाशयः—(सस्मितम्) स्फुटाक्षर ! आयुष्मान् भव । किं पुनर्भवान्
संरब्ध इव विभाव्यते ?

स्फुटाक्षरः—अय्य विसदासय ! को संरम्भो ? (छाया) [आर्य विश-
दाशय ! कः संरम्भः ?]

धुत्तेहिं मोहिदाणं अघन्ति ण सच्चवयणरयणाओ ।

अणहिन्नाण पहूणं अलियालावेसु रत्ताण ॥१॥

(छाया) [धूर्तैः मोहितानां नार्हन्ति सत्यवचनरत्नानि ।

अनभिज्ञानां प्रभूणामलीकालापेषु रत्तानाम् ॥१॥]

अहं खु दाणवनाहेण सर्वतावणेण पाआलमूलमुवगदाणं देवाणं
वुत्तन्तं णिरुविदं पेसिदोम्हि । तदो मए आगदुअ विण्णत्तं जहा किर नारय-
महेसिणा विवरीददाणवविरइदमायापवंचंणिवेदिअ णिवट्टिदा सब्बेवि देवा-
कअन्तभावमुवगदव्व कुद्धा तुम्हाणं (छाया) [अहं खलु दानवनाथेन सर्वं
तापनेन पातालमूलमुपगतानां देवानां वृत्तान्तं निरूपयितुं प्रेषितोऽस्मि । ततो
मया उपगत्य विज्ञातं यथा किल नारदमहेशिना विपरीतदानवविरचितमाया-
प्रपञ्चं निवेद्य निवर्तिता सर्वेऽपि देवाः कृतान्तभावमुपगताः क्रुद्धा युष्माकम् ।]

पुराईं अहिद्वन्ति । ता किज्जदु पडिविहाणं । तदो पहुणा सव्वता-
वणेण गव्वुम्हाविलीनहिदाहिदणाणेण साहिकखेवं अवहत्थिदोम्हि । ता
उव्विग्गो जामि णिअभवणं । अय्यं पि अज्ज उव्विग्गं पिव पेक्खामि ।
ता किं नेदं ? (छाया) [पुराण्यभिद्रवन्ति । तत्क्रियतां प्रतिविधानम् ।
ततः प्रभुणा सर्वतापनेन गर्वोष्मत्रिलीनहिताहितज्ञानेन साधिक्षेपमवह-
स्तिनोऽस्मि । तदुद्विग्नो यामि निजमवनम् । आर्यमपि उद्विग्नमिव
प्रेक्षे । तत्किंन्विदम् ?]

विशदाशयः — (सखेदं, निःश्वस्य) अयि स्फुटाक्षर ! परवानस्मि गुरो-
र्भगवतो भृगुनन्दनस्य । किं करोमि ? नाहमन्यथैवंविधं
कुलविरुद्धं विद्याविरुद्धं नामविरुद्धं च मायामयं पुण्यमपुण्यं
कर्म कुर्याम् ।

स्फुटाक्षरः — (ससम्भ्रमम्) किं उण एआरिसं अच्छाहिदं अय्येण ववसिदं
येण एवं अणुतप्पदि अय्यो । (छाया) [किं पुनः एतादृश-
मत्याहितमार्येण व्यवसितम्, येन एवं अनुत्पद्यते आर्यः ।]

विशदाशयः — अयि स्फुटाक्षर ! एवमन्यथार्थितोऽस्मि सर्वतापनेन । यथा
किल भगवन् विशदाशय ! दुराधर्षा मद्वर्ग्याणां भर्ग्योर्विन्द-
विरिञ्चिममधिष्ठिता पौरन्दरी पुरी । तत्तत्र भवता यत्कि-
मपि मायेन्द्रजालमासूत्र्यतां, येन ते त्रिदशानां समूलनाशमा-
शङ्क्य निराशाः स्वयमेव तां रिहरन्ति ।

स्फुटाक्षरः — तदा किं कअ अय्येण ? (छाया) [तदा किं कृत-
मार्येण ?]

विशदाशयः — कृतमपि विपरीतफलमेव तेषु नादृशेषु मायेन्द्रजालादिकम् !

स्फुटाक्षरः — (सभयम्) भवन्त । ताणं कए किंपि कीरदु अवरं सन्ति-
कम्मादिअं । (छाया) [भगवन् तेषां कृते किमपि करोतु
अवरं शान्तिकर्मादिकम् ।]

विशदाशयः — (सोद्वेगम्) अयि स्फुटाक्षर ! किमलीककर्मक्लेशेन ।

उपद्रवाः क्षुद्रसुरासुराणां
शक्यन्त एव प्रतिकर्तुमन्ये ।

ऋद्धेऽन्धकध्वंसिनि शूलपाणौ

कः प्रक्रमः शान्तिकपौष्टिकानाम् ॥२॥

जानामि चैकं शान्तिकम् ।

व्यसनज्वलनेऽमुष्मिन्नविनयपवनप्रसारणोत्फुल्ले ।

हरचरणयुगलसेवा सुरसिन्धुः सापरं शरणम् ॥३॥

स्फुटाक्षरः—ण उण एदं अणुसरिस्सदि अलियगव्वुत्तासिदो सव्वताओ ।
(छाया) [न पुनः एतदनुसरिष्यति अलीकगर्वोत्वासितः
सर्वतापः ।]

विशदाशयः—अयि स्फुटाक्षर ! दानवगुरुणा अहमस्य साचिव्ये पौरोहित्ये
च नियुक्तोऽस्मि । तन्नेह मे समुचितमौदास्यम् । त्वमप्यस्य
क्रमायातो हितः । तदास्तामपमानक्लेशः । एहि, यथा-
सम्भवमस्य हितमारभ्यते ।

(इत्युभौ परिक्रामतः)

स्फुटाक्षरः—पुरोऽवलोक्य परवसोमिह अय्यस्स । विहावेदु अय्यो एस
दाणवणाहो गोउरपरिसरे हत्थिपीठसमारूढो चिट्ठदि । एसावि
दाणववीरवाहिणी सुग्गहणा सव्वपाआरपरिसरे समन्तदो
विहावीअदि । (छाया) [परवशोऽस्मि आर्यस्य । विभाव-
यतु आर्यः । एष दानवनाथो गोपुरपरिसरे हस्तिपीठसमारूढः
तिष्ठति । एषापि दानववीरवाहिनी सुग्गहणा सर्वप्राकार-
परिसरे समन्ततो विभाव्यते ।]

विशदाशयः—(पुरोऽवलोक्य), (सावज्ञं विहस्य)—अयि स्फुटाक्षर !

स्फुरदुरधनुर्वल्लिङ्ग्यामं कठोरशरोत्करं
विषमसमरक्रीडासिंहीविजृम्भितभीषणम् ।

दितिसुभुजारण्यं तावच्चकास्तु निरत्ययं

हरहुतभुजक्रोधज्वाला न यावदिहापतेत् ॥४॥

स्फुटाक्षरः—अय्य विसदासय ! पञ्चासन्नो दाणवणाहो । उअसप्पीअदु
दाव । (छाया) [आर्य विशदाशय ! प्रत्यासन्नो दानव-
नाथः । उपसर्प्यतां तावत् ।]

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः सर्वतापः]

सर्वतापः—कथमायात एव विशदाशयः ? आर्य ! अभिवादयेऽत्रभवन्तम् ।

विशदाशयः—विरतविग्रहः परमानन्दभाजनं भूयाद्दानवेश्वरः ।

सर्वतापः—आसनमलङ्करोतु भवान् ।

विशदाशयः—(परिजनोपनीतमासनमुपविश्य, स्वगतं साजुतापम्) आः !
 केयं मदीयमुखमुखराददुरुदाहतिः कालोरगी विनिर्गता ।
 भवत्वविदितैव यातु कुतोऽपीयम् । (प्रकाशम्) अयि दान-
 वेश ! स्फुटाक्षरोऽयं स्फुटाक्षरः । परमहितो दानवेशस्य
 प्रसादमेवार्हति ।

सर्वतापः—(सहर्षं, विहस्य) क्रोधनः स्फुटाक्षरः । किं क्रियते ?

(स्फुटाक्षरः प्रणम्योपविशति)

सर्वतापः—(सोत्तण्ठम्) आर्य विशदाशय ! अप्यनुष्ठितं तदार्येण ।

विशदाशयः—अनादिष्टमप्यभीष्टं देवस्य क्रियते । किं पुनरादिष्टम् ?

सर्वतापः—(सौत्सुक्यम्) कथयतु, कथयतु आर्यः । किं कृतम् ?

विशदाशयः—माहेन्द्रो त्वगनेकलञ्चनपदैः कीर्णा पताका कृता
 पाशेनाम्बुपतेर्दृढं निगडिता कातन्तिदडाग्रतः ।

कौमारस्य शिखण्डिनः कृतश्चिर्वर्हेण गुप्तात्मना
 न्यस्ता कल्पमहीरुहे तव यशःस्तोत्रं मया कुर्वता ॥५॥

प्रस्तावितश्च तत इतो दृश्यविपुलबलजलधिकोलाहलो मायामयः ।
 ततस्तैस्तत्र स्थितैर्देवैर्विपरीतनिर्मितमायावृत्तान्तप्रसृतितः सुजैर्महानुपहासः
 कृतः । शम्भुना च कृतसंरम्भेण त्वदीयनगरोद्योगाय नियुक्तः क्रौञ्चदारणः ।

सर्वतापः—(सक्रोधम्) अयि विशदाशय ! कुलाचार इति कारितेयं मया
 माया साक्षादेव पितामहादीनाम् ।

उत्कृत्य तागुन्मदलोकपालान्
 तत्कृत्तिभिः केतनवैजयन्तीः ।

निमयि भूयो बलसंयुतोऽहं
 यास्यामि वज्रायुधराजधानीम् ॥६॥

विशदाशयः—(स्वगतं, सविषादम्) अहो ! दर्पान्धना दानवाधमस्य
 निगूढवैशसं च । अत एव नैनं भृगुनन्दनोऽपि प्रत्यवेक्षते ।

[नेपथ्ये, सगर्वमुच्चैःकारम्]

ज्वालामालाभिरग्नेर्लयसमयमरुत्प्ररणोल्लासिताभि-
 र्भानोस्तैर्भानुसार्थैः क्वथितमरुणितं पत्तनं लौहमेतत् ।

रे रे ! गीर्वाणवीरा इषुधिशरशिरोबाणटङ्कुरयत्नात्
 सद्यो बन्धूकपुष्पावचयरचनया खण्डशः वाटयध्वम् ॥७॥

सर्वतापः —(श्रुत्वा, सक्त्रोधम्) आः, कथमयं वराकः सूर्यः सूर्यतापपुरं
पावकसहायः प्लोषति । तिष्ठ रे ! तिष्ठ !

अन्यः स सूर्यः (समरः) क्षणमात्रमेव
यस्मिन्दिष्ये विपदं पुनरभ्युदेषि ।
ध्वान्तापनोदमधिकृत्य निजप्रभाभि-
रद्यैव लोकमपसूर्यमहं करिष्ये ॥८॥
(इत्युत्थातुमहते)

विशदाशयः —अयि दैत्यराज ! महावीर ! तिष्ठ, तिष्ठ ! पावकसहायस्य
लब्धावकाशस्य सूर्यस्य मिथ्यागर्वोक्तिरियम् । कोऽयमेता-
वानिह संरम्भः ।

(सर्वतापनस्तथैव तिष्ठति)

विशदाशयः —(स्वगतं, साशङ्कम्) ताप्यत एव तावत्सूर्यतापः । चन्द्रतापः
कथमास्त इति न ज्ञायते । (प्रकाशम्) अयि स्फुटाक्षर !
गच्छ, क्रियतामप्रमत्तश्चन्द्रतापः ।

स्फुटाक्षरः —(सप्रश्रयम्) यथाऽऽज्ञापयति आर्यः ।

(इति निष्क्रान्तः)

(पुनर्नेपथ्ये सकरुणम्)

ब्रध्ने वल्लौ विकिरति रुषा रश्मिमालाः शिखाली-
लैहिऽमुष्मिन्नसुरनगरे भ्राष्ट्रवद्दृष्टमाने ।
लावा दावानल इव हहा निर्गमोद्बद्धझम्पा
भूयो भूयः स्फुरदरतयो दैत्यवीराः पतन्ति ॥९॥

सर्वतापः —(सक्त्रोधं, ससंरम्भम्) आः ! कथं दह्यत एव मे भ्रातुः सूर्य-
तापस्य तादृशं दुर्मदं दैत्यबलम् । तदलमनेन मृषा भुजभार-
धारणायासेन ।

(इति संरम्भं नाटयति)

विशदाशयः —अयि दैत्यराज ! न युज्यते निकटतो भवितुम् । दूरस्थानां
भवतां दूरतो मृत्युः ।

(सर्वतापनस्तथैव तिष्ठति)

विशदाशयः —(सोल्लासम्) अयि दैत्यनाथ ! पश्य ! पश्य प्लोषप्रकार-
समासादितसिन्दूरपूराडम्बरं त्वद्भ्रातुरिदं लोहं पुरं वियदङ्गण-
मनुधावति ।

सर्वतापः —(विभाव्य, सोल्लासम्)—

सूर्यास्पदं किमु जिघृक्षुरयं दिवक्षुः

किं वा पराणि भुवनान्युपरिस्थितानि ।

आकाशकोटिमधिरोहति दैत्यनाथः

पाथोधिमुत्थित इवौर्वशिखी विशोष्य ॥१०॥

(पुनर्नेपथ्ये)

क्रोधाध्मातृदिनाधिनाथकिरणैः स्फारीकृताभिर्बलाद्

एतल्लौहपुरं तथा हुतभुजो ज्वालभिरुत्ताप्यते ।

पौराणां ज्वलतां यथा चटचटाकोलाहलोन्मिश्रितो

दुर्गन्धोऽयमुदञ्चति श्रुतिपथघ्राणेन्द्रियद्रोहकृत् ॥११॥

सर्वतापः —(श्रुत्वा, सक्रोधम्) अयि ! लब्धावकाशाः खेचरा इमे
प्रगल्भन्ते । सावजं विहस्य अयि मूखाः ! क एष विषादावसरे
प्रहर्षः ।

तपनदहनदाहैः खादिराङ्गाररूपं

पुरमिदमभवद्यन्मृत्युशङ्काविमुक्तम् ।

इदमभिमतमासौद्युद्वेदं विनैव

ज्वलन्तु तदिदानीं स्पर्शमात्रेण शत्रून् ॥१२॥

विशदाशयः —(सहर्षम्) अये दानवनाथ ! दिष्ट्या वर्द्धसे । विभाव्य
तावदूर्ध्वम् ।

दधत्कृष्णां छायां स्वलदरुणकान्तिप्रतिकरं

स्फुरद्भ्रूश्छाङ्कारैर्मुखरितककुप्चक्रमुरभिः ।

लसद्भूमस्तोमैर्जनितयमुनासङ्गसुभगे-

वियद्गङ्गापूरे पुरमिदमहो ! मज्जतितराम् ॥१३॥

तदस्य प्रशान्त इव दाहपरिभवः । दीर्घायुषोऽमी दानवाः संवृत्ताः ।

सर्वतापः —(सहर्षम्) अहो ! भ्रातुः सूर्यतापस्य शौर्यं यदिमां दाहविपदं
विषह्य मन्दाकिनीजलावगाहेन लौहमयं नगरमनपायतां नीतम् ।
तदिदानीं चन्द्रतापस्यापायशङ्का परं मां बाधते ।

(नेपथ्ये)

यस्मिन्नासीत्प्रकम्पः कुसुमशरकृतो यत्र मुग्धाङ्गनानां

अङ्गैः सङ्कोचभङ्गिः सुरतपरिकरे यत्र सीत्कारशब्दः ।

तौषारं वर्षमुग्रं किरति हिमकरे शैलराजे च रोषात्

तस्मिन्तास्ताः सचेष्टाः कथमहह ! पुरे चान्द्रतापेऽप्यभूवन् ॥१४॥

सर्वतापः—(श्रुत्वा, सक्रोधम्) अयि पापाः ! किमेवं भवद्विरुद्धेषुप्यते ।
तथा हि—

सोऽयं पतङ्गाद्गहनस्य भङ्गो
दावानलादेष समुद्रशोषः ।
गरुत्मतो राजिलतः क्षयोऽयं
यच्चन्द्रः सोदति चन्द्रतापः ॥१५॥

(पुनर्नैपथ्ये सगर्वम्)

निवसति वडवग्निर्यत्र सायानधामा
विहरति च महोष्मा यत्र हालाहलोयः ।

मयि शशिनि सरोषे मद्गुरोस्तस्य वद्वेः

कुरु शरगतस्त्वं चन्द्रतापात्परक्षाम् ॥१६॥

सर्वतापः—विशदाशय ! मम ज्ञातेर्विधुन्तुदस्य भक्ष्योऽयं तदेनं भक्षयतो मम
न दोषोऽस्ति । कवलाभ्येनम् ।

विशदाशयः—(सप्रश्रयम्) अयि दानवेश ! भवानेनं कवलयतु । भवन्नि-
देशेन राहुरेव वा बाढमर्भवाय कवलयतु । किन्तु चन्द्र-
तापसमीपं प्रहितः प्रतीक्ष्यतां स्फुटाक्षरः ।

[ततः प्रविशति स्फुटाक्षरः]

स्फुटाक्षरः—(सखेदम्) अहह ! विधिविवरीददाए वैभवमपि विवरीदफलं
भोदि । तंय्येव चंदतावनअरस्स रूपमयं पाआरं रूपमआइं
सोहाइं एदस्सि तुसारअरसमरम्मि अइतुसारदाए अणत्थहलं
संवुत्तं । (छाया) [अहह, विधिविवरीततया वैभवमपि
विपरीतफलं भवति । तदेव चन्द्रतापनगरस्य रूपमयः
प्राकारो रूपमयानि सौधानि एतस्मिन् तुषारकरसमरे
तुषारतया अनर्थफलं संवृत्तम् ।]

सर्वतापः—(स्फुटाक्षरं दृष्ट्वा, ससम्भ्रमम्) अयि दौवारिकाः ! प्रेतः
कोऽप्ययं मामभ्युपैति ।

स्फुटाक्षरः—(सावेगम्) अयि णाह ! णहु णहु अहं पेदो भूओ वेआलो
वा । अहं फुहुक्खरो देवस्स चरो चंदताववुत्तन्तं णिरुविदं
गदोम्हि । तं उण मह अवत्थाए य्येव विन्नत्तं ए सिसिरेण
समरो दिट्ठो । ण कआवि मए एआरिसो तुसारसंभवो अणु-
भूदो । ता किपि परित्ताणं करेदु दाणवणाहो । (छाया)

[अयि नाथ ! न खलु, न खलु, अहं प्रेतो भूतो वेतालो वा ।
अहं स्फुटाक्षरो देवस्य चरश्चन्द्रतापवृत्तान्तं निरूपयितुं
गतोऽस्मि । तत् पुनः मम अवस्थयैव विज्ञप्तम् ... शिशिरेण
समरो दृष्टः । न कदापि मया एतादृशस्तुषारसम्भवोऽनु-
भूतः । तत्किमपि परित्राणं करोतु दानवनाथः ।]

सर्वतापः—(सक्रोधम्) एष निर्दहामि हिमदीधितिं हिमाचलं च ।

(इति संरम्भं नाटयति)

विशदाशयः—(सप्रश्रयम्) अयि दानवेश्वर ! कृतं कृतं संरम्भेण ।

क्षयो हिमांशुहिमपर्वतोऽपि
त्रिविष्टपाधोऽवरतूनपक्षः ।

युद्धाय सन्नह्यसि यत्तयोस्त्वं
मन्दाक्षभारः कथमेष सन्नः ? ॥१७॥

सर्वतापः—नदिहस्थ एव दहनास्त्रं प्रयुञ्जे ।

(इति तथा करोति)

[नेपथ्ये]

प्रशमितहिमखेदं पावकास्त्रेण येन
क्षणमिव पुरमासीत्सुस्थितं चान्द्रतापम् ।

अहह ! निबिडबाहद्रावितद्वारसौधं
प्रबलरजतपङ्क्तस्तदहत्याशु दैत्यान् ॥१८॥

सर्वतापः—(श्रुत्वा, सक्रोधम्) उगसंहराम्येष आग्नेयास्त्रम् ।

(इति तथा करोति)

विशदाशयः—अहह ! सुमहानयं सङ्कटः । आग्नेयास्त्रप्रयोगे वियोगेन
शिशिराभिभवः । आग्नेयास्त्रं च राजतं विलासयति ।
तद्गच्छ, स्फुटाक्षर ! ब्रूहि चन्द्रतापं राजतपुरमनर्थनिमित्तं
परिहृत्य बहिः स्थायितां बहियुंध्यताम् ।

स्फुटाक्षरः—यदाऽऽदिशति आर्यः ।

(इति निष्क्रामति)

विशदाशयः—(वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा) अहह ! किमेतदाचण्डे
स्पन्दमानं मे वामं लोचनम् । अस्तु सर्वाभ्युदयभाजनं
सर्वतापः । अस्तु चाप्रतिहततेजा दैत्यगुरुः ।

(नेपथ्ये)

तावद्वस्त्रिपुरासुराः ! प्रसृमरं त्रिलोक्यजिह्वैर्भवं

स्यूतः पङ्कजसम्भवेन निविडस्तावद्वरः कङ्कटः ।

तत्कन्दर्पमहेन्धनं त्रिभुवनप्लोषप्रगल्भं क्षये

यावन्नोद्धटते मनागपि रुषा त्र्यक्षस्य भालेक्षगम् ॥१९॥

विशदाशयः —(नभोऽवलोक्य ससम्भ्रमम्) कथमयं कुमारो नन्दिसनाथ-

विपुलबलपरीवारः समापतति ! तथा हि—

तडिद्विद्धिर्मघैरिव विलसदुत्तालरसनै-

विशालैर्वेतालैर्वियति पृथुकोलाहलमयः ।

मुदा देकाशब्दैर्गुरुसुभटनादेऽप्यपिहितै-

मंयूरः कौमारो मुखरयति दिक्चक्रमनशम् ॥२०॥

अयि दानवेश ! एष कुमारस्त्वां सङ्ग्रामयितुमभ्युपैति । गृहाण कार्मुकम् ।

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः कुमारः]

सर्वतापः —(सावज्ञम्) आः ! बालको विशाखः सर्वतापं योधयिष्यति ।

(आकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा)

धन्यो धन्वा पिनाकः कटुपटुगतयो हेतयः शूलमुख्यः-

श्चण्डास्ते बाहुवण्डाः प्रवणशिखिशिखाभीषणं भालचक्षुः ।

बालं दुर्लालनीयं किञ्चित् पशुपते ! प्राहि गोः सङ्गराथं

(सोपहासम्)

वीराणां युद्धकेलिव्यतिकरमरणे कः क्रमोऽतिक्रमो वा ॥ १॥

कुमारः —(सोपहासम्) अये ! तातेन सार्द्धं युधश्चदालुर्दानवाधमः ।

अयि वीर !

किं त्वां भस्मेकरोमि स्मरमिव सहसा किं नु ते बाहुवण्ड-

स्तम्भं जम्भस्य शत्रोरिव युधि विबधे क्ष्वेडवर्तिकं गिलामि ।

छत्राभं शक्तदण्डग्रथितमथ करोम्यन्धकस्येव तेऽङ्गं,

कीदृक्ते तात ! युद्धं सुखयति दनुजश्रेष्ठ ! तादृग्विदध्याम् ॥२२॥

सर्वतापः —अयि कुमार ! बालकोऽसि । त्वामनुकम्पे । यदि सत्यं सङ्गरे

निष्कम्पोऽसि तदाविष्कुरु कार्मुककर्मठत्वम् ।

त्वां न क्षिणोमि शिखिवाहनमन्दशक्ति

युद्धाम्बुधौ सुगहने न हि तारकोऽहम् ।

तस्मिंस्तदा शरवणे जननिस्तवासीद्

अस्मिन्युधः शरवणे मरणं भजस्व ॥२३॥

कुमारः—(ससम्भ्रमम्)—

शक्तिर्गतैव तव दानव ! शक्तियोगः
शक्त्या भविष्यति मया हवि मुक्त्या ते ।
त्वद्विग्रहग्रहिलता न भविष्यतीयं
बाणममाशु भवितासि परासुरेव ॥२४॥

(इति बाणवचं नाटयति)

सर्वतापः—(सावज्ञं, विहस्य) अयि विशाख ! सुखयति मां कुतूहलिनं तव
बालस्य धार्ष्ट्यम्, तन्नाहं त्वयि धनुः सज्जं करिष्ये । खेलतु भवान्
यथाकामं मम सैन्ये ।

नन्दी—(अपवार्य) कुमार ! विरिञ्चिवरदानेन केवला अमरा एव
त्रिपुरासुरास्तदलमनेन सार्द्धं मुधा युद्धायासेन । बलमेवास्य विदलय
बाणवर्षैः ।

(कुमारस्तथा करोति)

नन्दी—(सहर्षं, सोल्लासम्) विजयतां कुमारः ! इतस्त्वया बाणगणैर्वेता-
लैश्च विदलिता एव दानवाः ।

कुमारः—अयि शिलादसूतो ! कथं य एव दानवा निहताः, त एव प्रति-
जीविता उदायुधाः समायान्ति ? तत्किमेतत् ?

विशदाशयः—रे रे दैत्यवीराः ! - मरोपरतान् वीरान् अमृतकुण्डे मज्जयत,
यथा प्रत्युज्जीविताः समधिकबलं युध्यन्ते ।

(नेपथ्ये)

क्रियन् एवैतत् । किन्न पश्यत्यमात्यस्तथैव बलमक्षयम् ।

कुमारः—(सोल्लासम्) अयि सर्वताप !

सततममृतकुण्डं वर्द्धतां वर्द्धतां ते
समरनिहतवीरा येन जोवन्ति भूयः ।

विरतमरणशङ्कस्त्वद्भूतैर्युध्यमानै-
र्भवति मम यतोऽयं पुद्बकामः कृतार्थः ॥२५॥

नन्दी—(अपवार्य) अयि कुमार ! आग्नेयबाणलूनैः स्वर्णप्राकारखण्डैः
पूरयामृतकुण्डम् । नान्यथा क्षीयन्ते दानवाक्षौहिण्यः ।

(कुमारस्तथा करोति)

[नेपथ्ये]

स्वर्णप्राकारखण्डः शिखिविशिखशिखाखण्डमानैः सुतप्तैः
पूर्णं पीयूषकुण्डं छमिति मुखरितैः पीतपीयूषपूरैः ।

कष्टं कष्टं विनष्टैः कथमिव समरे दानवैर्जीवितव्यं

तत्पूर्वोऽयं प्रदिष्टः प्रसभमपचयः सर्वतापस्य सैन्ये ॥२६॥

विशदाशयः—(सामर्षम्) अयि कातराः ! केयमाकुलता ? नन्दति भृगु-
नन्दने क्व दानवानामपचयः ? अयि दानवेश सर्वताप !
चिन्तय भार्गवं भगवन्तम् । अहमपि चिन्तयामि ।

(उभौ चिन्तां नाटयतः)

[ततः प्रविशति भार्गवः]

भार्गवः—(सगर्वम्)—

अशोष्योऽहमपेयोऽहमहार्योऽहमनश्वरः ।

मायामृते च दैत्यानां मृत्योरभिभवः कुतः ॥२७॥

तां प्रतिजीविता दानवाः क्षपयन्तु देववाहिनीं, रक्षणीयः परमयं मम
भ्राता कुमारः । अहं हि भगवता भर्गेण पुत्रः परिकल्पितोऽस्मि ।

नन्दी—(सखेदम्) अये ! भार्गवः सम्प्राप्तः । अनेन हि देवदेवादेव मृत-
सञ्जीवनी विद्या समासादिता । तदिदानीमायासैकफलो दनुजैः सह
समरसम्मर्द्दः । न च मे महेशनिदेशमन्तरेण युज्यते समरादपावर्त-
यितुं कुमारः ।

(ततः प्रविशति नारदः)

नारदः—(सहर्षम्) अहो जगत्प्रभोः शम्भोर्मयि परिहासो यदहम् “अयि
कलिप्रिय ! वारय कुमारसर्वतापयोः समरसम्मर्द्दम्” इति विहस्य
प्रेषितोऽस्मि । ममापि न तादृगिदानीं कलहावलोकनकुतूहलित्वम् ।
यदहं लोहपुरसमरसम्मर्दसंदर्शनेनाद्धृतृप्तो राजतपुरकदनावलोकनेन
सुतरां सुतृप्तः संवृत्तः । अहह ! किमुच्यते लोहपुरप्लोषणेन पवन-
पावकयोः शौर्यं हिमांशोहिमवतश्च नीहारभारेण राजतपुरपूरणम् ।
उभयत्रापि निर्गत्वरसुरसार्थबन्धने पाशपाणेर्लघुहस्तता । तावता-
मपि जीवितापहरणे किं वर्णयामि समरसामर्थ्यम् । तदिदानीं
त्वरितमपवर्तयामि समरतः कार्तिकेयम् ।

(पुरोऽवलोक्य), (सहर्षश्चर्यम्) कथमयं कार्तिकेयो विष्णुपदम-
भिवर्षति शरासारम् । अहह —

नायं मुखेनैव पितुर्महेगात्
पराक्रमेणाप्यधिकः षडास्यः ।

यः पूज्यते विस्मृतशम्भुशौर्यै-
र्मन्दारदामप्रकरेण सिद्धैः ॥२८॥

तदुपमृत्य वारयामि । (उपमृत्य) अयि कुमार ! अयि शिलादसूतो !
समादिशति वो भगवान्भर्गः । अयं हि भार्गवो मया पुत्रत्वेन सम्भावितः ।
तत्किमेतत्परिगृहीतं सर्वतापं दानवमभितापयन्मां.....हेपयसि ।

नन्दी —(स्वगतम्) अस्मदभिमतमेवोपक्रान्तमेतेन । (प्रकाशम्) यथाऽऽ-
दिशति देवदेवः । कार्तिकेयं प्रति आयुष्मन्ननुलङ्घ्यः पितृ-
निदेशस्तदास्तां तावद्युद्धम् ।

कुमारः —(स्वगतं, सखेदम्) अहो मे मन्दभाग्यता, यदेतस्य चिरादासादि-
तस्याहवमहोत्सवस्य प्रत्युहः समापतितः । (प्रकाशं) (निःश्वस्य)
यथाऽऽदिशन्ति तातपादाः ।

(इति सपरिवारा निष्क्रामन्ति)

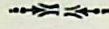
शुक्रः —(सहर्षं, स्वगतम्) अहो ! दानवेषु क्रुद्धस्यापि भगवतो वृषभध्व-
जस्य मयि नवं नवं सन्मानम् । (प्रकाशम्) अयि दानवेश !
सर्वताप ! अयि वत्स विशदाशय ! इत आगम्यताम् । सम्भावयामः
समरपीडितानसुरान् ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति महामातृवत्सराजविरचिते त्रिपुरदाहाभिधाने
डिमे तृतीयोऽङ्कः ॥

अथ चतुर्थोऽङ्कः

(नेपथ्ये)

प्रसृमरमयूखविशिखः सूर्यः संहरति वैरितिमिरौघम् ।

न हि यस्य रथयद्धर्चा दूरमदूरं किमप्यस्ति ॥१॥

विशदाशयः—(श्रुत्वा, प्रतिबुध्य) कथमायातं प्रभातम् । आः ! केनेमां प्रातरेव दुरुपश्रुतिं श्रावितोऽस्मि । अथवा स्तत्रमुखः कोऽपि...
.....तत् । तदहं गत्वा गुरोर्भगवतो भार्गवस्य पादारविन्द-
वन्दनां विदधे । (पारक्रम्य, पुरोऽवलोक्य) अयमस्ति
भगवान् भार्गवः ..... रेनमन्तरपद्रव्यदूराभाकरम्बितं
स्फटिकमिव कश्मलमवलोकयामि । (सहसोपसृत्य) भगवान्
भार्गव ! एष त्वां [विशदाशयः] अभिवादयते ।

शुक्रः—सौम्य ! चिराय जीव ।

विशदाशयः—(सप्रश्रयम्) किं पुनरद्य भगवन्तमन्यादुशमिव विभा-
वयामि ।

शुक्रः—(सखेदम्) अयि विशदाशय ! दुःस्वप्नदर्शनोपनीतवैमनस्येन
मलिनीकृतोऽस्मि । तदहमिदानीं किमपि शान्तिकमनुष्ठातुं यतिष्ये ।

(नेपथ्ये)

अस्मत्पुण्यप्रकर्षेण षोडशाप्येकतां गताः ।

अधुना सद्य एवामी त्रयो यास्यन्ति पञ्चताम् ॥२॥

विशदाशयः—(आकर्ष्य) केयमाकाशसरस्वत्या प्रहेलिकेवोदाहृता ।

शुक्रः—(क्षणमिव ध्यानं नाटयित्वा) वत्स विशदाशय ! नेयमाकाशसर-
स्वती व्याहरति । चित्रशिखण्डिनोऽमी त्रिपुरासुरोत्तापितास्तद्विना-
शायोत्सहन्ते । विवेचितं मया महेशप्रमुखा दिगिशा हरिविरिञ्चि-
क्रौञ्चारिनगेन्द्रनागेन्द्रचन्द्रसूर्यधर्माः षोडशापि त्रिपुरासुरवधाय बद्ध-
कक्षाः संवृत्ता ऐक्यं गताः ।

विशदाशयः—(सखेदम्) अहह ! अत्याहितम्, अत्याहितम् ।

शुक्रः—वत्स विशदाशय ! अकथनं दुःस्वप्नानां श्रेयस्तदिदानीं मुनिवचनेन
मुखरीकृतोऽस्मि । आकर्णयतु भवान्—

सर्वाङ्गान्यङ्गधारः शिरसि विहितोत्तालबन्धकमाल-
स्तिष्ठन्नुष्टे वसानो वसनमनुकृतप्लक्ष्वालप्रवालम् ।
विभ्रद्वैवाहिकश्रापपरिकरमखिलं मङ्गलोत्तालतूर्यं
दृष्टो गच्छन्नवाधो रजनिपरिणतो सर्वतापो मयाऽद्य ॥३॥

तथावदहं शान्तिकं वैरिवञ्चनाप्रकारं च (कर्णे एवमेव) समाप्या-
गच्छामि तावदिह भवताऽवहितेन स्थातव्यम् । उत्साहभङ्गशङ्कया सर्वताप-
स्याप्यनिवेद्य यास्यामि । न चैते दूरस्थाः कालस्य गोचराः । अतो न त्वया
भेतव्यम् ।

विशदाशयः—(सखेदं, निःश्वस्य)—

चरन्तु दूरतः स्वैरं मृत्योरेते न दूरतः ।
येषु पातकपक्वेषु सरोषो वृषभध्वजः ॥४॥

शुक्रः—अयि ! मा विपीद—

यद्यद्भवति विधेयं यदा यदा तद्विधेहि सद्बुद्ध्या ।
भगवानचिन्त्यचरितो वत्स ! विधेयो विधिः कस्य ॥५॥

भगवन्तमपि वरदातारं धातारं नारदेनोद्दीप्यमानक्रोधानलं
पश्यामि ध्यानमयेन नयनेन । तद्गच्छावहितो भव । अहमपि समीहितं
साधयामि ।

(इति निष्क्रान्तौ)

[इति विष्कम्भकः]

[ततः प्रविशति विरिञ्चनारदश्च]

विरिञ्चिः—(सनिर्वेदम्) वत्स नारद ! किं मां कदर्थयसि—

महाणीसारणी या स्फुरदमृतवरा दैत्यवृक्षानपुष्पाः
सद्यः सैवोग्रदावानललहरिविज्वालयेतान्कथं नु ।
ऐश्वर्यं यस्य लोकत्रितयकरुणया विद्वन्व्याहताज्ञं,
देवो रौद्रः स रौद्रैर्दलयतु दनुजान्निग्रहैः कालपक्वान् ॥६॥

नारदः—तात ! अलं कम्पेन । माननीयस्य तव शासनस्यैष प्रभावः, यदमी
त्रिपुरामुरकीटका इयतीं कोटिमारूढास्तद्वधं दुर्विधेयं भगवान् भर्गं
एवाङ्गीकुस्ते । तदलमिदानीमलीकपरामर्शमन्थरतया । पश्यन्तु
तातपादाः !

देवस्य प्रमथाधिपस्य रथिनः पृथ्वी रथः स्यात्परं
 तात ! त्वामपहाय तत्र कतमः सारथ्यकर्मक्षमः ।
 कोदण्डो गिरिराज एव भुजगप्रष्ठस्तदीयो गुणः
 स्यादौचित्यवती त्रिविक्रमतनोस्तस्यैव तद्बाणता ॥७॥
 (नेपथ्ये)

भ्रातर्नारद ! त्वरय त्वरय, तातपादान् । आरूढ एवायं भगवान्
 धन्विद्युर्यो धूर्जटिः पृथ्वीरथम् ।
 नारदः—(सहर्षात्सु त्यम्) अयि तात ! ज्येष्ठस्तव सुतो धर्मोऽयं व्याहरति ।
 पश्य —

देवेनान्धकसूदनेन रथिना सोत्साहमध्यासितः
 प्राप्ताऽयं पृथिवीरथोऽद्भुततमः सप्तानिलाश्वैश्चलन् ।
 चक्र भूतसुधाकरार्ककिरगस्तोमेन त्रिस्तारिणा
 स्वर्गङ्गासरसीरुहेषु युगपन्निद्राप्रबोधौ दधन् ॥८॥

एते च महेन्द्रप्रभृतयोऽदितिजा अनुधावन्ति ।

ब्रह्मा—(विलोक्य, सात्सुक्यम्) तात नारद ! एह्येहि ।

(उभावुपसृत्य रथाधिरोहणं नाटयतः)

ब्रह्मा—(महेशमालोक्य सप्रश्रयम्) आयुष्मान् (इत्यर्धोक्तौ सत्रीड-
 स्मितम्) भगवन् भर्ग ! एष त्वां तव सारथिः प्रणमति ।

महेशः—(सूत इत्यर्धोक्तौ, सलज्जम्) शान्तं पापम् । प्रणमामि पितामहम् ।
 कुरु सारथ्यम् ।

(ब्रह्मा नाट्येन सारथ्यमध्यास्ते)

नारदः—(ससम्भ्रमम्)—

धुर्धरद्वरं लक्ष्यं यो मुक्तोऽपि न मुञ्चति ।
 सोऽयं निर्वाणकृद्बाणस्तात ! विष्णुः प्रणम्यताम् ॥९॥

ब्रह्मा—(ससम्भ्रमम्), (प्रणम्य) वत्स नारद—

अनेनाविद्धमेवास्ति विष्णुबाणेन विष्टपम् ।
 अस्येच्छया सपक्षस्य जीवति त्रियतेऽथवा ॥१०॥

वासुदेवः—(ससम्भ्रमम्) अभिवादयतेऽत्र भगवन्तमाचार्यम् ।

(सर्वे यथोचितमुपविशन्ति)

महेशः—(पुरोऽवलोक्य, साश्चर्यम्) आः ! पश्यत, पश्यत—

सौवर्णं पुरमभ्युपैति निकटं यस्योत्कटैरंशुभिः

संवीतं विददङ्गणं तुलयति स्यर्णाच्चलोपत्यकाः ।

विष्णुः—(साश्चर्यम्)—

गङ्गाडम्बरकारि कान्तिपटलं तत्पृष्ठतो राजतं

ब्रह्मा—(साश्चर्यम्)

प्रयग्राम्बुदवृन्दविभ्रमकरं लौहं तदीयान्तिके ॥११॥

महेशः—अहो दानवानां गौर्यमदमोहितानां बुद्धिविपर्ययो यदमी स्वयमेवैक-
शरशरव्यतां प्रतिपद्यन्ते ।

विष्णुः—(सवितर्कम्) कथं नु ते शुक्रसचिवा एवं विमुह्यन्ति । नूनमन्यैव
सा क्वचिदस्ति सत्या पुरत्रयी । इयं पुनरन्यैव ।

(ततः प्रदिशति सौवर्णेन पुरेण विहरन्, सपरिवाः सर्वतापः)

सर्वतापः—(सगर्वरोषम्) आर्य विशदाशय ! पश्य, पश्य, देवानां दुर्विनयं,
यदियमस्मत्प्रतियोगिनी अपरा पुरत्रयी निमिता । गच्छ ! रे
स्फुटाक्षर ! गच्छ । आनय सूर्यतापचन्द्रतापो सपुरौ । दह्यतामियं
देवनिर्मिता पुरत्रयी ।

स्फुटाक्षरः—(पुरोऽवलोक्य) कथं आगद्येव मुज्जतावचन्दतावा । पेक्खदु
देवो । (छाया) [कथमागतावेव सूर्यतापचन्द्रतापो । प्रेक्षतां
देवः ।]

सर्वतापः—(दृष्ट्वा, सहर्षम्) साधु साधु ! एताभ्यामपि दृष्टेव मायामयी
त्रिपुरी ।

विशदाशयः—(साकूतं विहस्य) दैत्यनाथ ! किमाकुलोऽसि ? निवर्तय
पुरत्रयम् ।

सर्वतापः—(सक्रोधम्) अहो ! भवतः साचिव्यम् । द्वितीया पुरत्रयी योद्धु-
मभ्येति । त्वं च विहससि ।

विशदाशयः—(सौत्सुक्यम्), (उत्थाय) (कर्णे)—‘एवमेव’ इति ।

सर्वतापः—(सक्रोधम्) आः ! किमनेन मृषा कर्णजापेन ! को विश्वसिति
भवतां देवतानुगतमुनिकुलोत्पन्नानां द्विजन्मनाम् । यद्येवं किमिति

मामसम्भाष्यैव शुक्रो गतः । एवं कृते किमस्मासुपकृतं प्रत्युतापकृत-
मेव । तथा हि —

पुरत्रयं दाहयता शिवेन
निर्माय मायामयि चेतस शुक्रः ।

कृतो हरेण त्रिपुरस्य दाहः
तदेष रुढः परमोऽपवादः ॥१२॥

तदार्य ! यथेच्छं गम्यतां तावत् । यदस्मासु भावि तद्भविष्यति ।

विशदाशयः—(सरोषं स्वगतम्) नूनं प्रत्यासन्नभ्रमस्य । विपर्यस्ता बुद्धि-
स्तदेवमेवास्तु । (प्रकाशम्) एष यामि गुरो सकाशम् ।

(इति निष्कामति)

महेशः—(सत्यपुरत्रयोमालोक्य, साश्चर्यम्) फलितं त्रिविक्रमवितर्केण ।
आगता पुरत्रयीयमपरा ।

ब्रह्मा—का पुनरनयो. सत्या का मायामयीति न ज्ञायते ।

नारदः—(सौत्सुक्यम्) किमनेन परामर्शप्रसारेण । बाणगोचरतां गता
इयमपि वध्यताम् ।

कृष्णः—(सपरिहासम्) रोचते कलिप्रियाय । किन्तु क्षणं प्रतीक्ष्यताम् ।

सर्वतापः—(सगर्वरोषम्) अयि सूर्यताप ! अयि चन्द्रताप ! त्वर्यतां,
त्वर्यतां, हन्यतां हन्यतामियं देवनिर्मिता पुरत्रयी ।

(इति बाणवर्षं नाटयन्ति सर्वे)

महेशः—(साश्चर्यमालोक्य) अहह ! दृश्यतां, दृश्यताम् ।

(सवितर्कम्)

अयमर निजन्मा किञ्च कोऽप्यन्धकारः

किमयमनलबाह्यः कोऽपि धूम्यावितानः ।

अयमशुभमसुत्थः शालभः किं समूहः

किमयमसुरसैन्यान्निर्गतो

बाणपूरः ॥१३॥

कृष्णः—(साश्चर्यम्) कथमपगतैव प्रथमोद्गता पुरत्रयी । अहो महीयानयं
मोहो, यदियं दैत्यपक्षपातिनी द्वितीया त्रिपुरी । तत्किमिति
सर्वतापादिभिर्द्राविता । नूनमेषा सुगुप्तं शुक्रनिर्मिता भविष्यत्यन-
भिज्ञैरेभिर्दृष्टैरुच्छिद्यते । भवतु अभिमतमेव नः ।

सर्वतापः—(विभाव्य, सगर्वम्) कथमपमृतैव देवमृष्टा कपटत्रिपुरी ?
(सकोधम्) आकाशे लक्ष्यं बध्वा—

रे रे ! सुराः समरकर्मणि निर्विकारे
बलीवाः किमित्यहह ! कैवमारभध्वम् ।
किन्ते वयं दितिसुताः कपटप्रधानै-
स्तैस्तैर्भवद्विलसितैः प्रलयं ययुर्ये ॥१४॥

नारदः—(सौत्सुक्यम्) किमिदानीं प्रतीक्ष्यते ? प्रत्यासन्ना एव
हन्यन्ताममी ।

महेशः—अयि नारद ! कोऽयमवसरः पराक्रमस्य—
स्वेनैवेषुपथे भवन्ति यदमी दर्पज्वरोन्मोहिताः
पाणिं कस्य धनुर्ग्रहीष्यति हहा ! हन्तुं तदेतानपि ।
तुच्छे कर्मणि भूरिडम्बरधरं धिग्धन्विनं धिग्धनु-
धिग्बाणं धिगमुं रणव्यतिकरं धिक्सारथिं धिग्रथम् ॥१५॥

कृष्णः—(सोत्प्रासम्) अयि कलिप्रिय ! साधूक्तं परमेश्वरेण । प्रतीक्षतां
भवन्तु तावदमी भूयोऽपि तथैव दुर्द्धर्षाः । दुराधर्षे हि विद्विषि
विक्रमः प्रकर्षमभ्युपगच्छते ।

स्फुटाक्षरः—(सप्रभयम्) नाह सव्वताव ! णिद्दल्लिदो दाव एस वैरीण
वंचणापवंचो । ता संपइ तहतहच्चेअ णिअट्ठाणेषु संचरन्तु
सुज्जतावचन्दातवा । ण एआरिसी णीदी भोदि, जं एककठाण
चिट्ठीअदि । (छाया) [नाथ सर्वताप ! निर्दलितस्तावदेष
वैरिणां वञ्चनाप्रपञ्चः । तत्सम्प्रति तथा तथैव निजस्थानेषु
सञ्चरतां सूर्यतापचन्द्रतापौ । नैतादृशी नीतिर्भवति, यदेकस्थाने
स्थीयते ।]

सर्वतापः—(सोत्प्रासम्) स्फुटाक्षर ! क्रोधनोऽसि । कस्ते वचन-
मुल्लङ्घयितुं पर्याप्तः ? कारय यथोचितम् ।

स्फुटाक्षरः—जं आणवेदि सामी । (छाया) [यदावेदयति स्वामी ।]
(इति निष्क्रम्य तथा तथा कारयति)

कृष्णः—(ससम्भ्रममवलोक्य) अयि महेश ! दृश्यतां, दृश्यताम् । इदानी-
ममी सुष्ठु समधिकान्तराले संवृत्ता न जाने घातगोचरे भविष्यन्ति
न वेति ।

महेशः—(सहर्षोल्लासं सहसोत्थाय) हता एवामी । क इदानीं सन्देहः ?
वाहयतु भगवान् विरिञ्चिवर्गेन रथम् ।

(विरिञ्चिस्तथा करोति)

नारदः—(व्याकुलतामभिनयन, ससम्भ्रमम्) आः ! कथमात्मानमपि
नानेन रथरयेण जानामि । इव मे दर्शनश्रवणशक्ती । अयि
परमेश ! तदहं कुतूहलावलोकनतरलमुनिमण्डलमध्ये कैलासारूढो
द्रक्ष्यामि ।

(इत्यन्तरिक्षगत्या तथा करोति)

नारदः—(पुरोऽवलोक्य साश्चर्यम्) —

बाणो हरिविजयतेऽन्धकसूदनस्य
वागोचरा भवति यस्य न वेगलक्ष्मो ।
लक्ष्यं किमप्यभवदन्यदिवाभिगम्यं
मार्गायितं पुनरमुष्य पुरत्रयेण ॥१६॥

आर्य धर्म ! पश्य, पश्य । कृतार्थय चक्षुषी । युगपदेव ज्वलतीयं
पुरत्रयी शङ्करशरानलेन ।

धर्मः—(सपरितोषमालोक्य) साधु, साधु —

प्राग्यागविघ्नप्रथितोरुवैरः

त्रतानलोऽयं कलितावकाशः ।

बलेन शम्भोस्त्रितयं पुराणां

ज्वालाकरालः कलवीकरोति ॥१७॥

(नेपथ्ये)

अस्पृश्यस्पर्शकारः प्रसभमपनयन्वर्णभेदव्यवस्थां

लोकं निःसीमशोकं रुदितमयदृशं कल्पयन्कान्दिशीकम् ।

कुर्वन्सन्मार्गरोधं शिशुयुवतिगुरुध्वंसकर्मण्यशङ्कः

कुस्वामीवैष वल्लिः प्रलयमुपनयत्याशु हा धिक्पुराणि ॥१८॥

अपि च,

शय्यां श्रान्त इवाभ्युपैति नृपवद्भद्रासनं सेवते

गर्भागारमुपैति कामुक इव द्रोहीव रुन्धे दिशः ।

स्वैरं वीर इवाश्वहस्तिनिवहान्महनाति वल्ल्यात्मकः

कोऽयं कोऽयमहो पुरत्रयकृते धिग्देव ! सृष्टस्त्वया ॥१९॥

(ततः प्रविशन्ति मुनयः)

मुनयः —(श्रुत्वा, सहर्षम्) दिष्ट्या श्रुतं तावदद्य श्रोतव्यम् ।

नारदः —(नभोऽवलोक्य, स्वगतम्) आर्याः ! व्याकुलोऽस्मि, न पश्यामि देवान् ।

मुनयः —(साशङ्कम्) तात नारद ! निरूपय, निरूपय ।

नारदः —(दृष्ट्वा धामभिनयन्) आर्याः ! किं निरूपयामि ?

कवचितककुभोऽमी श्यामला धूमकूटाः

कनकशिखरिशृङ्गांसुरविः प्रपञ्चः ।

तरुणतरुगुञ्जापुञ्जपिङ्गाः स्फुलिङ्गाः

किमपि नभसि नान्यत्तुर्यलोकोक्यामि ॥२०॥

मुनयः —(पुरोऽवलोक्य, सहर्षम्) अहह ! हर्षव्याकुलोऽसि । किन्न पश्यसि निखिलमुरपरिवारं रथारूढमायान्तं त्रिपुरान्तकम् ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो महेशः)

महेशः —भगवन्, मुरज्येष्ठ ! स्थापय रथम् ! स्थीयतामिहैव क्वापि मुनि-
नारदसनाथे कैलासैकदेशे ।

(ब्रह्मा तथा करोति)

[नारदाद्याः सत्रश्रयमुपसृत्य प्रणमन्ति]

महेशः —अयि देवाः ! सर्वे रथादवतीर्य यथायथमुपविशत । उपविशन्तु
चात्रभवन्तो मुनयः ।

(सर्वे तथा कुर्वन्ति ऋषयः)

[सहर्षं, महेशः सन्नोडमास्ते]

नारदः —(सहर्षम्) अयि जगन्नाथ ! किं ते देवा उचितं पारितोषिक-
मिहाद्भुते कर्मणि कुर्वन्तु ?

उत्कृत्य मौलिकमलैर्नवचन्द्रचूड !

त्वं पूज्यसे यदि किमप्युचितं तथा स्यात् ।

तुभ्यं तदप्यहह ! न स्वदते शिवाय

त्रैलोक्यरक्षणपराय किमत्र कुर्मः ॥२१॥

महेशः —(सत्रीडस्मितम्) अयि नारद,

वैकुण्ठः पद्मजन्मा त्रिदशपरिवृढः पावकः प्रेतनाथो
रक्षो वारामधीशः पवनधनपती सूर्यचन्द्रौ कुमारः ।

धर्मो शेषाद्रिराजावहमपि तरलः षोडशः कौतुकार्थी
मामेवैकं किमित्थं त्रिपुरवधविद्यौ श्लाघसे नारद ! त्वम् ॥२२॥

इन्द्रः —(सप्रश्रयम्) —

व्याप्रियन्ते त्वया स्वैरं निजा अवयवाः सुराः ।

त्वमेकः पुरुषः स्तुत्यः पृथग्गणनयात्र किम् ॥२३॥

महेशः —(स्वगतम्) अये ! सङ्कोचयति मामियं व्रीडा । तद् विसर्जयामि
निर्जरान् । (प्रकाशम्) अयि भगवन्तो गीर्वाणाः ! स्वीयतां
यथायथं यथासुखं, समादिशत च किमिदानीं करोमि ।

इन्द्रः —(सप्रश्रयम्) —

त्रयोऽप्येते त्वया दैत्या दोषा इव निराकृताः ।

अक्षयाणि जगन्त्यासन्प्रार्थ्यते किमिवाधुना ॥२४॥

तथापीदमस्तु —

चूडाचन्द्रावदातेन स्फुरद्भालाक्षिरोचिषा ।

निरस्तमोहतिमिरं त्वयाऽस्तु हृदयं सताम् ॥२५॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति महाकविवत्सराजविरचितो त्रिपुरदाहाभिधानो
डिमः समाप्तः ॥

श्रीवेङ्कटार्यविरचितः

महेन्द्रविजयः

अथ प्रथमोऽङ्कः

श्रीरम्यावसथप्रदोऽपि करुणाधारोऽपि धूरीकृत-
त्रौरव्यापृतिरप्यरिद्विपघटीपारम्परीदारणे ।
वीरस्सिंह^१ इवानुरूपरसभूतसुप्तोत्थितश्चासयः
श्रीरामस्स भवत्वभव्यहरणे क्षेमादयस्सूतये ॥१॥

सुग्रीवाज्ञासमुत्थक्षितिदयितवधूर्द्वंशोदभूतधूमः
प्रज्वालः पङ्क्तिगतकण्ठोपवनघनलताकुञ्जपुञ्जोदरेषु ।
रक्षःस्थानीय^२भस्मोकरणभृशसमुल्लोलवालाग्निरूपः
प्रत्यूहव्यूहत्तलं प्रदहतु^३ हनुमत्प्रौढतेजोविशेषः ॥२॥

(नान्द्यन्ते सूत्रधारः)

सूत्रधारः—(सभाभिमुखमञ्जलिं बद्ध्वा^४)—

समग्ररसमेदुरस्समुदयालिसम्मोदनः
स एष कुसुमाञ्जलिस्समदकीर्यते साम्प्रतम् ।
भवद्भिरनुगृह्यता^५मयमपि प्रणामाञ्जलिः
शिखण्डकटिमण्डनं शिरसि सन्ततं धार्यते ॥३॥

(इति पञ्चषाणि पदानि गत्वा, आकाशे कर्णं दत्त्वा)—किं ब्रूय ?
यन्नैवास्ति समस्तसंस्तुतिपदप्रोद्धासिनो षड्रसा
यत्र प्रच्युतिकेतिवृत्तिघटना धीरोद्धतो यत्र राट् ।
यद्देवासुरयक्षराक्षसचमूसङ्घर्षणाद्यद्भुतं
तद्भूयादधिदृक्पदं डिमपदप्रख्यातकं रूपकम् ॥४॥

१. ०स्सिंहः; २. ०स्थानीयः; ३. प्रदहतु मत्प्रौढ०; ४. बद्ध्वा ।
५. ०गृह्यतां अय० ।

(सहर्षम्) अनुगृहीतोऽस्मि रसिकपरिषदा । तथा हि —
 यद्विद्यानिचयार्जनं यदपि वा साहित्यमत्यद्भुतं
 यद्वा सत्कुलजन्म यज्ञविबुधश्लाघ्योपशान्तिव्रतम् ।
 तत्सर्वं सुकृतैकलभ्यमिदमप्यास्तामहं तु ब्रुवे
 सत्यं धन्यतमस्त्वमस्य सरसस्थानस्थली मानवैः ॥५॥
 (नेपथ्याभिमुखो भूत्वा) मारिष, इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

मारिषः—भाव, अयमस्मि ।

सूत्रधारः—अहं किल निखिलभुवनकलालङ्कारगुणारामश्रीरामपुरोपरं-
 वास्तव्यस्य, समसमस्तसमनस्तलीसेव्यस्य, निरन्तरनिगमागम-
 घण्टावधसमागमसमुल्लासपद^१योजरतो, व्रजोच्चाटितजगद्भय-
 महाभूतस्य, नमदमरकल्पभूजातस्य, निरपायसम्बन्धबन्धुरता-
 ख्यातसीतावधूसनाथस्य, भगवतस्तिरुवेङ्कटनाथनाम्नो
 रघुनाथस्य, महोत्सवावलोकनकौतुकितहृदा रसिकपरिषदा
 सदयमादिष्टोऽस्मि, मारिष !^२ श्रीः (यन्नैवेत्यादि पठित्वा)—
 तत्सज्जीक्रियन्तां रङ्गमङ्गलविधिः ।

मारिषः—सर्वं समीचीनमेव, किन्तु तादृशरूपकान्वेषणव्यग्रतया मम
 विचारमेदुरमन्तःकरणम् ।

सूत्रधारः—किं विचार्यते कण्ठरत्नमिव प्रमत्तेन ? नन्वध्यापितं महेन्द्र-
 साहसनिरातङ्कः श्रीवेङ्कयार्यो महेन्द्रविजयं डिमरूपकं^३ तादृश-
 गुणगणनाभाजनम्^४ ।

मारिषः—(स्मरणमभिनोय) ज्ञातम् । यस्य खलु निरर्गलानन्दरसप्रापक-
 स्यापि, रूपकस्य कवयिता नवनवोन्मेषभूषणः, प्रगल्भ-
 जनजेगीय्यमानमधुरसधोरणाबन्धुरप्रबन्धनिर्वाहसाहसनिरातङ्कः
 श्रीवेङ्कयार्यनामा सुधीमणिः ।

सूत्रधारः—अथ किम् ?

कर्णाटरायायकाव्यकर्ता कश्चिदद्वैतकृतेर्महान् यः ।
 जगौ हनूमञ्जयमाञ्जनेयशताभिधं कामविलासभाणम् ॥६॥

अपि च —

कुशलवचस्पूजनिष्कृतकुक्षिम्भरभिक्षुकप्रहसनाख्यः ।

सीतापरिणयघटनाख्यातषड्दर्शनीनेता ॥ ७ ॥

अपि च —

यश्च वावास्मि^१कागर्भशुक्तिमुक्ताभणिग्रभः ।

यं हम्पर्या^२र्यदुग्धाधिबन्धुमिन्दुं प्रवक्षते ॥ ८ ॥

मारिषः—जानाम्यार्य, जानामि । एष खलु —

श्रवणस्मरणविलेखनपठनरसावेशतः पुरा स्वकृतेः ।

श्रुतिहृदयकरहृदा^३भरणानि ददाति राति नो चेत्कः ॥ ९ ॥

सूत्रधारः—प्रतोषितकविग्रामः प्रसादरसबन्धुरः ।

परिष्करोति वेङ्कटेश्वरः शरत्समयवद्दृशः ॥ १० ॥

मारिषः—(पुरोऽवलोक्य) सत्यं शरत्समय एवाद्य वर्तते । यतः —

उच्छ्राय्य प्रतिमानिषेधकलनामातन्वते केवलं

स्वीयैरेव पटाञ्चलैररिजनप्रस्थानकेलीजुषाम् ।

आकृष्यापृतनाततेररिजनस्फारप्रकाशोदयै-

र्भरोभाङ्कुरणैश्च हंससदसामाह्वानमन्त्रोयते ॥ ११ ॥

सर्वमपि सुघटितमनुपदि न विधिना ।

कृती कविः कृतिश्चापि भूतिस्सम्यगलङ्कृतिः ।

सभारसवनिनाप्येवं यं विज्ञात्युभा शरत् ॥ १२ ॥

इति । अतः —

प्रकटितरसास्वादचिकीर्षाभवेऽपि समये ।

किमये, विलम्ब्यते भूमिका^४परिग्रहे नटवर्गेण ॥ १३ ॥

मारिषः—न जानासि, किमालम्बं विलम्बस्य ?

सूत्रधारः—कीदृशः ?

मारिषः—अस्ति खलु भ्राता तव वर्षीयानमर्षणः ।

सूत्रधारः—स खल्वद्य किमाचारो वर्तते ?

मारिषः—असकेनापि मन्त्रवादिना विकृष्य, विद्वांसं पदप्रतिपादिषु निवेशितम् ।

सूत्रधारः—आश्चर्यमाश्चर्यम् । तत्र किं प्रतिपन्नमनेन सर्वज्ञेनैव भवता सहायेन महानपि पुरुषोत्तमताभाजा पुनस्तां प्रतिपत्स्यते ।

(नेपथ्ये)

साधु, रे साधु ! यदेव महाराजमहेन्द्रोऽपि दुर्वारदुर्वासस्तपोविशेष-
निरस्तामपि न्यस्ता भदहितेषु बलप्रभृतिषु पुरुषोत्तमसहायेनैव श्रियमपि
विजयेश्रिया सह पुनराकृष्टमीष्टे ।

मारिषः—अये, गृहीतनारदवेषो रङ्गवल्लभो नाम मम स्यालः, तदीयान्ते-
वासिप्रतिरूपकेण कलकन्तकेन सह रङ्गभूमिमवतरति । तदावा-
मप्यनन्तरकरणीयाय^२ सज्जीभवावः ।

(इति निष्क्रान्तौ)

॥ इति प्रस्तावना ॥

(ततः प्रविशति नारदशिष्यश्च)

नारदः—(सर्वज्ञेनेत्यादि पठित्वा)—वत्स, अनया सुखोपश्रुत्या किञ्चिदा-
श्वस्तमिव मे हृदयम् ।

शिष्यः—अञ्चरियम् । अन्ते वो विसेसकिसाणिमुन्तलोअतंवाणिवि
आरञ्जपादणिणि तातणि एवं गदागर्देहि अम्पाकीलिञ्जिदि ।

(छाया)—[आश्चर्यम् । यत्तव विशेषकलाविमुक्तलोकतन्त्राणामपि
आराध्यपादानां निष्कारणमेव गतागतैरात्मा क्लाम्यति ।]

नारदः—वत्स, मैवं वादीः—

प्रसृजति विरागिणां वा प्रायो हृदयं सुहृत्वभाजिजने ।

किमभिलषन्निह लोहसरो यमुपयाति मणिमयस्कान्तम् ॥१४॥

शिष्यः—अन्धि एदम् । वट्ट, विकोणुखु तारिसणिंतणं पन्तन्तन्तभवंवणिति
तङ्केमि । चेण ईलिसेपलिम्भमणि पाविदे असि ।

(छाया)—[अस्त्येतत्तथापि को नु खलु नारदमित्रत्वपात्रं तत्रभवता-
मिति तर्कयामि, येनेदृशं परिभ्रमणं प्रापितमासीत् ।]

नारदः—नन्वस्ति निस्तुलप्रतापातपवृन्दकान्दसीदकृतपरिपन्थिजनाधिकारः
स्वभागधेयवशीक्रियमाणसमनस्तुतिः । अनुपदप्रगल्भमहिमा
पुरन्दरो नाम असुरेन्द्रो मन्दरधराधरद्रोण्याम् ।

शिष्यः—अहमहे ! तिलोयीपदितणेवि पंवदवासितणमिति दिहमअं
उपावेयि ।

(छाया)—[अहो, त्रिलोकीपतित्वेऽपि पर्वतवासित्वमिति ^१ विस्मय-
मुत्पादयति ।]

नारदः—नन्वत्र निगमागमजेगीय्यमानमहिमानो महर्षयस्सन्ति ।

शिष्यः—अदिमेतण्णिउणं तणियदिहादि । एदं विना रिसंदेयलंजामि
अल्लउंझु अनावशाणं असमपदेस्तपसनपापणे मनोलंजणे एदंसेति ।

(छाया)—[अतिमात्रं निपुणत्वं प्रतिभाति । एतदपि तादृशं देव-
राज्याधिकारमुज्जित्य तादृशानामाश्रमपदे प्रशान्तपावने मनो रज्यते
तस्येति ।]

नारदः—वत्स, न खल्वेवम् । अद्य खलु तदखिलमप्यमराधिपत्यं दैत्यबल-
सहायशालिना बलिना वैरोचनिना समाक्रान्तम् ।

शिष्यः—सव्वं वि एंव दुरहिगमं सविआणम् । जंपदाविदीविदो महेन्दोन्ति
पडमं एंव आणन्तम् । दाणिं उण बलिणा अवहरिदं तंसनंमजि-
तिअ । अदो उवङ्कमविलोहोवि अलङ्घ्खिअदि ।

(छाया)—[सर्वमप्येव दुरधिगमं संविधानम् । यत्प्रतापदीपितो
महेन्द्र इति प्रथममेवाज्ञप्तम् । इदानीं पुनः बलिना हृतं तस्य साम्राज्यम्,
इति च । अतः उपक्रमविरोध इति लक्ष्यते ।]

नारदः—महदतिक्रमपरिपाक एषः ।

शिष्यः—किदिसासो ? (छाया)—[कीदृशस्य ^२ ?]

नारदः—अस्ति दुर्वासा नाम महामुनिरत्रेरौरसः पुत्रो न विनावतारः
त्रिनेत्रस्य ।

शिष्यः—सण्णामि सुलहावोन्ति ।

(छाया)—[शृणोमि सुलभकोप इति ।]

नारदः—कदाचिदनेन कनकारविन्दमयी गिरिनन्दिनी प्रसादमूर्तिरिव
काचिदुपहारीकृताहारतासमन्त्रकं महाराजमहेन्द्रः शापितो
महामुनिना दुर्वससा इति ।

शिष्यः—नि उणं ख् आअरिदञ्जेरिधहाधेण णोपसंवणिञ्जो महाला-
दीति । तदो, तदो ।

(छाया)—[निपुणं खल्वचरितम्, यद्विक्तहस्तो न नोपसर्पणीयो^१ महाराज इति । ततस्ततः ?]

नारदः—तेन च मदावलस्कन्धे निवेशितमात्रेव शुण्डादण्डेनाकृष्य शतधा शिथिलीकृता ।

शिष्यः—अहमहे ! महंलोखु पमादो । तदो तदो^३ ?

(छाया)—[अहो, महान् खलु प्रमादः । ततस्ततः ?]

नारद. —ततश्चातिरुष्टेन भ्रष्टश्रियो भवन्त्वमराः सुरारिभिरिति प्रथमम-
भिदधानेन तदनु प्रार्थनावर्जितनमसा^३ सुमनसामधिपस्य भगवान्
पुरुषोत्तम एव शं विधास्यतीति^४ भणित्वाऽन्तरधायि ।

शिष्यः—(साश्चर्यम्) तदो तदो ? (छाया)—[ततस्ततः ?]

नारदः — ततो विदितवृत्तान्तेर्देत्यदानवबुधपैः ।

अभियुक्ता गणाद्घोरादमराः^५ परिदुद्रुवुः ॥१५॥

शिष्यः — (सवैलक्ष्यम्) अहमहे, महान्ते सुविषिसमन्तणी कालंस । तदो
तदो ?

(छाया)—[अहो, महानयं.....विसमत्वं कालस्य । ततस्ततः ?]

नारदः—यावद्भिः—

यावद्भ्रमद्भ्रुकुटिशोणदिसारितान्तं

आरादुदञ्चयति वज्रमसौ^६ महेन्द्रः ।

तावत्समेत्य   गगनोत्थनिषेधवाचा

७वाचस्पतिस्तमपि मन्दरमानिनाय ॥१६॥

१. ँणीया; २. इदो; ३. ०वीर्जनमसा; ४. फणित्वान्तर०; ५. ०दपरा ।

६. -- मसा ७, वाचस्पत० ।

शिष्यः—तदो किं पदिवण्णदानवैहिम् ?

(छाया)—[ततः किं प्रतिपन्नं दानवैः ?]

नारदः—

आहत्य सर्वे देवानां मध्ये कुलोनकर्मदेवानाम् ।

आविश्य दिव्यनगरोमाङ्गम्य सभां प्रशासते लोकान् ॥१७॥

शिष्यः—अञ्चाहिदम्, अञ्चाहिदम् । कहाण्णु खु पुणो वि पदिवञ्जयि
महालाअ महेन्दो णिअरञ्जलद्धिम् ।

(छाया)—[अत्याहितम्, अत्याहितम् । कथं खलु पुनरपि प्रति-
पद्यते महाराजमहेन्द्रो निजराज्यस्य लक्ष्मीम् ?]

नारदः—

विज्ञापितवृत्तान्तश्च रमाकान्तः शतमुखमुखैः ।

बहिर्मुखैः चतुर्मुखमुखेन तदिदमाजिज्ञपत् ॥१८॥

शिष्यः—(सोतण्ठम्) अहं विअ ?

(छाया)—[कथमिव ?]

नारदः—(कर्णे) एवमिति^१ कथयति ।

शिष्यः—तहा जदि, सर्व्वं सुहादङ्कं होवसदि ।

(छाया)—[तथा यदि, सर्व्वं सुखोदकं भविष्यति ।]

(सहर्षम्, संस्कृतमाश्रित्य)

परं संश्रमेणापि परतापापनोदिनः ।

परिभ्रमन् यथाधर्मं परिमार्ष्टि घनाघनः ॥१९॥

(इति निष्क्रान्तौ)

[इति मिश्रविष्कम्भः]

(ततः प्रविशति महेन्द्रो मातलिश्च)

महेन्द्रः—ततस्ततः ?

मातलिः—ततो गृहीतदानववेपेण केनचिदज्ञातेन समासादिता राजधानी ।

महेन्द्रः—निपुणमुपक्रान्तं भवता ! ततः ततः ?

मातलिः—ततस्तत्र प्रवृत्तिमुपलभमानेन परिभ्रमता परितोऽप्यमरावतीं
समधिगतवृत्तान्तस्सर्वोऽपि ।

महेन्द्रः—साधु, साधु ! किमवस्था पुरी वर्तते ?

मातलिः—

भग्नप्राकारबन्धं कठिनतरगदाघट्टिताच्छालकान्तं
विभ्रष्टद्वारजायी तटदमणिगणा^१ विप्लुतस्तम्भजालम् ।

निभिलोदारशृङ्गाटकमतिविकटाः^२ प्रोल्लुठद्वाजिशालं^३

निशङ्कोच्चार्यमाणप्रतिभटरटनं प्रेक्षमाभोगमस्याः ॥३०॥

महेन्द्रः—(सामर्षम्) आः, ममापि नामेन्द्रस्य पुरी परैरीदृशीमवस्था-
मुपनीतेति कृतमद्यापि क्षमया । (वज्रमुद्यम्य^४)—

अद्य प्रोद्यतदैत्यदानवगण-प्रत्यग्ररक्तच्छटा-

संरक्तप्रसृता कृतारिनगरी प्रत्यस्थली वाङ्गली ।

अर्कद्रोणमुखान्यसङ्ख्यजनिता न्यासाद्य भूतेशितुः

प्रक्रान्तस्तवनद्दिवा रतिशतैः कुर्या सपर्यामहम् ॥२१॥

मातलिः—आयुष्मन्, दृष्टमेव शतशः समरकेलीषु महाराजस्य । कियान-
सुरजय इति ।

महेन्द्रः—अथ कीदृशी दशा वैजयन्तस्य ?

मातलिः—

बन्दीकृतामरवधूमुखनिर्यदुष्ण-

निःश्वासमारुतमुधोऽकृत-मौक्तिकश्रीः ।

सन्दिश्यते सपदि हन्त, स वैजयन्तः

साधंस्वसार्धपदवाक्यदशानुरोधम् ॥२२॥

महेन्द्रः—(सोच्छ्वासहासम्)—

यद्वैरिमण्डलमणीमयभर्महर्म्य-

संरुढलग्नजतृणाङ्कुरसङ्कुलश्रीः ।

गारुत्मतभ्रममदावलिमध्वगाना

हा, हन्त, हर्म्यमपि तस्य तथेत्यमूं धिक् ॥२३॥

१. ०शापीतमणिगण०; २. ०विकट०; ३. प्रोत्थल्लु०; ४. ०वाज० ।

५. ०दृश०; ६. वज्रमुद्यम्य; ७. कीदृश० ।

(इति दन्तान् कटकटायन्) — अये^१ —

कस्य वशेऽभ्रमातङ्गः, कस्य वशे तुरङ्गस्तारङ्गक^२ एष ।
जलधेः कस्मै विकीर्णश्चिन्तामणिः, कुत्र दुग्धे कामदोग्ध्रो च ॥२४॥
तत्र की^३दृश्यः कामिन्यः ?

भातलिः —

निर्याति यन्न मदवानिव वज्रकुन्तै-
र्वप्रवीरभटसहृतिरामरीय्यम् ।
तूर्णं समेत्य पृथुका अपि दानवीयाः
कर्णा लुठन्ति कठिनोऽपि कृशस्य दीनाः^४ ॥२५॥

अपि च —

अनियन्त्रणसम्पातैः अप्सरश्चयसङ्कुटे ।
अपि गन्धर्वनामार्धमाससादमरो हयः ॥२॥

किञ्च^५ —

कलशाब्धिजनेर्मणस्तवाग्रे
कलिपूजा कति वा प्रदक्षिणानि ।
दृतमात्तसा^६ सखी क्षणार्धं
दृषदा घ्नन्ति तमर्भकारिपूर्णम्^७ ॥२७॥

अन्यच्च —

चतुर्विधैरभ्यववार्यराशिभि-
स्सुधाक्षरीनारचयत्पुरा^८ चया ।
सुरा विषापादनसम्भवन्नवा
सुधारिगौरय कृशा भृशं तनौ ॥२८॥

महेन्द्रः — हन्त,

यदवचितये जालं नालं सुरद्रुमजन्मना-
मपि सुमनसां यस्मिन्नाकस्मिको नयनोत्सवः ।
तदतिचरितं वस्तुव्रातं बताद्य कृतद्रुहा
कितवसदसा जीवामो वा कियच्छ्रवणावधिः ॥२९॥
(इति श्मश्रूनामृशति)

१. असे; २. ०ङ्गकः; ३. दू; ४. दीणी; ५. किम्; ६. दृतमान्त० ।
७. ०पूर्णम्; ८. ०क्षरीनारचयत् ।

मातलिः—आयुष्मन्, इदमप्यन्यदन्याय्यम् ।

महेन्द्रः—कथम् ?

मातलिः—

असुराधिभुवां प्रमोदहेतो^१—

रसकृतसङ्गमलोलुपान्तराणाम् ।

सुरपासरयोदयाद्यसौर-

स्तरराशिः तृणराजिराजभाजौ ॥३०॥

महेन्द्रः—(करावास्फाल्य) भवतीन्नकृशानां देवानां^२ कीदृशी वृत्तिः ?

मातलिः—किं कथयाम्येषामुदन्तम् ?

निष्कासिता दितिजबाहुकृतार्धचन्द्रे

उत्कर्षिका दृढपुरातन^३कर्मपाकेः ।

उच्चैरथ प्रपतनानुकृतान्नशङ्कु

गच्छद्दृशां दधति कामपि कर्म देवाः^४ ॥३१॥

महेन्द्रः—उचितैव परिपाटी तेषां, यदेते दूरमुत्सृज्य स्वातन्त्र्येणावतिष्ठन्ते ।

अथ देवर्षयः कमनुसृत्य वर्तन्ते ?

मातलिः—

उत्त्राणामसुरपरत्वमीरयन्तः

माधुर्यं स्तुतिषु बहिर्निवेशयन्तः ।

मौनावस्थितिमनुदीरणे वहन्तो

मालिन्यं किमपि महर्षयः श्रयन्ते ॥३२॥

महेन्द्रः—आः किमेतादृशीमेव जीविकां अनुमन्यन्ते ?

मातलिः—आयुष्मन्,

कनककमलनिर्यन्मञ्जुमारं दधानः

परिचयहिमवानस्पन्दसन्दानि तेषु ।

सुरसरिदुपकण्ठप्रोल्लसत्सैकतेषु

प्रसरदति^५ नमश्चेत् कः क्षमेतारिबाधाम् ॥३३॥

महेन्द्रः—कथं पुनरप्सरसां व्यावृत्तिः ?

मातलिः—

यो यः पश्यति तस्य तस्य पुरतो नृत्यन्ति भृत्यावृताः
यत्किञ्चित्पुरुषं रता उपनता स्वीकुर्वते सर्वतः ।
यत्किञ्चिद्विदीयते विदधते तत्राप्यनन्तादराः
किं वक्ष्याम्यहमप्सरोजनवशीकारो प्रतिद्वन्दिनाम् ॥३४॥

अन्यदपि ^१जुगुप्सितमसुराणामाचरणम् । तथा हि—

गोपीचन्दनपुण्ड्रमेहनमथो कृष्णाजिनाकर्षणं
प्रायस्संहितकण्ठलम्बतुलसीहारापहारोद्यमम् ।
झारीलुण्ठनमम्बरान्तविगलच्छवाससमुत्पाटनं
हा, कण्ठं, कलयन्त्यमी दितिभवास्ते कमदेवा बलेः ॥३५॥
ये प्रबन्धानुसन्धानधुरीणा निरतं द्विजाः ।
तानेवाध्यापयन्त्येते सर्वाश्चार्वाक्संहिताः ॥३६॥

आद्ये प्रवृत्त्याध्ययनप्रवृत्ता-
नध्यापयन्त्यात्मकुभाषितानि ।
उद्धृत्य देवायतनेषु देवान्
उष्ट्रास्त्रिवधन्ति खरान् कुरङ्गान् । ३७॥

महेन्द्रः—अहो, महोत्साहो ^२भेदमेदुराणामसुराणाम् । अथ कीदृशानां
नाकः, कीदृशानां नरकः^३ इति विज्ञातम् ।

मातलिः—अथ किम् ?

यत्स्वैरिण्यधरामृतं परिचितं तेषां सुसाधारणं
^४तासां ^५कामलता तदङ्गलतिकाद्यः काममालिङ्गते ।
योषां^६ तत्कठिनस्तनग्रहलता तेषां वदान्यो मणिः
यैरप्यविरतदण्डदेयमपि^७ वा तेषां नृपार्थसिनम् ॥३८॥

किञ्च,—

ये कृष्णाजिनधारिणस्सुविहिता तेषां महानारवो
तेषां ध्याननिमीलिता अपि दृशस्तेषामथान्धं तमः ।
ये सूत्रार्थविदस्तदेकविहिता सा कालसूत्रस्थितिः
तेषां चेदसि पत्रिका बत ^८गतियैवांसिघाराव्रतम् ॥३९॥

१. जिगु०; २. ०द्या०; ३. ०मेदुरामसुरा०; ४. नरकः; ५. तेषां ।
६. कमलता; ७. येषां; ८. यैरप्यविरतदण्डदीप्यमपि; ९. ०गीत० ।

महेन्द्रः—अहो, समुचिता राज्याधिकारवृद्धतिः । अथ कीदृशी कर्मदेववधू-
नामा स्थितिः ?

मातलिः—

ननु कर्मफलं भवत्पतीना-

^१भारतमप्सरसां किल प्रसिद्धम् ।

भवतूपगमः फलं मदीयो

भवतीनामिति दानवप्रसादः ॥४०॥

अपि च—

असुराधिपतिप्रसादलेशैः

असतीषु प्रसभं गतासु हन्त ।

सहते रतिमाशु संविधानात्

सह तैरप्सरसां गणः पटिष्ठैः^२ ॥४१॥

महेन्द्रः—अयि मातलि, श्रुतं श्रोतव्यम् । किमुपर्यपि—

कल्पान्तव्यतिषङ्गदोषविचलत्कामोग्रदण्डचप्रथाः^३

^४प्रोद्यत्सम्प्रधनप्रचण्डभिदुरप्रौढप्रतापोज्वलैः ।

अद्याह कलयामि भोतचलितप्रक्षुब्धधूताहत-

क्लान्तश्रान्तपलायितः तिहतप्रच्छिन्नभिन्नानरीन् ॥४२॥

(इति विकटं परिक्रामति)

मातलिः—(स्वगतम्) सत्यमयं महाराजः कुपित इव । तदुपशमयिष्याम्य-

मर्षम् । (प्रकाशम्^५) एवमेवैतत्—

शतकोटिधरे सेना शतकोटिविदारणादिपक्षाः^६ ।

परिधावन्ति रणोन्मत्ता विपक्षा^७ इव पर्वताः ॥४३॥

तथापि, समयप्रतीक्षणमनुवेक्षणीयमरातिषु ।

महेन्द्रः—अये, ममापि नाम महेन्द्रस्य विपक्षदारणेषु^८ समयप्रतीक्षणमनु-

वीक्षणीयमिति व्याकुलयति व्याहृतिः । शृणुष्वेतत्, अलमलम् ।

अनुकूलकालयोगप्रकटन^९ पाकनिकरैररिब्रजेषु ।

किमु समयमपेक्षते मृगेन्द्रः समुदयसंहनने मदाबलानाम् ॥४४॥

१. रत०; २. पटिष्ठैः; ३. प्रथा; ४. द्यसम्प्र०; ५. प्रशान्तम्; ६. ०वक्षा ।

७. परिधावन्ति विपक्षा०; ८. ०हारणे०; ९. ०कच० ।

मातलिः—किं हीयते महाराजस्य विपक्षपाटनीषु ?

यद्दोर्दण्डविमुक्तकाण्डपटलप्रक्षुण्णरक्षोगलत्

प्रत्यप्रक्षरदुष्णशोणितन्नरीजृम्भज्जरप्लाविता ।

सैषा भूमिरभूत्प्रभूतविकटाटोपभ्रमद्भूतराड्^१

अन्तस्तोषणरुण्डखण्डवलयप्रस्यूतहारप्रदा ॥४५॥

तथापि—तयानयविदादेशकालाभिज्ञेन भगवता सुरदेशिकेन सम्मन्य
यदारभ्यते, तदखिलमपि शुभोदकमेव भविष्यत्यायुष्मतो महाराजस्य ।

महेन्द्रः—किमत्राप्यालोचनीयमङ्गुलिस्फोटमात्रमुकरविजयेष्वरिसमुदयेषु ।

(ततः प्रविशत्याङ्गिरसः)

आङ्गिरसः—अहो, महानद्भुतरसोल्लासो यदेवमतिबलोन्मत्तेषु अभि-
यात्रिसु बलिप्रभृतिषु स्वयमेव महाराजः प्रतिद्वन्द्वमभिलषतीति
श्रूयते । (विचिन्त्य)—

किमु भिन्नरौद्ररसमन्द्रितो जनः

स्वपरान्तरं धृतमवेत्युपक्रमे^२ ।

घनगर्जनश्रवणसम्प्रमोदितः

किमु वेत्ति^३ सिंहशिशुरात्मशंशवम् ॥४६॥

तदेवमुपगम्य सम्यगनुबोधनैराप्याययामि ।

(इति परिक्रामति)

मातलिः—आयुष्मन्नयमयं भगवानाङ्गिरसः ।

महेन्द्रः—(अनाकर्णितकेन)—

अबलिविरचितावलम्बजृम्भा

अविहितवालविलासचन्द्रमाभ्याम् ।

अकरवमिति मे निशा तै-

रसुरचभूमविलम्बशम्भया तैः ॥४७॥

आङ्गिरसः—अहो, महाराजस्य रुष्टता दृष्टता च । (प्रकाशम्) अवे,
महाराज, क्षम्यतात्, क्षम्यतात्, यदद्य भगवता पितामहेना-
दिष्टं, तदेव समञ्जसमिति प्रतिभाति ।

महेन्द्रः—कथमिव ?

आङ्गिरसः—(उपसृत्य, कर्णे) एवमिव । (इति कथयति)

महेन्द्रः—भगवन्, केयं विभीषिका रजनीचरा इति यदेवममृतोत्पादनमिषेण
जेतव्यतोपदिश्यते ।

आङ्गिरसः—

प्रभो प्रबोधयानोऽद्य प्रभाससदृशं वयम् ।
दुर्वारं मन्महे येन दुर्वासवचनं महत् ॥४८॥

मातलिः—आयुष्मन्, अतिलङ्घनीयः परो गुरोरादेशः ।

महेन्द्रः—(किञ्चिद्विमृश्य)—

असुरेष्वविनीतेषु न सन्धित्सति मानसम् ।
तथापि भवतामाज्ञा तरसा संरुणद्धि तत् ॥४९॥

आङ्गिरसः—

वयं सन्धि करिष्यामो वनवासकृशा अपि ।
यदि विक्रमसम्पत्ता भवान् पश्यत्यनेहसम् ॥५०॥

महेन्द्रः—वयं त्वमर्षणीये, यथा श्रेयः क्रियतां तत्रभवद्भिः ।

(नेपथ्ये)

प्रभा पुमाकृतिर्यद्वा प्रबोधो मूर्तिमानयम् ।
प्रत्यायाति महाराजं परमर्षिहि नारदः ॥५१॥

आङ्गिरसः—महाराज, सम्भाव्यतामर्घ्यादिभिर्महर्षिः ।

महेन्द्रः—तथा ।

(इति निष्क्रान्तास्सर्वे)

॥ इति श्रीवेङ्कयार्यविरचिते महेन्द्रविजयाभिधाने डिमे
प्रथमोऽङ्कः ॥

अथ द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशतौ मुनिशिष्यौ)

माण्डव्यः—अले, शाअलिअ, भिरेणं दितोऽसि ।

(छाया) [अरे शाकल्य, चिरेण दृष्टोऽसि ।]

शाकल्यः—कथमेषः भार्गवेण गुरुणा धेनुपालने^१ नियुक्तो माण्डव्यो भगवान् ।

माण्डव्यः—अह इम ? तुहा कीलिसि गुलोणं अणन्ति ।

(छाया) [अथ किम् ? तव कीदृशी गुरुणामाज्ञप्तिः ?]

शाकल्यः—अद्य त्रिचतुर्दिनान्यारभ्य अग्निपरिचरणाय आदिष्टोऽस्मि ।

माण्डव्यः—अहिम हे, अङ्गिपलिचलणे शीसं णिओजेदुं अहिं अहिं पन्थाणि गुलचणंस ?

(छाया) [अहो, अग्निपरिचरणे शिष्यं नियोक्तुं कुत्र प्रस्थानं गुरुजनस्य ?]

शाकल्यः—न हि न हि । केनापि राजकार्येण व्यापृतो भगवान् । अहो, मामादिष्टवानत्र ।

माण्डव्यः—

अले, अणवलदलपलिभणाशि भोङ्खु गुलुइं अङ्गिहोताणाम् ।

तं विउञ्जं^२ अकिरिसंरजंहि अन्तअणुवन्तिठ्ठेहि ॥१॥

(छाया) [अरे,

अनवरतपरिचरणशीलः खलु गुरुरग्निहोत्राणाम् ।

तदप्युज्जित्य कीदृशं राज्याधिकारमनुवर्तते ॥१॥]

शाकल्यः—न खल्वेवम् । अस्ति किल निखिलरेखाशिरःकिरीटमणिघृणि-
नीराजितचरणारविन्दः प्रियनन्दनो मुनेरङ्गिरसो विवस्वति
वेशिकौजौ^३ बृहस्पतिर्नाम ।

माण्डव्यः —

सुदपुञ्ज एसो गिव्वार्णेहि साअं एव पलाइदो ताणि ।

गुलुन्ति तएणा^१ तसं कीलिसिवसन्ति ॥२॥

(छाया) [श्रुतपूर्व एषो^२ गीर्वर्णस्साकं पलायितस्तेषाम् ।

गुरुरिति तदानीं तस्य कीदृशी^३ प्रशस्तिरिति ॥२॥]

शाकल्यः —सोऽयं खलु नाममात्रावशिष्ट इति ज्ञायमानोऽपि कदाचिदवलम्बितकृष्णाजिनाम्बरः *कुक्षिस्थलस्थगितपुस्तकः जानुदधन-जटाभारः शनैश्शनैरुपेत्य मुरपुरद्वारं दौवारिकमिदमाह ।

माण्डव्यः —*किंणु खु एदम्^४ ?

(छाया) [किन्तु खल्वेतत् ?]

शाकल्यः —भो भो दौवारिक, निवेदयत मामखिललोकहृदयानन्दचन्दनाय भृगुनन्दनाय प्रियगुणाय मुनये—‘एष तव भ्राता कनीय्या-नागत^५’ इति ।

माण्डव्यः —अहमहे, सोहावसन्तुण्णो वितंस ईरिसं मिन्ततंणिति ।

(छाया) [अहो, स्वभावशत्रोरपि तस्येदृशं मित्रत्वमिति । ततस्ततः ?]

शाकल्यः —ततस्तेरपि विस्मितैरागत्य अस्माकं गुरवे निवेदितमासीत् ।

माण्डव्यः —तदो किण्णु पलिडिवणं तेहिम् ?

(छाया) [ततः किन्तु प्रतिपन्नं तैः ?]

शाकल्यः —*ततस्तदागमनश्रवणोदितादभुतानन्दतुन्दिलस्तूर्णमस्मन्मुखेनैव दैत्यराजाय बलये निवेद्य, सद्य एव *तत्प्रतिहतदूतसहितो गोपुरं पुरस्यासाद्य ह्यद्य फलमेतत्कीदृशं^६, वा न विद्यः ।

माण्डव्यः —जाणादंजसं तुणेमिं तन्तणंसतं... .. ?

(छाया) [.....ततस्ततः ?]

शाकल्यः —ततश्च गुहस्तदागमजनितसमुत्पन्नकुतूहलारूढहर्षोत्फुल्लनयनो-ऽमराणां प्रशस्ततरकुसुमविशेषभूषणं धिषणमालिङ्ग्य समुचितो-पचारतोषितमेनमानीय्य गृहमेवमवादीत्—

१ एणां; २. एषः; ३. प्रसत्तिः०; ४. कक्षस्थल०; ५. किण्णुएदम् ।

६. कनीय्यो; ७. ०स्तमगमश्रव०; ८. तत्प्रहित०; ९. ०शम् ।

यदभवत्किल हृदन्तं व्यातस्मिष्टं च तप्तं
तदखिलफलमाप्तं तावकीनोपयानम् ।
अतितरमुलभत्वादप्रतर्क्या नु हीनाः
प्रायस्त एव सुगुणाप्रणयोपयोगे ॥ ३ ॥

अन्यच्च—

यैरेव भीषयति पान्थजनं हिमांशुः ।
तैरेव शोषयति किन्तु परैः प्रियाप्ताः ॥ ४ ॥

माण्डव्यः—कीरिसो उपाहिम् ? कीलिसो परिहालेवि ?

(छाया) [कीदृशी^१ उपाधिः ? कीदृशः परिहारोऽपि ?]

शाकल्यः—

दितिरदितिरिति क्षितिः^२ प्रतीते-
दयित न मे किल काश्यपस्य भूमनः ।
उभयमजनि यत्कुलं कविश्चेत्
प्रभवति तस्य कुतस्तदेकवासः ॥ ५ ॥
वायादाः काश्यपस्येमे वैत्प्रदानवनिर्जराः ।
कदाचित्कलहायन्ते क्वचिन्मैत्री^३ च कुर्वते ॥ ६ ॥

तदेतस्य पक्षद्वयस्य यादृशी समवस्था, तादृश्येव तदाचार्ययोश्च ।

माण्डव्यः—तदो किण्णु खु भणीदे आङ्गिरसेणा ?

(छाया) [ततः किञ्च खलु भणितमाङ्गिरसेन ?]

शाकल्यः—उक्तञ्चैतदतिशयितसम्मतान्तरेण सुरदेशिकेन । क एवोपचारः
क्रियते ?

आद्ययोरुपचारश्चेदमरो भृगुजन्मनोः ।
स किं पितामहो^४ न स्यात्सहासमुखपङ्कजः ॥ ७ ॥ इति ।

माण्डव्यः—अहमहे महरदा व अणोवण्णासंस । तदो ?

(छाया) [अहो, मधुरता वचनोपन्यासस्य । ततः ?]

शाकल्यः—ततश्चानुयुक्तो भृगुनन्दनेन तमुवाच वाचस्पतिः—‘भगवन्निदमेव
कारणमागतस्य—

अनुचिन्त्य विषमसर्गान्^५ मनसः क्षोभं ततश्च भवव्यथाम्^६ ।

^७भवदोयसविधलब्धाद्भावितानाङ्गानाद्विरागमिति सम्पत्^८ ॥ ८ ॥

१. कीदृशः; २. क्षि; ३. मैत्रं; ४. ० पितामहेन; ५. ० सगान् ।
६. भवयाम्; ७. ०सीवध०; ८. भविता०; ९. विरागसम्पत् इति ।

माण्डव्यः—अवि णादुएदं पलमन्धविअ मण्णिदि भअवंताओ ?

(छाया) [अपि नामैतत्परमार्थं मन्यन्ते भगवन्तः ?]

शाकल्यः—अथ किम् ?

तामाकूँ, तदुचितं च सुधारसाद्रं

तान्यार्जवप्रणयसूचकलक्षणानि ।

उद्वीक्ष्य तादृशमनोज्ञगुणावदात-

प्रत्यायनामिव^१ अदादिह^२ देशिकेन्द्रः ॥६॥

माण्डव्यः—अविणावइदो वलक्कोवि विसेसो विह विसदिन्ति जाणासि ?

(छाया) [अपि नाम इतो वलत्कोऽपि विशेषोऽपीह विषिन्वतीति जानासि ?]

शाकल्यः—अथ किम् ?

माण्डव्यः—किंति ?

(छाया) [किमिति ?]

शाकल्यः—(कर्णे) एवम् ।

माण्डव्यः—(सहर्षम्) तह जदि संववि सुहोदरकं हविसदि ।

(छाया) [तथा यदि सर्वमपि शुभोदरकं भविष्यति ।] (संस्कृत-
माश्रित्य)—

सुरासुरस्नेहरसोदयेन

सुखं भवत्येव तदाश्रितानाम् ।

सुधामपि प्राप्य जहोमरमणीं^३

उभौ च वंशावुदितौ भवेताम् ॥१०॥

अह कंहं पंधितोऽसि ?

(छाया) [अथ कुत्र प्रस्थितोऽसि ?]

शाण्डिल्यः—महाराजबलेस्सविधगतं भगवन्तं भार्गवमेवोपगच्छामि,
त्वमपि नियोगमशून्यं कुरु ।

माण्डव्यः—तथा ।

(इति निष्क्रान्तौ)

॥ अत्र मिश्रविष्कम्भः ॥

(ततः प्रविशति बलिभर्गिवश्च)

भार्गवः—महाराज^१,

या वा हिरण्यकशिपौ या च विपक्षक्षतौ हिरण्याक्षे ।

अवतामद्य कव^२ कवलयति ते सहणाद्यभासुरा पराक्रान्तिः ॥११॥

अपि च—

बलिमाह ते यतस्त्रिलोकी
बलिना केनचिदप्ययोधिनैव ।

बलिना तव सार्धकतेति^३ अन्ये
बलिभुञ्जालमकारि यत्सुरौघम् ॥१२॥

मातलिः—भगवन्, भवद्विस्सहायैः किं किं न कारिता वयम् ?

सिद्धा वीरैर्निषिद्धा रणभुवि चकिता किन्नराः खिन्नरूपा
यक्षाश्च क्षेमलक्षाः कृततृणकणिकाधारणाश्चारणाश्च ।

गन्धर्वा वीतगर्वा दिशि दिशि विधुरा यान्ति नागाः रनागा
मदबाणैरिन्द्रतेजःप्रशमननिपुणैः छिन्नभिन्नाङ्गयानः ॥१३॥

भार्गवः—महाराज^४, किन्तु सावशेषमिव व्याकुलीकरोति ते वचः ।

बलिः—भ्रष्टश्रियोऽपि जीवमात्रावशिष्टाः पलायिताः सपत्ना इति केवल-
माकुलोऽस्मि ।

भार्गवः—महाराज, अस्त्येतत् ।

बलिः—

सर्वेषामपि यूयमेव सपत्नशेषो न सोढव्यः ।
तदत्र उपायश्चिन्तयतामनवरोधप्रसरप्रबोधवद्विरत्रभवद्विः ॥१४॥

भार्गवः—

द्वयमेव शत्रुशेषव्यपनयने हेतुरिति वयं भणामः^५ ।
यत्सन्धानमिषूणां रन्धानं वा बलाबलविचारात् ॥१५॥

बलिः—आः, कथममी जीर्णपर्णसदृशास्त्रिदशा अप्यनुसन्धेयाः ?

यदग्रकरसम्भूतभ्रमिताम्बधाराचल-

प्रपातपरिचूर्णिता धुरि पलायिताः पर्वताः ।

स एष ^१पतितोऽत्र सविस्मृतचरालिकं भोभर-

मकीर्णनयनं ययाविति महानहो व्युत्क्रमः ॥१६॥

(शस्त्रमभिलक्ष्य) अये शस्त्र—

यस्य प्रोद्यन्मदश्रोविहरणलहरी दिग्धदिग्दन्तिसूध्न-

द्वैधीभावप्रखण्डक्षतजरसमिषव्यक्तविक्रान्तपङ्कतेः ।

कम्पं कम्पन्नशेषान्मदित वत सती त्वय्यपि क्षेमदक्षे

तस्मिन्नाकस्मिकीयं कथमनुवदतां सन्धिमथनीकृता धीः ॥१७॥

भार्गवः—एवमेतत् । तथापि देशकालविभागजेन राज्ञा भवितव्यम् ।

अनेहसाऽनुकूलेन^२ प्रयुक्तं^३ फलति स्वयम् ।

क्षितौ बीजमिव न्यस्तं उपायानां चतुष्टयम् ॥१८॥

अत एव सम्यगनुचिन्त्यतां समयोचितम् ।

बलिः—कीदृगेतत् ?

भार्गवः—अस्ति किल किंवदन्ती^४ या खलु कान्दिशीकैर्वृन्दारकैररविन्दभवं^५

पुरस्कृत्य दैत्यारिसविधमुपागतैरभ्यभाणि वृत्तान्त इति ।

बलिः—ततः किं प्रतिपन्नम् ?

भार्गवः—तेन च दुर्वाससः^६ कृतशापकृतविक्रमापनोदव्यपनोदनाय सुधा-

रसानयनमवश्यं करणीयमिति आदिष्टमिति श्रूयते ।

बलिः—कथं जनिष्यति सुधारसः ?

भार्गवः—

कलशाम्बुनिधौ शैलोन्मथनेन सुधा भवेत् ।

यथा निर्मन्थनेच्छास्ते प्रभवेदसमो रसः ॥१९॥

बलिः—अथ को वा प्रयत्नः ? गुणस्तस्य विदितः ।

भार्गवः—अथ किम् ?

यस्मिन्नसाधारणसारसेन^७

पश्येन्न जन्तोर्न जरा न नाशः ।

यस्मिन्नकस्मादपि सेव्यमाने

तृप्तिर्यथा सत्कविवाच्यया^८ स्यात् ॥२०॥

१. पतिता०; २. ०हसानुकूल०; ३. प्रयुक्तं प्रयुक्तं; ४. किंवति ।

५. ०रकै०; ६. दुर्वासकृत०; ७. ०सारसं; ८. सत्कलिवाचया ।

बलिः—अहो, महेन्द्रनाम्नो^१ वराकस्य गूढज्ञोऽथज्योतिः^२ कमपि देशिक-
मुखेन ज्ञातुं (देवं पराजयितुं) विजयप्रयत्नमाविष्करोति ?

भार्गवः—अथ किम् ? तथापि (कर्णे) एवमेवम् । (इति कथयति)

बलिः—(सविमर्शम्) अयमेव सुगमः पन्थाः । यद्वोचते भृगुवंशललामाय
भगवते ।

तुल्यप्रयत्नभाजोऽपि तुल्यश्रवणतायुजः ।

फलं भवति^३ यद्देवाः पलायनपरायणाः ॥२१॥

अथ कुत्र वा वर्तन्ते विमताः, केन वा सन्धेयाः ?

भार्गवः—

अयमाङ्गिरसस्सम्यग्^४ आदृतस्तान् विकर्षति ।

प्रहितो लुब्धकेनैव परं परमृगो मृगान् ॥२२॥

बलिः—भगवन्, अनेन तीर्थेन सफलप्रयत्नेषु भवितव्यमस्माभिः ।
तथापि—

विपक्षो न विश्वसनीयोऽयमिति मे मतिः ।

तस्य सत्यमेवमपि यथान्धो न वेत्ति तत् ॥२३॥

तथा यतितव्यमस्माभिः ।

भार्गवः—

गुर्वर्थसंहितो वा गूढः फलवत्वमेति खलु मन्त्रः ।

अनुकूल एव नः^५ स्यादघटनघटनापटीयसा विधिना ॥२४॥

बलिः—भवद्भिरेवानुमीयतामानीयतां वाचस्पतिः ।

भार्गवः—तथा ।

(इति निष्क्रम्याङ्गिरसेन सह प्रविशति)

आङ्गिरसः—

चिरेण फलितमस्मदीयसुकृतैर्यदेव भूषणम् ।

प्रह्लादकुलस्य पुरो दृश्यते वैरोचनिर्महाराजः ॥२५॥

किन्तु विरक्तदशायामेतदपि न रोचतेऽस्मभ्यम् । तथापि^६—

अन्यन्न रोचते तस्मै यस्यान्यदभिवाञ्छितम् ।

न मेरूपरि पान्थाय सुमेरोरिव तस्य वै ॥२६॥

१. महेन्द्रः; २. ०नोध०; ३. भवन्ति; ४. ०म्यगादृत०; ५. न ।

६. तथा हि ।

भार्गवः—यथाह भगवान्, तथापि पापकर्शनमामनन्ति सन्तः प्रभूणाम् ।
यदाहुरार्याः—

अग्निजित्कपिला साध्वी राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्रः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येद् नित्यशः ॥२७॥ इति ।

आङ्गिरसः—अथ किम् ? किमेष राजमात्रस्त्रिलोकीसमर्हणार्हमहिमा
सत्यं पराक्रमश्चक्रवर्ती दैत्यदानवानाम् ।

भार्गवः—भगवन्, अयमिह प्रतिपालयति भवदीयकृपावीक्षणं महाराजः ।

अनुसरन्ति यदीसदृगञ्चलं

निखिललोकविलोकनिवासिनः ।

अयमिमं प्रतिपालयतीति चेद्

अतितरामिह धन्यतमा वयम् ॥२८॥

१एष महाराजः ।

(इति निर्दिशति) (उपसर्पतः)

बलिः—अहो, महाननुग्रहः सहजकृपावहानां महतामाचार्याणां, यदि तमुप-
सर्पति निरतिशयकृपामहिम्ना । इति ।

(इति सत्वरमुपसृत्य पादयोः पतति)

भार्गवः—ननु गृह्यतामेष भवदन्तेवासिसार्वभौमः ।

आङ्गिरसः—किमाशास्यम् ?

पलायितश्शत्रुरमर्षणो

भवान्

अलायि कुत्रापि सुरैरथानुरैः ।

प्रबुध्यते

स्वार्जितविष्टपत्रयं^२

नयेन येनैव वशीकृताशयम् ॥२९॥

तथाप्यपूर्वसम्पदस्तु ।

बलिः—अनुगृहीतोऽस्मि, यदद्यौघफणितयो भगवन्तः ।

भार्गवः—यदर्थोऽयमेतेषां समागमस्तद्विज्ञाप्यताम् ।

बलिः—अपि कुशलं सहसादरस्य पुरन्दरस्य ?

आङ्गिरसः—यदा रणादपक्रान्तस्तदैव परित्यक्तोऽस्माभिरयशोऽङ्कित
इति । यतः—

प्रभुः कुर्यादभिज्ञस्य प्रभुर्विष्णुनिषेवणम् ।

अलम्बन्यैः प्रभुम्बन्यैः अबोधोपहतान्तरैः ॥३०॥

ततश्च निष्कण्टकसमाधिमार्गपथि ईशस्य भगवतो भार्गवस्य मुनेस्स-
काशे ^१ज्यायस्सदृशस्संवास इत्युपशान्तमनसा मया स्वयमेवासादितोऽय-
मुद्देशः ।

बलिः—उचितश्चायमाङ्गिरसस्य विरागो नाम, तथाप्यस्मदुद्देशेन
किञ्चित्कार्यमवलम्बनीयमत्रभवद्भिः ।

^२अन्योऽन्यसङ्घर्षणभूरसघ-

वह्निः ^३कथं शास्यति सोदराणाम् ।

अस्माकमासेचनकर्मवद्भि-

र्घनैर्विना वेणुभुञ्जो यथाग्निः ॥३१॥

भार्गवः—किमेतद्विज्ञाप्यमेतेषाम्, भगवन्नाङ्गिरस,

अहं तव सुहृद्वेति ^४त्वमित्याचारो न चावयोः ।

कश्चोतास्ति वा वक्ता यदहं त्वं भगवानहम् ^५॥३२॥

आङ्गिरसः—(स्वगतम्) अहो, किमनुसंहितैषिणा विधिना, यत्किल
त्रैलोक्यवतो भार्गवस्यापि भगवन्मायामोहिततयाऽन्धीभूतं ^६
विमर्शचक्षुः, यच्चैवं ^७बलिप्रमुखानां बलवतामपि स्वयमेव
सन्धिमिच्छति मतिः । (प्रकाशम्)—

किं करोम्यद्य यैराग्र्यप्रवणं मनसस्समाधातुम् ।

यतः परवानस्मि सुधारसमुच्चा वाचा भ्रातृचरणानाम् ॥३३॥

भार्गवः—

चिरविरोधिमुवासुरमण्डली,

विहितमैत्रितया यदवाप्यते ।

विषयभोगविरागतया तव

तदनवाप्यमितोव मतिर्मम ॥३४॥

बलिः—न किञ्चिद्विज्ञाप्यम् । विदितवेदितव्यानां स्वभावशत्रुतया तेषामा-
वर्जने कश्चिदुपायश्चिन्तनीयः ।

भार्गवः—अस्ति कश्चित् । (कर्णे) एवमेव ।

आङ्गिरसः—(सहर्षम्) युज्यत एतत् । सत्यमेवमसुलभे वस्तुनि न्यस्त-
हृदयतया सहायमपेक्ष्यन्ते दिविषदः दुर्बलाश्च बलारातिप्रभृतयः

१. ज्यायस्सदृशः; २. अन्योन्यः; ३. वन्वी; ४. ०न्नेत्व० ।

५. ०भवानहम्; ६. ०तयान्धी०; ७. ०चैवं ।

शापेन दुर्वाससो महानयमुपक्रमश्च कार्यस्य । अतो यथामति^१
यतिष्यामः ।

बलिः—

वयं काश्यपदायादाः स्वभावभूतसह्यदाः^२ ।

युवयोरेव तुल्यत्वमितीह विधिना जितम् ॥३५॥

तद्गम्यतामुभयकुल^३कुशलाय ।

आङ्गिरसः—तथा ।

(इति निष्क्रान्तः)

बलिः—अपि नामैतदाङ्गिरसस्य वचो बहु मन्यन्ते महेन्द्रादयः ?

भार्गवः—अथ किम् ? भगवदादिष्टस्य अवश्यम्भावित्वादशक्तेरप्यात्मना-
मनुकूलमेव साहाय्यकं मन्वानः^४ क्षिप्रमायास्यत्येव आङ्गिरसः^५ ।

[ततः प्रविशति आङ्गिरसः]

बलिः— अमृतलाभकृते स सहायतां

अभिलषेदिति यद्यपि निश्चयः ।

सहजशत्रुरमर्षण इत्यलं

न हृदयं धृतिमेति मम त्विति ॥३६॥

भार्गवः— न खल्वेवमाशङ्कनीयम्,

अमर्षणो विकार्यार्थमतिशान्तिमुपैति सः ।

मणिमन्त्रक्रियारुद्धो महाहिरिव साधुताम् ॥३७॥

तदप्यमृतमस्माकमेव यथा सिध्यति, न च तेषां, तथा यतितव्यम् ।

आङ्गिरसः—कियानयं यत्नः कीटकूटावशेषत्रिदशेषु ।

(इति परिक्रामतः)

[नेपथ्ये]

एषामीषदपि प्रसङ्गवशतो नामापि न श्रूयते

यैरावासदशावृत्तानि मनसामस्पृश्यरूपे पदे ।

तैरेवाद्भुतसङ्क्रमाभिपतनेनाराधितो देवतै-

राचायस्स्वयमेति मानससुतैरर्घ्य^६स्वयम्भूरिव ॥३८॥

१. यथावति; २. सह्यदाः; ३. कुल०; ४. मन्वानाः; ५. बलिः ।

६. सुतैरर्घ्य० ।

(उभौ साश्चर्यमालोकयतः)

बलिः—कः कोऽत्र भोः !

(प्रविश्य, प्रतिहारी)

प्रतिहारी—आणवेदु भट्टा ।

(छाद्य) [आज्ञापयतु भर्ता ।]

बलिः—

कुन्तैर्दिग्दन्तिदन्ताः कुलिशशतमुखैरनन्तो^१ऽलङ्क्रियन्तां
पल्याणान्यर्पयन्तु प्रथितहृयगणे कल्पकल्याणभाजि ।

दैत्या नित्यावदातैरपि^२ गगनतलस्थन्दनैराक्रमन्ताद्^३
दिशपालाः कारणाय प्रथममभिमतैर्मन्दुभिस्ताडयताञ्च । ३९॥

आदिश्यताञ्च, विरोचन-विप्रचिते-वाण-नमुचि-कालनेमि-जम्भ-
प्रमुखदैत्यदानवयोद्धाश्च सन्नह्यतामिति ।

भार्गवः—महाराज, चिरेणावलोकिता इव सुकृतसुहृदा भवताप्यनभिव्यक्ता-
शयेन सभाजयितव्याः सर्वे सुपर्वाणि ।

बलिः—यथाज्ञापयन्ति गुरवः ।

(इति निष्क्रान्तास्सर्वे)

॥ इति श्रीवेङ्कटार्यविरचिते महेन्द्रविजयाभिधाने डिमे
द्वितीयोऽङ्कः ॥

अथ तृतीयोऽङ्कः

(नेपथ्ये)

इत इतः ।

(ततः प्रविशति वारुणः)

वारुणः—आणन्तमिह महालाअ वलुणेण जह् गम्म महालाअ महेन्दसं
सआसं हाहलेणे किणु विलम्बि अदिन्ति विजाणेअआ अंभान्ति ।
दाणि वञ्जअमङ्गं मादली मं आकलेदि होदु णं पुञ्छरिस ।

(छाया) [आदिष्टोऽस्मि महाराजवारुणेन, यथा —‘गच्छ महा-
राजमहेन्द्रस्य नकाशं सुग्राहणे किं विलम्ब्यत इति विज्ञायागच्छ’ इति ।
इदानीं मध्येमार्गं मातलिमाभाकारयति । भवत्वेनं पृच्छामि ।]

(इति परिक्रामति)

(प्रविश्य, मातलिः)

मातलिः—आदिष्टोऽस्मि महाराजमहेन्द्रेण, यथा —“प्रियसुहृदं मे प्राचेतसं,
ब्रूहि मद्वचनेन —

यन्मन्त्रतानुसरणं यदरातिजाति-

निष्पीडनैकफलमानसकीर्तनेक्यम् ।

यत्स्वानुभूतिसदृशं यदकीर्तिहारि

तद्योज्यताममृतलब्धिसहायतायाः ॥ १ ॥

इति । तदेनं पृच्छामीति वारिको वा वर्तते वारुणः ।

(इत्युपसर्पति)

वारुणः—अयि मादले, कहिं पत्थिदोसि ?

(छाया) [अयि मातले, क्व प्रस्थितोऽसि ?]

मातलिः—भवत्स्वामिन एवोपान्तम् ।

वारुणः—कुकीस तंस उवन्दगमणम् ?

(छाया) [कस्मात्तस्योपान्तगमनम् ?]

मातलिः—(कर्णे) एवमिति ।

वारुणः—(प्रविहस्य)^१—

किन्ति एसा आसञ्जौसाहिणं सुजेनेसु ।

अन्तणो कञ्जं एंववदं अद अह्माणि सामिणोवि ॥ २ ॥

(छाया) [किमित्येषा आसञ्जा^२ स्वाधीनेषु जनेषु ।

आत्मनः कार्यमेवैतद् अस्माकं स्वामिनोऽपि ॥ २ ॥]

अहं कहां महालाअ महेन्दो वण्टिरि ?

(छाया) [अथ कुत्र महाराजमहेन्द्रो वर्तते ?]

मातलिः—अमरावत्याम् ।

वारुणः—(साश्चर्यम्) अये, किण्णु एवं असंबंधं अलवेसि । अञ्जवि कुदो आसेसामुलाणां अमलावदी विजाखु अदि में तं बलवन्तेहि बलि पमुहेहिम भङ्कदन्तणे णमिआहवाहि ठिदं विअवणं गजेहिं विह्वाराणि^३ अकहमसम् ।

(छाया) [अये, किन्वेवमसम्बद्धमालपसि ? अद्यापि कुत अशेषा-सुराणाममरावत्यां या खल्वतिमात्रं बलवद्भिर्बलप्रमुखैराक्रान्तत्वेन मृगाधिपाधिष्ठितमिव वनं गर्जैर्विस्मरणीयकथा संवृत्ता ।

मातलिः—इदानीमन्यथैव वर्तते संविधानम् ।

वारुणः—कहं विअ ?

(छाया) [कथमिव ?]

मातलिः—अनुसंहिताश्च सीदन्तोऽवज्ञाप्रसङ्गेन भगवतैवाङ्गिरसेन देवा-सुराः सम्भूय बलिमेवानुसृत्य वर्तन्ते ।

वारुणः—एदं विअकलसो एवं सुलाणाम् ।

(छाया) [एतदप्यपकर्षण एव सुराणाम् ।]

मातलिः—(विहस्य कर्णे) एवमिव ।

वारुणः—तह जदि सव्वं विजुञ्जइजं विलोहिणी विपदलम्बेण एवं दीहीरणन्ति । अह्वा किण्णु खु कञ्जं दाणवाणं बलवन्ताणं सन्धाणेण सुलेसु ।

(छाया) [तथा यदि सर्वं युज्यते, यद्विरोधिनां विप्रलम्भेनैवाव-
धीरणमिति^१ । अथवा किं नु खलु कार्यं दानवानां बलवतां सन्धानेन
सुरेषु ।]

मातलिः — तैरप्यमृतलाभमेवोद्दिश्याप्येकपत्यमपेक्षितमेतैः^२ ।

वारुणः — दाणीम् कन्ति अवहि ओकलसम्बुलासिमहणप्ययंतणो वण्टइ ।

(छाया) [इदानीं कियदवधिकः कलशाम्बुराशिमथनप्रयत्नो
वर्तते ।]

मातलिः — यावन्मन्दरानयनम्^३ ।

वारुणः — अहमहे, मन्दलाण अणति अंचरिअम् । केण^४ उण आणितो
कुलपंवदो ?

(छाया) [अहो, मन्दरानयनमित्याश्चर्यम् । केन पुरा नीतः
कुलपर्वतः ?]

मातलिः — कः पुनरन्यस्साक्षादृते भगवन्तं पुरुषोत्तममेतदानयने^५ दाक्ष्यम-
वलम्ब्यते ।

वारुणः — सेवि महांवो कहिं आअम्भदि ?

(छाया) [नोऽपि महान् कथमागच्छति ?]

मातलिः — मैवं वादीः । पश्य —

भक्तानुकम्पितहृदा परिपालनैक-

सक्तेन तेन निपुणं^६ किमकारितान्यत् ।

अस्मिन्न तारणकृतोपकृतिः प्रचारे

तस्मिन्नरण्यनिकटे गज एव साक्षी ॥३॥

वारुणः — होदु अहां महालाअ महेन्द्रं स सन्देश गच्छेमि । तुमं विशेदेन
असुणं करेहि ।

(छाया) [भवत्वहं महाराजमहेन्द्रस्य सन्देशं गच्छामि । त्वमपि
सन्देशमशून्यं कुरु ।]

(इति निष्क्रान्तौ)

॥ अत्र मिश्रविष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति महेन्द्रः)

महेन्द्रः — कथमयं भगवान् आङ्गिरसः ?

१. ०धीतनोमि; २. ०श्य अएकपत्य०; ३. यावन्दरानयनम्; ४. तेण;
५. ०दानयते; ६. किमु० ।

(ततः प्रविशत्याङ्गिरसः)

आङ्गिरसः —अहो, आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

यस्मिन्नक्षिपथं गते कुलधराः गण्डोपलश्रीधराः

येनैव प्रतिमानदानमुपमो^१ मेव. प्रमाणातिगः ।

यं कैलासकृतालयोऽपि कुरुते केली महीध्रं शिवः

तच्चैकेन करेण सम्भूतरवः कोऽयं हरेर्विक्रमः ॥४॥

(पुरोऽवलोक्य^२)—कथमत्रैव महाराजः ।

(इत्युपसर्पति^३)

महेन्द्रः —किमिह मन्त्रयमाण इव तत्रभवान् ?

आङ्गिरसः —(सशिरःकम्पम्) यस्मिन्नक्षिपथमित्यादि पुनः पठति ।

महेन्द्रः —सर्वमप्याचार्यप्रसक्तिः, किन्तु ... ?

आङ्गिरसः^४ —किमेतत्सावशेषमिव ते वचः ?

महेन्द्रः —अस्त्येतत् । श्रूयताम् —

यस्याज्ञा^५ हरशीशमञ्जुमुकुटालङ्कारहारायते

यस्मिन्नैव जगत्प्रपालनकलावैदग्ध्यपारीणता ।

यस्मै^६ वायुधमद्रिकूटदलनप्रख्यातमेतादृशः

कुट्टोऽपि प्रणयप्रसङ्गवशागो वर्तेत सङ्क्रन्दनः ॥५॥

तदद्यैव खङ्गधाराव्याजेन^७ विजयलक्ष्मीमानेप्यामि ।

(इति विकटं परिक्रामति)

आङ्गिरसः —राजन्, नायममर्षोचितस्समयः ।

मथिते क्षीरवाराशौ मन्थरेण महीभृता ।

सुरेतरजयाद्भूयाः^८ सुधास्वादनमांसलः ॥६॥

महेन्द्रः —आः, कथं मानधनोऽप्यहितेषु प्रह्वतामावहते ?

अवेक्ष्यमाणैरनुरूपमानं

क्व मृष्यते शत्रुजनानुरोधाः ।

कृशा अपि ग्रासविलोपहेतोः

कथं मृगेन्द्राः कठिनं श्रयन्ते ॥७॥

१. ०दानमुपमो; २. पुरो विलोक्य; ३. इत्युपसर्पति, ४. तत्तत्र० ।

५. आङ्गिरः; ६. हरकीशमञ्जुमुकुटा०; ७. ०धारीपधेनं; ८. ०जया भूयाः ।

आङ्गिरसः^१ —

यदुपायबलेन साध्यते तद्
अलभ्यं किल किञ्च विक्रमैः ।
इदमाश्रयतां यथाम्बुधिः
तरणीयो न तथा भुजोद्यमैः ॥८॥

अत एवानुकूलदैवेन छद्मना जेतव्यः सपत्नसम्पदः ।

महेन्द्रः — इदमपि लज्जायै मानवतां यदनभियोगमूलेन छद्मना समर्थन-
मर्थानामिति । (हृदयमालोक्ष्य) अये क्रोध —

येरेवाचरितं तपस्विर्विकटोक्रो^२ बोदितप्रक्रिया
संरुद्धः स्वबलानुकूलविहिताचारो हि देशादृते ।

मय्यारम्भगलन्मनस्यतितरामारुद्धदर्पोदयै-

दैतेयैर्भृशमप्रियं तदधुना स्मृत्वाऽपि^३ नो लज्जसे ॥९॥

आङ्गिरसः — (स्वगतम्) अहो, कियानमर्षः सुपर्वेशितुः । (प्रकाशम्) —

समयसङ्क्रमितप्रणयक्रमः

फलमुपैत्यनपायि^४पराक्रमः ।

फलति बीजमनेहसमाश्रितं^५

भुवि यथा न तथा समयोज्झितम् ॥१०॥

महेन्द्रः — (अनाकर्णितकेन) अयि निरुद्धहृदय, निरुद्धोऽसि गुरु-
वचनार्गलेन —

यावददुग्धपयोनिधानमनसत्प्रोद्यत्सुधापारण-

व्याप्तामद्य बलाबलेवपृतनासम्भर्तुर्दान्तराः ।

तावन्मर्षय तादृगुन्मदरिपुः प्राप्ताभिभूतिक्रमः

स्फण्णामर्षशुरोदरप्रपदनश्रान्तिं नितान्तोदिता ॥११॥

(नेपथ्ये)

यावद् भ्रमन्ति मदहस्तिकरावधूत-

चूतप्रसूनविटपच्यवनाद् द्विरेफाः^६ ।

तावन्मरन्दरसपूरपरम्पराद्-

मानन्ददायि कमलं समलम्भि तूर्णम् ॥१२॥

१. अङ्गिरोऽपि; २. ० विकटोक्रो०; ३. त्वापि; ४. ० मुपेत्य० ।

५. ० नेहमाश्रितं; ६. ० द्विरेफात् ।

भार्गवः —अनया सुखोपश्रुत्या सत्यापेतमनोरथास्मः ।

(पुनर्नेपथ्ये)

निष्प्रत्यूहहविप्रतापनविधिप्रत्यायनाङ्गीकृत-

क्षोणीभृद्गुणभाववासुकिशिरो बालावलम्बोत्कटैः ।

प्रक्रान्तो मथनक्रमो जलनिधेरज्जाक्षवीक्ष्या सुधा-

संसिक्ताङ्गतरङ्गितोज्ज्वलबलावष्टम्भजृम्भैर्जटैः ॥१३॥

महेन्द्रः —(सहर्षम्) कथमुपक्रान्त एव कलशाब्धिमथनप्रयत्नः ? तदि-
दानीम् — 'यन्न भार्गवसखा बलिप्रमुखा विततं मुखावस्थायिभि-
र्भवितव्यमस्माभिरपि ।

आङ्गिरसः —तथा ।

(इत्युभौ परिक्रामतः)

(ततः प्रविशति भार्गवेन सह बलिः)

बलिः —अहो, आश्चर्यमेतत् ।

मन्थानं

कुलभूधरस्मरहरप्रेमप्रभावोन्नतो

रज्जुर्वासुकिरप्यनर्गलधराभारोद्वहाडम्बरः ।

पात्रं चेत्कलशाब्धुधिर्न वचसां पात्रं यदीयस्थितिः

कं कं वा न विधिं करोत्यभिमुखं श्रेयोऽनुकूले विधिः ॥१४॥

भार्गवः —सत्यमेतत्, तत्रापि महाराजमेव स्पृशतितरां विधेः प्रसादोऽपि ।

आराधितो हरिरकुण्ठितभक्तियोगाद्

आलम्बनं त्रिजगताममरैरिवारात् ।

तेषु स्थितेऽपि फलानुभवप्रसक्ता-

बालम्बते जयवनोपचितश्रियै वः ॥१५॥

बलिः —सर्वमप्याचार्यप्रसाद एव, यथाकथञ्चिमृदताहरणलोलुपं
मनस्तरलयत्यात्मानम्^१ ।

भार्गवः —कोऽयं विष्टपोऽत्रापि^२ ?

अमृतं भावितं नूनमसुरारेर्निदेशतः ।

बलित्वाद्भवतामेतद् भविष्यति वशं पदम् ॥१६॥

(इत्युभौ परिक्रामतः)

महेन्द्रः —भगवन्नाङ्गिरस, भवता भार्गवेण सह मन्त्रयमाणः किमाप्याययति
वैरोचनिः ?

आङ्गिरसः — महाराज, तूर्णमाच्छाद्य प्रतिष्ठा उपस्थातव्यः प्रबलः
परिपन्थिः ।

महेन्द्रः — किं किं न कारयत्याचार्याजिप्तिः ?

(इत्युपसर्पतः^१)

भार्गवः — यथा न जानात्येष^२ मनोगतं तथा यतितव्यम् ।

बलिः — यथाज्ञापयति अत्रभवान् । (उच्चैः) अये भ्रातः, इत इतः ।

महेन्द्रः — (सानुरागाभिनयम्) किमाज्ञापयत्याचार्याः ?

बलिः — आसन्नश्च कलशाब्धिमथनप्रयत्नः । किं विलम्ब्यते ?

महेन्द्रः — यावदाचार्यागमनमेव, भार्गवाङ्गिरसौ ।

इयमपि सकृदुक्ता भ्रातरार्येति वाणी

श्रवणचुलकपेयं दोग्धु पोयूषमेषाम् ।

अलमलमनुकूलभ्रातृसौहार्द्रवाचा-

समृतमिति कियत्स्यादग्रतो वा न विद्मः ॥१७॥

किञ्च—

यत्काश्यपस्य यमिनस्तपसोऽनुरूपं

यच्चवायोरपि मनोरथसिद्धिसाध्यम् ।

यद्देवदैत्यकुशलानुभवैकमूलं

तत्सौहृदं समजनीति जितं विधात्रा ॥१८॥

बलिमहेन्द्रौ — सर्वमपि युष्मत्कृपाकल्पतरुफलपरिपाकः ।

(सर्वे किञ्चित्परिक्रामन्ति)

बलिः — कथमुपक्रान्त एव समन्ततोऽप्यमरासुरैः क्षीरोदमथनप्रयत्नः ?

तथा हि—

पर्यायभ्रमिताचलेन्द्ररभसप्रारब्धसङ्घर्षण-

व्याकीर्णार्णवदुग्धफेनपटलप्रौढाट्टहासोदयः ।

कस्मै विस्मयमातनोति मथनं नेदं सुपर्वासुर-

स्वैरुद्भूतगलाद्भुतध्वनिचमूस्मूच्छनामांसलः ॥१९॥

अमरासुरवीरतोयकषद-

भ्रमितो भाति स एष मन्दराद्रिः ।

वचनैरिव वेदवादद्वरै-

हृदयं मन्दधियामगाधराद्यैः ॥२०॥

मन्थानभूधरपरिभ्रमसम्भ्रमोत्थ-

बुधोदबिन्दुकलिकाद्रुहिणाण्डभित्तिः ।

वध्नाति भोमरवडस्वरभिस्ररन्ध्र-

नीरन्ध्रगाति^१ बहिरावरणोऽल्पबुद्धिम्^२ ॥२१॥

महेन्द्रः—अये, जननप्राय एव सुधारसः ।

(नेपथ्ये)

व्यथितवासुकिवक्त्रविनिर्गलद्

गरलवह्निशिखापरितापितान् ।

झटिति^३ चेतयते विबुधासुरा-

ननिल^४ नीतसुधा^५ वृषभावलिः ॥२२॥

भार्गवाङ्गिरसौ—अहो, फलितप्राय एव परिश्रमः ।

बलिमहेन्द्रौ—अस्माकं मनोरथोऽपि ।

(पुनर्नेपथ्ये)

यावत्सुधामधुरशीतलगन्धवाहि-

वातः प्रवाति परिशोभितसौख्यसारः ।

तावत्करच्युततथा दनुजामराणां

भ्राता^६ सहृदयकरणादचलो निमग्नः ॥२३॥

सर्वे—(साश्चर्यम्)—

उन्नम्रतोऽपि दितिजामरवाहुदण्ड-

रुद्धात एष कुधरो^७ जलधौ निमग्नः^८ ।

उद्बोधितोऽपि कुनूपो विबुधैरमात्यै-^९

रुन्मत्तधीरिव विपज्जलधारधीरः ॥२४॥

१. ०वाति; २. ०रगो .. .. बुद्धिम्; ३. झडिति; ४. रनिल०.

५. ०नुधा०; ६. भातां; ७. कधरो; ८. जलधौममज्जा; ९. उद्बोधितो

विबुधनूपोज्जरवैरिमात्यैः ।

(नेपथ्ये)

यावन्मज्जति मन्थरो जलनिधौ आक्रोशदासीविष-
व्याकोचत्स्फणिमण्डलीपरिगलत्क्ष्वेलाग्नितापादिव^१ ।

तावत्कच्छपरूपधृत्यभकरादुद्धृत्य सत्त्वोदित-
श्रीमन्नम्बुजलोचनोऽखिल^२ जगज्जालं निरालोचनम् ॥२५॥

सर्वे—हन्त, निरवधिककृपानिधिना भगवता पुनरुज्जीविताः स्मः ।

निष्प्रत्यूहमहाबोरा निर्मथन्ति यथा पुरा ।
निर्गरला इवेमेन्द्राः नीरेजवनमम्बुधिम् ॥२६॥

(नेपथ्ये)

उदयति कलशाब्धौ उद्धृताभीरताप-
स्थगितजगदपोहा ज्वालकः कालकूटः ।

सर्वे—(ससम्भ्रमम्) शृण्वन्ति ।

(पुनर्नेपथ्ये)

कवलयति तमेनं कोऽपि कारुण्यभूमा
करकमलमिलिन्दं कालकालेकनामा ॥२७॥

सर्वे—(सहर्षम्)—

अद्य खलु निरातङ्गसुधासारसम्भवः ।
श्रुतपरिचयः प्रागेवोक्तो यथा दुरहंक्रिया ॥२८॥
जलनिधिमथप्रारम्भे भूदगरं भृशमीकरम् ।
तदिह गिलितं^३ सर्वज्ञानात्^४ कलाधरमौलिना^५ ॥२९॥
प्रभवति^६ सुधासारं^७ सौजन्यवत्कुशलाङ्गना^८ ॥३०॥

(नेपथ्ये)

असुरसुरवनाली मथ्यमानामृताब्धिः
प्रभवदतिविशालावर्त्तचकालवालान् ।
अजनि सुरतरुणामावलिः फेनजाल-
प्रतिमकुसुमजालामोदसम्मोदनश्रीः ॥३१॥

१. तापानिव; २. चनोखिल०; ३. तद्दिहागलितं; ४. ज्ञाना०;
५. ०मौ .....; ६. प्रभवतीत; ७. सुधासार; ८. कुशलाङ्गना ।

किञ्च—

असारतां दृशज्जालेरबोहुं किल वारिधौ^१ ।

चिन्तितार्थप्रदस्सोऽयं चिन्तामणिरुपेयिवान् ॥३२॥

अपि च—

परमत्र चित्रमधुना पिशुनायैवाखिलार्थदो^२ जातः ।

परिमन्दरकृतमन्दिरवशवत्ति^३ करुणापरम्पराप्राप्ते ॥३३॥

सर्वे —(सविस्मयमाकर्णयन्ति) ।

महेन्द्रः —एतत्सर्वमपि अपहरिष्यामः ।

बलिः —यथाज्ञापयति भगवान् ।

भार्गवः —तथैवास्तु ।

आङ्गिरसः —उचित एव उदारभावो वैरोचनेः ।

(पुनर्नेपथ्ये)

करो हरिश्शीतकोऽप्सरसस्त्री-

कदम्बकं^४ वाजनि दिव्यभोग्यम् ।

आस्तामिदं निस्तुलनप्रशस्ता

जजान^५ लक्ष्मीरपि वारुणी च ॥३४॥

बलिः —सर्वमपि वस्तुजातं भवतामेव । अनयोस्त्वेका अस्माकं प्रदेयाः ।

(नेपथ्ये)

कुत्र वा वस्तुजातं, सर्वमपि भवत एव, यदेते छायामेवानु-
वर्तन्ते ।

(पुनर्नेपथ्ये)

धेन्वन्तरं^६ हरेरेष धन्वन्तरिरितीरितः ।

सुधाकलशभृज्जातः सुजातमपुरा धृतः ॥३५॥

सर्वे —(सहर्षम्) हन्त, पूर्णो मनोरथो यदेतेषां जरामरणनिराकरणे सुधा
समुद्भूता ।

(इति ससम्भ्रमाः परिक्रामन्ति^७)

१. ०बोहुं.....रिधौ; २. पिशुन .....खिला०; ३. ० इति ;

४. चा०; ५. ०जान; ६. धन्वन्तरं; ७. इति ससम्भ्रमाः ।

(नेपथ्ये, कलकलानन्तरम्)

हन्त, किं कुर्मः ? एते दैत्यदानवाः प्रहस्य सुधाकलशमाच्छिद्य परि-
द्रवन्ति । तदिह कस्मै किं कथनीयम् ? का वा गतिः ?

श्येनावपातमापत्य दैत्यदानवयूथपाः ।

^१अन्योऽन्यहस्तसङ्क्रान्तामाकर्षन्ति सुवाघटोम् ॥३६॥

महेन्द्रः — (आङ्गिरसमपवार्य) किमिदानीमप्यमर्षिणी भवितव्यम-
स्माभिः —

यत्सापत्नकृतापदानसदृशं यच्च प्रवीरोचितं

^२यत्लोकेश्वरताभिदूनयशसा श्रेयोजुषास्साम्प्रतम् ।

यच्चागस्कृतचातुरीबलफलं यद्वाऽनुरूपं^३ नते-

स्तत्सर्वं कलये विरोधिवलये तिष्ठन्तु हृष्टास्सुराः ॥३७॥

आङ्गिरसः — द्रष्टव्यमुपर्यपि, यदतिसन्धातव्या बलवत्सपत्नाः ।

बलिः — (भार्गवमपवार्य) —

यत्साधनं सुधाया यच्चासुखकरं^४ गता कलशी ।

तत्सर्वमुचितमेषा हर्तव्या दैत्यदानवस्पर्धा ॥३८॥

भार्गवः — त्वरितमेवोपगच्छामः ।

महेन्द्रः — (बलिं प्रत्यपवार्य) कोऽयं सम्भ्रमः सर्वेषाम् ?

बलिः — (तूर्णमुपगम्य) दैत्यदानवान् वयं निवारयिष्यामः ।

(इति सभार्गवो निष्क्रान्तः)-

महेन्द्रः — (वज्रमुद्यम्य) भगवन्नाङ्गिरस—

पन्थानमन्यायमुपाश्रितानां

^५प्रारब्धकोलाहलसम्भ्रमाणाम् ।

शिरांस्यरीणां प्रतिभागिरीणां^६

हराम्यहं तालफलोपमानि ॥३९॥

१. अन्योन्य०; २. ०लोक०; ३. यद्वाऽनुरूपं; ४. ०सुखकरं; ५. ०काला०;

६. ०भागरीणां ।

आङ्गिरसः — महाराज, क्षणमुपसेव्यतामुपसेव्यतामुपशमः^१ ।

अस्येव त्वयि सर्ववर्तनचसूगर्वापिनोदप्रदा

सर्वेश, स्फुटनिर्वृत्तिकमवतो निस्त्रिंशविद्यारसः ।

यच्चोदीरितमात्मना तदुदितं सत्यापि तुन्दीयते

यत्नः कोऽपि सुधावृता रिपुहता यद्वा पुरश्चाङ्गिणा ॥४०॥

तदावामप्यनुगम्य भगवते सर्वमपि निवेद्य यथोचितं यतिष्यामः ।

(इति निष्क्रान्तास्तव)

॥ इति श्रीवेङ्कटार्यविरचिते महेन्द्रविजयाभिधाने डिमे
तृतीयोऽङ्कः^२ ॥

अथ चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति नारदशिष्यश्च)

नारदः — शृणु तावत् ।

यदिन्द्रजालं जनलोचनानां
यदङ्गना सर्वकलासम्पष्टिः ।
तदप्रतिद्वन्द्वविलासमूर्ति^१

स्त्रीवेषमापत्तरसा^२ मुकुन्दः ॥१॥

शिष्यः — अञ्चरियं, अञ्चरियं, सन्तूणीविअये इन्दिआवेसं सन्धानेणन्ति ।

(छाया) [आश्चर्यमाश्चर्यम् । शत्रूणां विजये स्त्रीवेषसाधनमिति ।]

नारदः — निरवधिककपटसीमानः खलु स्त्रीजनाः, तदीयेनैव वेषेण सुलभः
खलु दैत्यदानवानामतिकुहनाचरणानामिति साधनक्रमः ।

शिष्यः — (सोत्कण्ठम्) तदो, तदो ?

(छाया) — [ततस्ततः ?]

नारदः — ततस्तमभिलक्ष्य पिता मदनसायकानां नायको दैत्यदानवा-
नामद्भुतनिमग्नलग्नान्तरमूढान्यतरतदङ्ग^३ सुषमायान्तवनायास-
वशीकृतानां^४ सविधमुपेत्य सत्यमेवोचिरे ।

शिष्यः — अहमहे मोहं अन्तणाभवदो मायाविलासंस तदो ।

(छाया) — [अहो, ओहकत्वं भगवतो मायाविलासस्य । ततः ?]

नारदः — उक्तञ्चैतत्सम्प्रति तां प्रति—

भाजिकेऽद्य महितां सुधां च त्वं^५
हे कातराक्षि विभजस्व नः स्वयम् ।
नेतरो हरति मामकं^६ क्विं
जातरागहृदया यथामिषे ॥२॥

१. विलासम्.....मापं तरसा; २. भूगास्तरङ्गास्तदङ्ग०; ३. कृतानास्स०।

४. प्रातः को मही सुधामिव; ५. मामाकं; ६. जातरोजहृदयाय यदामिषे ।

शिष्यः—निविणि खु मन्तिदं लेखा च दो ।

(छाया) [निपुणं खलु मन्त्रितं च । ततः ?]

नारदः—

गुणो गृहीतः कथमङ्गनानाम्
अणोरणोयानपि वा भवद्भिः ।

कथं जनः प्रत्ययभाजनं स्याद्
विकारवेदी विषवल्लिकासु ॥३॥

शिष्यः—सञ्चं एवंतं भववेणा । अहं कथं गृहीतं तेहिम् ?

(छाया) [सत्यमेवोक्तं भगवता । अथ कथं गृहीतं तैः ?]

नारदः—यथा मोहाकुलहृदयैः ।

शिष्यः—(सोत्कण्ठम्) तदो किण्णु सुहाभवन्तं संहत्ये समापिदा ?

(छाया) [ततः किन्तु सुधा भगवतो हस्ते समर्पिता ?]

नारदः—न केवलं समर्पिता संविभक्ता च^१ ।

शिष्यः—(सभयम्) अवि णाम सुदाणाविसुहासुलसोदन्तो ?

(छाया) [अपि नामासुराणामपि^२ सुधासुरसो दत्तः ?]

नारदः—न हि, न हि, सुराणामेव ।

शिष्यः—अहमहे, सिमुहुण्ठिरेसु बलकेतेसु बलिं पमुहोसु । कथं सुला हाला
होसुलाणा एव ?

(छाया) [अहो, सम्मुखस्थितेषु बलवत्सु बलिप्रमुखेषु कथं सुधा-
लाभस्सुराणामेव ?]

नारदः—आश्चर्यम्, वत्स, माञ्ज्रमंस्थाः । एवमचिन्त्यः खलु भगवान्
अखिलनाटकसूत्रधारः ।

शिष्यः—होदु, तदो ?

(छाया) [भवतु । ततः ?]

नारदः—सुराणामसुराणाञ्च पङ्क्तिद्वयं कल्पयित्वा प्रथममारभ्यैव सुधाम-
पितवान् ।

शिष्यः—अञ्चरियम्^३ ! कहिं कालंमि असुला कीलिसा जादा ?

(छाया) [आश्चर्यम् ! कस्मिन् काले असुराः कीदृशा जाताः ?]

नारदः—सुधारसञ्जरीजातसमुल्लङ्घनजाम्बिकैः ।

कटाक्षैरेव मोहिन्याः कामसाहित्यसाययुः ॥४॥

शिष्यः—अहो, केणाविहावीणादासुहायसुलेसु ?

(छाया) [अथ केनापि न पीता सुधा असुरेषु ?]

नारदः—अमरनिकरसन्निधौ तदीयं वपुरनुकृत्य राहुकेतू अमृतमपिबताम् ।

शिष्यः—अञ्चाहिदम् ।

(छाया) [अत्यहितम् ।]

नारदः—ततश्चिरोऽपि द्रुतमच्छिन्नद्वरिः करालचक्रः ।

शिष्यः—(सहर्षम्)—तदोत्तमं^१ ।

(छाया) [तदुत्तमं सः^२ ।]

नारदः—सर्वं विभज्य देवानां सममेव सुधारसम् ।

गत एव निजं लोकं गरुडं^३ ससुपाश्रितः ॥ ५ ॥

शिष्यः—कहिं महान्दो ? कहिं वलोदेवि ?

(छाया) [कुत्र महेन्द्रः, कुत्र वलीन्द्रोऽपि ?]

नारदः—सनरसीम्येव^४ ।

शिष्यः—(सहर्षम्)—कहिं वा^५ हविन्नादि, एदं कञ्जंति वेवहि मे
हियमम् ।

(छाया) [कथं वा भविष्यत्येतत्कार्यमिति वेपते मे हृदयम् ।]

नारदः—^६करुणरसकल्लोलकलापी न दृगञ्चलः ।

भगवानेव सम्मोदं भजतां जनयिष्यति ॥ ६ ॥

शिष्यः—(सोत्कण्ठम्)—अहो विगणङ्गणं गदाएव विक्रमं सरिकादीणा-
वैरवह्य ।

(छाया) [आवामपि गगनाङ्गणं^७ गतावेव विक्रमं शक्रादीनां
पश्यावः ।]

नारदः—अस्तु, गच्छावः ।

(इति निष्क्रान्तौ)

॥ इति मिश्रविष्कम्भकः ॥

१. तदोत्तमम्; २. ततो...; ३. गरुडां; ४. ०सीमनैव; ५. हविन्नादि ।

६. वा...; ७. करुणस०; ८. ०नाङ्क० ।

(ततः प्रविशति महेन्द्रो मातलिश्च)

मातलिः—आयुष्मन्,

इमे खलु समुद्यतास्तद्य एवाह्य वाहा
अवध्याधारवाणानामुच्य तूणीरान्याकल्य ।
धनुष्यनुसन्धाय शरानादायादृहासा
१आभिमुख्यं २नो वर्तन्ते ह्यत्र महामुराः ३ ॥७॥

महेन्द्रः—अहो, युगपदेव सङ्क्रान्तमखिलमपि ।

आगस्कृतामपकृतिश्चित्तपोषणं च
भीता महर्षिविहिताभयदानदीक्षाः ।
आनन्दनं च जगतामनुरागभाजाम्
आयोधनोत्सवमदानुभवश्चिरेण ॥ ८ ॥ इति ।

आदिश्यतां च सुरा हरिदीश्वरास्सत्वरं ४ समरसन्निधिं समा-
गच्छतेति ।

मातलिः—न खलु आदेशमपेक्ष्यन्ते त्वनुजीविनः । यदेते—
निस्त्रिशाधूननश्रीनिबिडितककुभश्चण्डचण्डादृहासा
निशङ्कोच्चार्यभाणाः प्रतिभटपटलीनिग्रहोदग्रवादाः ।
निर्निद्राढोकिताश्च प्रपददलितभूधूलिपाली घनाली
नीरन्ध्राक्रान्तलोका दधति रणधुरं निर्जरास्फूर्जिताशाः ॥ ९ ॥

एते च—

गन्धर्वविद्याधरयक्षरक्ष-
पिशाचकास्तुम्बुरु ५ किन्नराणाम् ।
सगूढपाद्गुह्यकचारणानां
अहो, समेताः समितिः ६ क्षणेन ॥ १० ॥

किञ्च—

एते भूतेशढवकाविकटपटात्कारतालानुकूला
व्यादलगतकालरापन्न ७ प्रतिकलपरिमुक्तादृहासप्रहाणाः ।
भेरीभाङ्गारवातां प्रतिभटपटलप्रौढदर्पाग्रभूत-
द्रातध्वापादमन्त्रं दिशि दिशि दधते रौद्रमुद्रामनिद्राम् ॥११॥

१. नाभि०; २. न; ३. वर्तन्ते महामुराः; ४. ०दीश्वरास्ससमर० ।

५. ०कीम्बुरुष; ६. समिति; ७. ०रात्र० ।

अपि च—

उद्दामदन्तावलदन्तकुन्त-

स्सद्यस्समुज्जृम्भितथालथल्यैः ।

अहो, विहाय द्रुहिणाण्डभित्तिम्

अलायि कुत्रापि किमन्धकारैः ॥१२॥

महेन्द्रः—सन्त्वेते सहायमात्रतानुकारिणस्सर्वे गीर्वाणादयः । न खल्वहमेता-
नाशंसे ।

सन्त्वन्येऽपि मृगाणां सङ्ख्या सन्ध्यामृगाधिपस्याग्रे ।

समदमदावलदारणसमयसहायस्तु नखशिखान्नान्यः ॥१३॥

(दक्षिणाक्षिस्पन्दं सूचयित्वा)—

अरातिजयसंहृतमपि नीतिवशंवदाम् ।

स्फुरद्दामेतारं चक्षुः पुरो निर्दिशतीव^१ माम् ॥१४॥

(वज्रभुजमय) भगवन् वज्रायुध —

परुषतरधराभृत्पक्षविक्षोभणेषु

प्रमृतमपयशो^२ नः प्रेरणादेव यत्ने ।

तदखिलमपमार्ष्टुं दानवानीकिकीर्तां^३

अतिमृदुगलजातेष्वर्पये माऽस्म कृप्यः ॥१५॥

(विमृश्य)—

अनुकूलद्वि सुधारसाज्यपाताद्^४

अतिवेलं ज्वलतः प्रतापवह्नेः ।

कियती स्यादिति^५ जातसैन्यजात-

क्षतिरुद्रवज्रकरेऽद्य साहसश्रीः ॥१६॥

(मुखमुन्नमय्य) कोऽसाविति^६ एवाभिवर्तते वधे नः^७ ?

मातलिः—आयुष्मन्, अयमेव निर्व्याजराजधानी हृदतिपातकी । दैत्य-
हतको बलिर्नाम ।

महेन्द्रः—अद्य खलु भुजसारसम्प्रदर्शनसमयः^८ । (बाहुमभिलक्ष्य, साव-
ष्टम्भम्)—

येऽनुपायमनोरमां रमन्ते

विरह्यासमजानतीमुपात्ताः ।

मदमञ्चयति बलिर्यस्स^९ एवमग्रे

ननु बाहो, त्वमु धक्ष्यसे^{१०} गुणः कः ॥१७॥

१. निर्दिशति; २. ०को०; ३. ०किनी०; ४. ०पाता ५. दिति० ।

६. ... क्षितिर्ब्रजदाद्य; ७. ०वित०; ८. न; ; ९. ०सारस ... यः ।

१०. ०यति यस्स; ११. त्वमुक्ष्यसे ।

(ततः प्रविशति रथेन बलिः^१ सारथिश्च)

सारथिः—आयुष्मन्, इयमेवानुत्खातिनी भूः । तदत्रैव रिपुभिर्योध्यः ।

बलिः—(चक्षुः प्रसार्य) कथं सोऽयमनुत्प्लो महेन्द्रो^२ नाम गीर्वाणहतकः ?

येन प्रागपयातमाजि^३निकटादाटोपघाटीमुचा

पश्चादागतमानताङ्गन्तमहं भ्राता यवीयानिति ।

अद्य प्रोद्यताद्वाहुतारणरसारोपेण^४ वीरायितं

सारथिः—(बिहस्य)—

तत्सर्वं विदुषा रुषा प्रभवतां सोऽयं ध्रुवस्मन्यते ॥१८॥

बलिः—ततः—

कुपिततादृक्ता^५पविमुक्तवा-

गुपचितप्रतिरोधबिलोपकः ।

गलितमन्यु^६निरोध इवोरगः

स्फुटममर्षरसो^७ मम जृम्भते ॥१९॥

मातलिः—महाराज, सत्यमेव तदमर्षमापादयति मदोन्मादभरितानि सपत्न-
चरितानि ।

महेन्द्रः—समानीयतां साङ्ग्रामिको रथः ।

मातलिः—उपस्थित एवायम् । समारोहत्वायुष्मान् । अलङ्कुर जयाय
त्वमधुना सुमनोरथम् । श्रीरस्तु ।

महेन्द्रः—एवं क्रियते ।

(इति मातलिना सहैवारोहणं नाटयति)

महेन्द्रः—मातले, गृहाण हयप्रग्रहान् ।

मातलिः—किं न पश्यत्यायुष्मान् रथवेगम्, यदेकोत्पतनेनैव दिग्विजय-
सम्मुखीनाः स्मः ।

आचार इत्येव हयप्रयोग-

कथासमासाधितसारथिश्चः ।

परन्तु यद्यत्प्रतियाति चेतः-

स्तदन्तिकं हन्त, रथोऽपि याति ॥२०॥

(इति रथवेगं नाटयति)

१. वलिना; २. कथमयं महेन्द्रो; ३. ०माज०; ४. ०रोपणं; ५. ०तापवा० ।

६. ०मन्न०; ७. ०मष०; ८. पतत्या० ।

(ततः प्रविशति बलिस्सारथिश्च)

सारथिः —आयुष्मन्, इयमनुत्खातिनी^१ भूः । तदत्रैव रिपुर्योद्धव्यः ।बलिः —(चक्षुः प्रसार्य) सोऽयमनुत्पतो^२ महेन्द्रो नाम गीर्वाणहतकः ?येन प्रागपयातमाजि^३निकटादाटी^४पघाटीमुच्चा
पश्चादान^५तमानताङ्गकमहं भ्राता यवीयानिति ।

अद्य प्रोद्यतबाहुना रणरसारोपेण वीरायितं

सारथिः —(विहस्य)—

तत्सर्वं विदुषा रुषाद्य भवता सोऽयं ध्रुवश्मन्यते ॥२१॥

बलिः —ततो विश्वरथः^६ प्रवर्तताम्, यतः कृतघ्नधुरन्धरः पुरन्दरो नाम ।

सारथिः —यदाज्ञापयत्यायुष्मान् ।

(इति रथवेगं नाटयति)

मातलिः —महाराज, सन्नद्धोऽयमायातीति । तदायुष्मता भवितव्यम-
प्रमत्तेन ।

महेन्द्रः —इयमपि कियती विभीषिका सन्नद्धोऽयमिति ।

उद्यद्भूधरगर्वचर्वणकलानिष्णातशस्त्रोच्छ्रयै-

विद्राव्यापि च काद्रसौरभकिरं सेनामणूनामरैः ॥

उद्वेलं विहरत्यपास्तकरुणालेशे मयि प्रागसौ

निर्मुक्तो विधिनाऽथ वागुपधिना^७ जीवेन्न जीवन्नपि^८ ॥२२॥

मातलिः —अस्त्येतदप्यत एवायमवसर इति विज्ञापयाम्यरिविजयस्य ।

(इति रथप्रस्थानं निरूपयति)

महेन्द्रः —(विलोक्य, उच्चैः) भो भो वैरोचने, यदेवमभियुक्तो बलवद्भि-
रस्माभिः ।

बलिः —कुतो वा मम वीरता भवादृशानां पुरतः ?

अमेयधैर्यशालित्वादयं जानाति सन्दरः ।

न वास्तव^९ वचोभङ्गी भो^{१०} गीर्वाणशिरोमणे^{११} ॥२३॥

१. इयमतनी; २. — ...नुता; ३. ०ज०; ४. ०टाटोप०; ५. चापश्चान्त० ।

६. विश्वरथः; ७. ०ना वा०; ८. ०नटी०; ९. वा तव; १०. न; ११. ०मणिः ।

महेन्द्रः—(साक्ष्यम्)—

याचितोऽयं नभो ^१वाचा पूर्वं वाचस्पतिरपि ।
न चैव चेतनप्राये ^२त्वयि त्वस्माकं क्रियाञ्जयः ॥२४॥

(नेपथ्ये)

भो भो विरोचन, मय-शम्बर-कालिनेमि-जृम्भ-बल्यादयो बला-
धीश्वराः सरभसमुपागच्छध्वं, महाराजवैरोचनेः रथपार्श्वं, यदेतमसमीक्ष्य-
कारी पुरन्दरो नामाभियुक्तः ।^३

बलिः—(स्वगतं सहर्षम्)—अस्मद्बलानामेतत् ।

(पुनर्नेपथ्ये)

कुतो नखप्रभेद्योऽपि बलेरच्छेद्यमूलता ।
पुरन्दरादृते^४ का वा पुनश्शक्तिः पुरन्दरे ॥२५॥

अतो वयमेकैकश एव संहरिष्यामः संहितिमादितेयानाम्^५ ।

सारथिः—आयुष्मन्, इदमपि बलाधिपतीनां बलातिशयवितुन्दं^६ वचः ।

महेन्द्रः—(सावलं, मातलिं पश्यति) ।

मातलिः—भो भो, (परिसृत्य) भो भो, वरुणवायवादयो दिग्धीश्वराः
समये सुपर्वणां प्रतिद्वन्द्वी भवध्वं यदेव महाराजस्स्वयमभियुङ्क्ते
विरोचनतनुभवम् ।

(नेपथ्ये)

सुखमास्तनिर्वाह्ये^७ मुधाजंजू (?) मरुद्गतिः ।
तदस्मद्वासजयेषु^८ दैत्येषु न रणोऽस्तु^९ नः ॥२६॥

मातलिः—महाराज, श्रुतं श्रोतव्यम् ।

महेन्द्रः—(अनाकर्णितकेन बलिं प्रति)—भो भो वैरोचने, धीरोऽसि
विकल्थनेन, तदद्य समारोचितामासाद्य भुवं सद्य एव विघटिताशं
करिष्यामि ^{१०}इति सज्जीभवतम् ।

बलिः—दृष्ट एव सुराणामनिवारणं^{११} प्रयत्नः^{१२} । तदद्यापि सुधास्वादेनोज्वलं
बलमवलोकयामः ।

(इति सरथसारथी निष्क्रान्तौ)

१. वाचा वाच०; २. त्वयि क्रिया०; ३. अभियुङ्क्ते; ४. कुतो रच्छेद्य० ।

५. पुरा दहते; ६. संहति०; ७. वितुनं०; ८. जप्येषु; ९. रणोस्तु; १०. भवतम्; ११. अनिवारण; १२. पराक्रमः ।

(ततः प्रविशति नारदश्शिष्यश्च)

शिष्यः—अहमहे, गअणहृण्ठिदं^१ विवेवइ मे हिअअम्, जिमुलासुलाणां
सन्धासन्धिसमुओअदिमेन्त भेसदि ।

(छाया) [अहो, गगनपथस्थितस्यापि वेपते मे हृदयम्, यत्सुरा-
सुराणां शस्त्राशस्त्रिसमयोऽतिमात्रं भीषयति ।]

जह पङ्कणेणासन्धानाणीमीलदिविलोअणि ।

प्रढंकालेण भेरीणा सुदोदिवि हिवा विअ ॥२५॥

(छाया) [यथा—

प्रकम्पनेन शस्त्राणां निमीलनविलोचनम् ।

पटात्कारेण भेरीणां श्रुत्या हि पिहिताविव ॥२७॥]

नारदः—मा भैषीः,

मुसलगदासिपट्टसपरश्च^२धशूलमुख-

प्रसरणकम्पनोदयनकुन्तनसङ्क्रमणैः ।

अधिगतवीरवादसहकारिभिराकलितं

नयनरसायनं खलु रणं सुकृती कलयेत् ॥२८॥

शिष्यः—एवैव सेंकपोतन्थ भवन्ताणा ।

(छाया) [एवमेव सङ्कल्पस्तत्रभवताम् ।]

नारदः—(विलोक्य) कथं प्रवर्तत एव समरसौरभः सुरासुरवीराणाम् ।
तथा हि—

विध्वस्तोदस्तचापं विदलितनिपतद्वारवाणाप्रकाण्डं

प्रभ्रष्टप्रासकुन्तत्रिशिखशरगदामण्डलाग्रावृताग्रम् ।

निर्भिन्नोष्णी^३षजालं निबिडितविलुलव्रतनभूषाविशेषं

निर्व्यूढप्रौढवादं निरुपममुभरद्भूतलं भूतलक्ष्यम् ॥२९॥

ये विद्युदुद्यद्दृचयस्सुधाशा

ये चापि नीलच्छवयो द्विषन्तः ।

एषां मिषायाति रणोपमर्द-

स्तेजोऽन्धकारव्यतिषङ्गः.....भङ्गी ॥३०॥

शिष्यः—(अक्षिणी पिधाय) किण्णु खु एवं संवसहातलादोकलकागणि-
गअणि आअञ्चेदि ?

(छाया) [किन्तु खल्वेवं सर्वं सहातलात् करका गगणाङ्गण^१-
मागच्छन्ति ?]

नारदः—वत्स, न विटङ्कं भवता ।

निस्त्रिंशत्कुत्तोन्मदकुम्भकुम्भा-
न्निर्मुक्तमुक्ता^२फलपङ्क्तिरेषा ।
समुच्चलत्या^३प्सुमिवानुरूपं
सौवर्गनारीकुचकुम्भदेशम् ॥३१॥

शिष्यः—अहमहे, एवमेव खु कीरिसिंदी दुवेवि रहेहिं अहिवण्टइ^४ ।

(छाया) [अहो, एतौ खलु कीदृशौ द्वावपि रथाभ्यामभिवर्षेते ।]

नारदः—दूरस्थित्या न जानासि बलिमहेन्द्राविति । पश्य —

अयं वज्रधरस्तूर्णम् आधाति विबुधाधिभूः ।
अधिलयधन्वा बलिरप्ययं यो विबुधाधिभूः ॥३२॥

शिष्यः—किण्णु खु उण्णमिदहत्तरेहं तेहि आणोणिविम्पलाववावणां अल-
विदं विअ पडिहादि ?

(छाया) [किन्तु खलु उन्नमितहस्ताभ्याम् अन्योऽन्यं^५ विप्रलाप-
वचनमालपन्ताविव^६ मे प्रतिभासेते^७ ?]

नारदः—वत्स, वैरोचनिरेतत् । वत्स, निपुणमाकर्णयावः ।

(नेपथ्ये)

रे रे निर्जरापसद^८, सुधास्वादनकृतार्थं मन्ये^९ ।
शतमन्योः क्व नु खलु तवापि समरोर्वरावप्रस्तावः^{१०} ॥३३॥

विदितमेव पलायनपाण्डिती,
विलसित रणमूर्द्धनि ते पुरा ।
विलुज वीरपदं बलमन्दिरे
विहर सुन्दरमन्दरकन्दरे^{११} ॥३४॥

नारदः—वत्स, वैरोचनि^{१२}रेतत् ।

शिष्यः—किण्णु खु फडिवअणि कहोदि महालाअमहेन्दो ?

(छाया) [किन्तु खलु प्रतिवचनं कथयति महाराजमहेन्द्रः ?]

१. ०ङ्क०; २. ०कु... कुम्भनिर्मुक्ता०; ३. ०त्वा०; ४. वण्टि; ५. विप्रा० ।
६. ०मालपितप्रतिमिव मे प्रतिभाति; ७. ०ने०; ८. ०श०; ९. ०मन्य ।
१०. ०राव...तादः; ११. ०कन्दरे; १२. ०ने० ।

(पुनर्नेपथ्ये)

अरे जात्म, न जानासि पुरन्दरस्यापि पराक्रान्तम् । अत एव विकत्थसे ।

अस्मिन्नाकस्मिकोद्यद्वणरभसभराक्रान्तमत्ताभियाति

प्रौढाहङ्कारलुण्ठापरिचय^१विजयारम्भशम्भायुधाङ्के ।

वाचाहस्पतेर्द्रागुपयति मृदुतां हीयते किं न चेत्ते

गात्रं सत्रं न किं स्यादुपरिवततां किङ्कराकादिकानाम् ॥३५॥

नारदः—वत्स, शक्रस्येदं सक्रोधोदितम् ।

शिष्यः—जुञ्जइ । कथं उपकन्तं एव्व समलविलेसिदं एदेहिम् ।

(छाया) [युज्यते । कथमुपक्रान्तमेव समरविलसितमेताभ्याम् ?]

नारदः—अथ किम्, यदनयोः —

परन्त्वेके बाणाः प्रतियुग^२युगान्तव्यतिकर-

प्रकुप्यञ्जीमूत^३गलञ्जलधारा प्रतिभटाः ।

विशीर्यन्त्यन्योऽन्यं प्रतिहतिवशादम्बुधियुगो

विघट्टव्याकीर्णस्फुरतरतरं गोपमितयः ॥३६॥

शिष्यः—अहमहे, सरवञ्ज^४रमग्गाणादुवेणविदंसण^५णलहिअदितानि
ववहाणं वसलणेण विण्णाणार्चखुणादेविव असमलडंतत आणान्तवं
भवन्तेहिम् ।

(छाया) [अहो, शरपञ्जरयोर्द्वयोरपि दर्शनं न लभ्यते । तस्माद्
निर्व्यवधानप्रसरणेऽणोविज्ञानचक्षुषा दृष्ट्वा, समरवृत्तान्तमाज्ञाप्यं भवद्भिः ।]

नारदः—

अहो, महेन्द्रबाणानामाचारः क्रियतेऽद्य यैः ।

मुक्तापि शरधिं शत्रोस्सारथेः शरधौशिरः ॥३७॥

शिष्यः—अहमहे, खडिदेवि शलपञ्जलेण दिसदि बलिन्दोन्ति ।

(छाया) [अहो, खण्डितोऽपि शरपञ्जरेण दृश्यते बलीन्द्र इति ।]

नारदः—अन्तर्हित एषः ।

मारीचादपि दुर्धर्षः मयादपि च शम्बरात् ।

मायेन्द्रजालविद्यायाम् अतिरिक्तं बलं बलेः ॥३८॥

(नेपथ्ये)

अले, भङ्गवेहिणं महेन्द्रं जंसुहापाणमेन्तजणिदं दग्धो आपाणि विण
जाणादि ।

काउण सङ्कुलवहं पावणलुलिलं णवं ।

विचङ्खा विचण्णो ^१लणसीसिभिणिजपांबुदमाणना ॥३६॥

(छाया) [अरे, भयमेनं ^२ महेन्द्रं यत्सुधापानमात्रजनितदर्पः आत्मा-
नमपि न जानाति ।

कृत्वा शक्तस्य वधं पीत्वा रुधिरं नवम् ।

नृत्यामो रणशीर्षे नित्यं निर्वृत्तमानसाः ॥३६॥]

शिष्यः — कीलिसाणि एदम् ?

(छाया) [कीदृशानामेतत् ।]

नारदः — वलीन्द्रमहेन्द्रजालमायोद्भूतानाम् असम्बद्धप्रलपितमेतत् । हतः

पश्य —

क्वचिद्विद्युज्जालप्रकटतरविद्योतविततः

क्वचिद्वावाज्वाला ^३बलनजनितात्यद्भुततरः ।

क्वचिस्लोलावालप्रविततपणप्रायितभयः

स्वयं चादृष्टोऽसौ ^४कलयति बलिर्मायिक ^५बलम् ॥४०॥

शिष्यः — अह किण्णु पडिवज्जइ महालाअ महेन्दो ?

(छाया) [अथ किन्तु प्रतिपद्यते महाराजमहेन्द्रः ?]

नारदः — पश्य —

विशिखै ^६दिदवेयं वा विमृश्यत्यु ^७पर्वहितैः ।

विवस्वानिव दुष्प्रेक्ष्यो विभाति विबुधाधिपः ॥४१॥

शिष्यः — एदे किरिसणवजलहरवहविहिदपलिहावाणिरन्दरणिबडिजमाणा
सलासाला अकमन्दि संकरहासविहम् ।

(छाया)

[एते कीदृशाः नवजलधरप्रभाविहितपरिभावाः ।

निरन्तरनिपात्यमानशरासारा ^८आक्रमन्ते शक्ररथसविधम् ॥४२॥

नारदः — स एष नमुचिः, बलिस्ताविमौ जम्भपाकजौ ^९ ।

१. णिचडा...लण; २. ०भयंनं; ३. ०ज्वाला; ४. चाष्टोऽसौ; ५. बलिमायिक० ।

६. ०विदंलयेदम् विमृश्यत्यु०; ७. ०साराः; ८. जम्भ...पावकी ।

शिष्यः—तहा^१ कहिं एंकपदं एव्व सरिवेहिं अहिउत्तो महालादो^२ ।

(छाया) [तदा कथमेकपदमेव सर्वैरभियुक्तो महाराजः ।]

नारदः—

बलिपाकजं नमुचीनपि क्षणात्

छलमान्विधाय जनितरोषतुष्मणि ।

हरनेत्रपावकपराक्रमं द्रुतं^३

हरति प्रतापमहसा हरिस्स्वयम् ॥४३॥

शिष्यः—कदमा खु एदे विलं पुडं तमन्तइमण्डलीपंचंणेण रहमण्डलेणि असु-
लाणि वलंविन्दावेदि ।

(छाया) [कतमाः खल्वेते परिस्फुरन्मार्तण्ड^४ मण्डलवीचिप्रच-
ण्डेन रथ^५ मण्डलेन असुराणां वलं विद्रावयन्ति ।

नारदः—एते खलु महात्मानः दिशामघीशाः मरुतामीशस्य सहायतामुप-
शासते । तथा हि—

ज्वालाजालावलीढा विदलितवपुश्चण्डदण्डग्रहारै-

र्जविग्राहं गृहीता जलधरपटलं प्रापिता विप्रकृष्टाः ।

निस्त्रिशोद्भिन्नदेहा निरवधि^६ निपतच्छूलविच्छिन्नकण्ठा

दिक्पालैर्देत्यपाला^७ दिशि दिशि मुखरा निर्जरा भर्जिताश्च ॥४४॥

किञ्च—

दग्ध्वा मासं शराग्नावविरलनिपतज्ज्वालाजालानुकूले

जग्ध्वा सार्द्धं प्रियाभिलुलित^८ मथ वसामज्जमस्तिष्कसारैः ।

बद्ध्वा^९ भीलास्त्रमाला गलभुवि विगलद्दानवां^{१०} गोपसृष्टा

बुद्ध्वा सत्राङ्गणं तद्रणकलमधुना हन्त, दृश्यन्ति भूताः ॥४५॥

निर्माय निर्माय बलं बलीन्द्रं

धर्माय धर्माय नगान् प्रदृश्य ।

देवेन देवेन तयान्वितेन

जीवेन जीवेन स मोचितोऽभूत् ॥४६॥

शिष्यः—द्राणि अहिदा जीविदह्म ।

(छाया) [इदानीं वयम् उज्जीविताः स्मः ।]

नारदः—न केवलं वयमपि, त्रैलोक्यमपि ।

^१ चदि; ^२ महादो; ^३ हरति; ^४ मातण्ड०; ^५ कथं; ^६ निरधि ।

^७ ०थाला; ^८ ०भिलुलित०; ^९ बद्ध्वा; ^{१०} ०दानवाणां ।

(नेपथ्ये)

हन्त—

राहूमूर्धावशिष्टो प्रसति कटुखा नैजपीयूषपान-
प्रत्यूहापादिसंज्ञाकरणपरिणतः बिन्दुसूरे^१ जलन्धू ।

शिष्यः—अच्चाहिदे, अच्चाहिदे ।

(छाया) [अत्यहितम्, अत्यहितम् ।]

नारदः—श्रोतव्यमुपर्यपि ।

(पुनर्नेपथ्ये)

दृष्ट्वा तत्क्रोधकण्ठं त्वरितकृतवसोष्ठादिनिष्ठागरिष्ठैः
स्नानध्य नम्रदानैरपि बलकरणैर्^२ द्रावितौ तौ वदेतौ ॥४७॥

शिष्यः—पिअं णो पिअं णो ।

(छाया) [प्रियं नः, प्रियं नः ।]

किण्णु खु एदे इसिणोरा अआअं- चंदि महेन्द्रं ससआसे ।

(छाया) [किन्तु खल्वेते ऋषय इवागच्छन्ति महेन्द्रस्य सकाशम् ।]

नारदः—एते महर्षयः महाराजस्य पट्टाभिषेकोत्सववटनायायान्ति । तद्वय-
मप्यभ्यन्तरीभवामः ।

शिष्यः—तहा ।

(छाया) [तथा ।]

(इति निष्क्रान्तौ)

(ततः प्रविशति महेन्द्रः साङ्गिरसो^३ महर्षयश्च ।)

महर्षयः—

यत्ताप^४सम्पत्प्रवणाशराली

दुःशासनायासभवं पृथिव्याः ।

विद्रावितं तच्च भवत्प्रयुक्तं

पट्टाभिषेकोत्सवनौकपूरैः ॥४८॥

आङ्गिरसः—सत्यमेतत् ।

सन्धित्सावशाश्च दैत्यनिचया मायावशाश्शाङ्गिणो

मन्थानाचलतः कृतो जलनिधेर्मन्थप्रयत्नो महान् ।

प्राप्तं द्रागजरामरैव^५ विभवं पीयूषमव्याहृतं

निर्जित्यारिचमूनकारि मुनिभिः पट्टाभिषेकोत्सवः ॥४९॥

तदद्य किल मर्षितैवावलम्बनीयं किल महाराजेन ।

महेन्द्रः—यद्रोचते तत्रभवताम् ।

महर्षयः—किमादिष्टमाचार्येण ? निश्शात्रकेन्द्रघनतया स्वयमेवोपशाम्यति
क्रोधज्योतिः । तथा हि—

पलायितास्सम्प्रति शात्रवा ये

प्रणष्टभद्राः पुरुषोत्तमेन ।

प्रसादतस्तस्य^१ विसारिकीर्तिः

१. तापसम्पत्सफला भवत्ते ॥५०॥

आङ्गिरसः—अथ किम् ? सर्वमपि पुरुषोत्तमसहायतायुजो महेन्द्रस्य सुघट-
मेव ।

(नेपथ्ये)

प्रियं नः ।

महेन्द्रः—सर्वेषामपि सुराणामेतदामोदमेदुराणामुपन्यासः ।

आङ्गिरसः—भवतु । किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ?

यत्सन्धिर्विजयद्रुहां यदपि वा सन्धस्सुधावारिधे-

र्यञ्चात्यद्भुतवस्तुलाभसहितं पीयूषसम्पादनम् ।

यद्वैरित्रजखण्डनं यदपि वा साम्राज्यधौरन्धरी

तत्सर्वं मम लब्धमादरयुजा भावत्कलीलादृशा ॥५१॥

तवापीदमस्तु भरतवाक्यम्—

नित्यं नृत्यतु सम्मुखाम्बुजवने साहित्यधौरन्धरी^२

यस्तत्पालयिता तदोयसदने लक्ष्मीः स्थिरा वर्त्तताम् ।

भारासारमुचस्सदा जलधराः सम्भोदमातन्वतां

एतल्लोकमवोढविप्लवदशाबाधापनोदोचितम् ॥५२॥

(इति निष्क्रान्तास्सर्वे)

॥ इति श्रीवेङ्कयार्यविरचिते महेन्द्रविजयाभिधाने डिमे चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

यदश्रीरामपुरी विलासवसतिः श्रीरामलीलेक्षण-

प्राप्ताखण्डितपाण्डित्यविलसनण्डदृशनीवल्लभः ।

तस्येयं सुकवेः कृतिर्विजयतां श्रीवेङ्कयार्यस्य या

सद्यो जृम्भितगुम्भितप्रविलसन्मल्लीमतल्लीप्रिया ॥५३॥

॥ इति श्रीवेङ्कयार्यविरचितः महेन्द्रविजयाभिधानो डिमः सम्पूर्णः ॥

श्रीवेङ्कटवरदाचार्यविरचितः

श्रीकृष्णविजयः

प्रथमयवनिका

॥ श्रीमते ह्यग्रीवाय नमः ॥

श्रीमान्पातु सदा युष्मान् श्रीमुष्णपुरनायकः ।

श्रितानां यस्तु मन्दारः शृङ्गारधृतभूस्त्वयम् ॥ १ ॥

अपि च—

श्रीमान् श्रीमुष्णनिलयः श्रीधरः सद्गुणालयः ।

उन्निद्रयतु भद्राणि नयमुद्राणि नः प्रभुः ॥ २ ॥

(नान्द्यन्ते सूत्रधारः)

सूत्रधारः— (सहर्षं, सर्वतः चक्षुः प्रसार्य)—अहो, महानयं गुरुप्रसादः, येन सकलविद्यावतां विदुषां मुदे सदैवमस्मत्कुलविद्यावैशद्यं निगद्यते ।

(इति पुष्पाण्यादाय अञ्जलिं बद्ध्वा)

अस्ताशेषजनातिरम्बरमणिप्रस्तारवास्तुप्रथ-

स्त्रस्तात्यन्तकृता^१दरोऽस्ति हि रमा विस्तारितार्धस्मितिः^२ ।

व्यस्तात्यद्भुतसद्गुणं निजपदन्यस्तात्मभारं गुरुं

मस्तायै नम वीक्ष्य यः किरिवरस्सस्तात्पुरस्तात् सदा ॥ ३ ॥

(इति निजदेवतां स्वगुरुसहितामभिष्टूय)

माद्यन्मधुव्रतकुलावृतकेसरीधं^३

माकन्दबिन्दुबहुसुन्दरपत्रवृन्दम् ।

दिग्गर्भाभितनिरन्तरदिव्यगन्धं

पुष्पाञ्जलिं परिगृहाण पुराणमूर्ते ॥ ४ ॥

(इति पुष्पाञ्जलिं विकीर्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)

१. ०दारो०; २. ०र्थस्थितिः; ३. ०व्रजवृतावृतकेसरीधं मारुन्दवि० ।

अयि प्रिये, सत्वरं त्वया अलङ्क्रियतामियमार्यसभा ।

(प्रविश्य) नटी—(सारविन्दनयनमुखभ्रमरस्पन्दधृतिविकासम्)—

अय्य, पुणं मण्णोण्णा तुंभंणाधणाएभरअकं णाए सममएध्दिदसुमण-
सस्ससिससआभरणीकुणंज्ज आणवेदु आभण्णक्कं जं महमहाभिसइदो-
जन्धनपं ।

(छाया) [आर्य, प्रज्ञा^१मनोज्ञ त्वदाज्ञाकृतज्ञतया धन्यया भरत-
कन्यया स मया धृत^२सुमनसः सरसः श्रीशिरसो आभरणीक्रियते ।
आज्ञापयत्वाह्वानकार्यम्, यन्महन् महातिशयस्तवभवान् ।]

सूत्रधारः—(सशिरःस्पन्दं, सान्तर्हसं च)—प्रिये, शृणु । फलितमस्मद्-
भागधेयेन, यतः—

सतां गुणानां सहितेस्सहितैश्च गणैर्बुधैः ।

आदिषोऽस्म्यहमाश्चर्यरूपकं दर्शयेति नः ॥ ५ ॥

सत्कवीन्द्रपरिग्राहं सन्दर्शयत भरतर्षभाः ।

सभायां वेङ्कटेशस्य पद्मसद्यप्रियापतेः ॥ ६ ॥

नटी—(सस्मितम्)—अय्य, आरुह्दि खु एदाए सभाए सभाणाअ
अवत्तण्णं सिरणिवासस्स जोह सत्तभामासमेदो विसअलगुण-
रामोण अपारिजाओ विभिसमपारिजाओ णिसकपडण दाविअणि-
सक्कपडणदादाअ बाहुप्पहल्लादसम्पदाओ भिविनिद्धिकरो विणस-
साहु आरंणदादाअणमज्जणपियो विमज्जणपिअपि ।

(छाया) [आर्यार्हति खलु एतायाः सभायाः सभानायकत्वं
श्रीनिवासस्सह^१यत्सत्यभामासमेतोऽपि^२, सकलगुणरामः, नतपारिजातोऽपि^३
^४भृशमपारिजातो निष्कपटान्नदाताऽप्यनिष्कपटान्नदाता च साधुप्रह्लाद-
सम्पदभिवृद्धिकरोऽपि, न साधुनरान्नदाता च विद्वन्नमज्जनप्रियोऽपि मज्जन-
प्रियोऽपि^५ ।]

सूत्रधारः—(सश्लाघम्)—भद्रे, त्वदभिहितमन्वर्थमेव । पश्य—

सारासारविवेचनादिचतुरास्सामाजिका यत्र ते ।

सैवेयं हि सभा च नायकमणिर्यत्सत्यभामापतिः ।

कर्त्ताऽयं^६ कृतिनां वरः, कविरमी शक्ताः प्रयोगे प्रिये,

यज्ञोऽप्येष^७ न तत्कथं विरचयेत्सार्थं मया चिन्तितः ॥७॥

१. प्रज्ञान०; २. ०मया; ३. सुमनसः सिरस०; ४. ०स्य यस्स०; ५. ०तापि ।

६. ०तोपि; ७. ०ताप्य०; ८. मज्जमप्रि०; ९. ०कर्त्तायं; १०. यज्ञोप्येष ।

कर्त्ता वेङ्कटदेव^१ सम्प्रतिकविर्नाट्यं कथं तैर्विना

को वा तिष्ठति देवताकुलपतिः श्रीमाञ्जगन्नायकः ।

अर्च्यस्स^२र्वजनैरनन्यविभवदश्रीवेङ्कटेशो प्रभुः

श्रीकृष्णाख्यजयं डिमो विजयते धन्या वयं सर्वतः ॥८॥

नटी— (सभक्तिपुलकम्)—णाह, तुह अवणं महमणं अभिमुहुरं मुहुरेइ ।
किं अण्णो वो अच्चाओ आरमंझमिविभाओवआर^३लीला^४आदणेइं
जो सअल^५सुइजुवइसिरोरअणं ।

रसो जोणि विच्च^६सरसो सरसो पच्चिमे तटे ।

जहिं विसामिसरसा सो तहव्व विराजइ ॥ ९ ॥

अदो अम्माणं तुग्गरआएफरिअं ।

(छाया) [नाथ तव वचनं मम मनोमुकुरं^७ मुखरयति, किमन्यः
को वाऽर्चावितारमभ्ये विभावादरलीलामातनोति, यस्सकलश्रुतियुवति-
शिरोरत्नम् ।

रसो यः^{१०} नित्यसरसस्तरसः पच्चिमे तटे ।

यथैव स्वाभिसरसस्सः^{११} तथैव विराजते ॥१०॥

अतोऽस्माकं तूदग्रभाग्यं तथाफलितम् ।]

सूत्रधारः—(सविमर्शम्)—भवत्या भारत्या भवितव्यम्, सम्यक् सभा-
नायको वर्णितः ।

नटी—(^{१२}स्मितमधुराधरम्)—अय्य, तुए चतुराणणेण होतव्वम् । किं
णाम रूअअं तं केण किं वा लेदं जं सपओ एण अइयरसि
आणन्दं संपादोम्म ।

(छाया) [आर्य, त्वया चतुराननेन भवितव्यम् । किं नाम रूपकं,
तत्केन कृतं, यस्य प्रयोगेणाद्य रसिकानन्दं सम्पादयामः ?]

सूत्रधारः—(सोल्लासरोमाञ्चम्)—

आकर्ण्यतां तदिदमम्बुजलोचनास्ये

दास्ये न कापि सदृशी तव दृश्यतेऽद्य ।

रूपेण गीतिकलनेन च नर्तनेन

लक्ष्म्या गिरा रसिकया सहनेन शक्त्या ॥११॥

१. वृत्तिः; २. अर्च्यः सर्वो; ३. वादरो; ४. लील; ५. सअक० ।

६. जोणिच्च०; ७. पच्चिमे; ८. मधुर; ९. वार्चा०; १०. ये; ११. स ।

१२. स्मितमधुराधरम् ।

कवेरस्य कवेरस्य कन्याकन्यातिवागिव ।
 वंशप्रकाशको यस्य स सुशीलो महामुनिः ॥१२॥
 आदौ पङ्कजनाभतो त्रिधिरभूतस्मादनेके जनाः
 स्मर्तारो मुनयश्च वैदिकमहाभार्गप्रतिष्ठापकाः ।
 कौण्डिन्योऽस्ति हि कश्चिदत्र महतामग्रेसरः श्रीधरो
 यत्पुत्रा बहवोऽभवन्क्षितितले नानासतस्थापकाः ॥१३॥

तस्मात्स्मार्तविचक्षणः श्रुतिशिरो युगमार्थदः श्रीधरः
 श्रीरङ्गेशकृपाकटाक्षविषयः श्रीभूवराहप्रियः ।
 यश्च^१वेङ्कटशैलनाथकरुणापात्रं पवित्राकृति-
 स्तद्वंश्यो वरदो गुरुयतिपतेर्दिशिष्याग्रणी राजते ॥१४॥

जयन्ति गुरवो यस्य पूर्वे विख्यातवैभवाः ।
 तेषां शिष्यतयाऽनेके जातास्सन्ति सहस्रधा ॥१५॥

श्रीमद्रामानुजमुनेर्दासं वीरलताङ्कितम् ।
 कौण्डिन्यमाद्यमस्माकं गुरुं वरदमाश्रये ॥१६॥

(इत्यनेन स्वगुरुन् प्रशस्य)—अतः परं पूर्वोत्तरस्थितगुरुवंश^१जनानां
 प्रकाशकश्लोका विलिख्यन्ते—

श्रीमान् श्रीपृतनापतिश्शठरिपुर्नाथो मुनिर्नायकः
 रामो यामुनयोगिराडपि महापूर्णो मुनिर्लक्ष्मणः ।
 कौण्डिन्यः करिशैलराडिति च तौ श्रीवासवर्यार्थदः
 सद्गन्धः श्रुतिशीललक्ष्मणगुरुः बुद्धिप्रदाश्चेत्यमी ॥१७॥

श्रीनारायणवासवाञ्छितकरश्रीश्रीनिवासादिकं-
 रस्माकं गुरवो^२ विभान्ति बहवो वृद्धाः प्रसिद्धा भुवि ।

एतेषां तनया विभान्ति सकलास्सम्प्राप्तप्राप्तश्रियः^३
 श्रीरङ्गादिपदेषु^४ येषु भगवान् प्रीतिं विधत्ते हरिः ॥१८॥

एतेषां वीरवल्लीगुरुसन्तानपीठस्थितानां गुरुणां मध्ये श्रीरामानुज-
 कौण्डिन्यश्रीवीरवरदाचार्य इति प्रसिद्धो जयति । तमेवाह—

जगति जयति कश्चिच्चित्रचर्यो विपश्चित्
 प्रवरगुणतीन्द्रप्रेषितो^१ भूमिचन्द्रः ।
 सकलसुगुणबन्धुस्सर्वलोकैकबन्धु-
 वरदगुरुवराख्यो वाग्विलासाभिमुख्यः ॥१६॥

तदभिमततनूजस्तत्कलानां समाजे
 श्रितबुधशतवन्द्यः श्रीवराहाभिवन्द्यः ।
 जयति भुवि सुसूतिर्देशिकोत्तंसकीर्ति-
 विमलसुगुणधुर्यो वीरवल्ल्यम्पलार्थः ॥२०॥

श्रीमत्कौण्डिन्यगोत्राद्वरदगुरुवरात्सर्वधार्यख्यद्वयं
 तिष्ठत्येकं तुलायां यदुकुलतिलकः^२ श्रीहरेस्तारकायाम् ।
 श्रीमान् जातो विभाति प्रवरगुणनिधिः श्रीनिवासार्थवर्धः
 श्रीरब्धे^३ कौस्तुभाख्यो मणिरिव महतामुत्सवाय श्रियं नः ॥२१॥

शास्त्रे शास्त्रे सङ्ग्रहीतार्थकर्ता
 पात्रे पात्रे सर्वविद्याप्रदाता ।
 श्रीवासार्थसाहितीसारधुर्यः
 श्रीमद्रङ्गे राजते राजपूज्यः ॥२२॥
 कर्णाटसिंहासनभूमिपालै-
 स्सम्मानितो हाटकशाटकाद्यैः ।

सुनाटकाद्यैः स्वकृतैः प्रबन्धै-
 रानन्दयत्यार्थजनानशेषान् ॥२३॥
 श्रीरङ्गाख्य^४प्रभूतिगुरुभिः पूजितः पालितोऽसौ
 प्रौढशशास्त्रे परहितपरो रञ्जको मञ्जुसूक्त्या ।
 साहित्यैकप्रथममहितस्सर्वभाषाप्रबन्धः
 श्रीवासार्थो जयति भुवने वीरवल्लीकुलेजः ॥२४॥

अस्य वृद्धपितामहः सप्त^५पुरुषात्पूर्वं स्थितोऽनेन प्रकाश्यते—
 सौम्योपयन्तृयतिराजवरप्रदार्य-
 पादारविन्दविनिवेशितसर्वभारम् ।
 कौण्डिन्यवीरलतिकाकुलपद्ममिश्र-
 मस्मद्गुरुं वरददेशिकमाश्रयामः ॥२५॥
 नारायणार्थनप्तारं श्रीनिवासार्थपौत्रकम् ।
 वरदाचार्यजातं त्वामप्पलाचार्यमाश्रये ॥२६॥

अनेन प्रतिपादितादप्पलाचार्यद्विविङ्कटवरदाचार्यो नाम कश्चिद्बाल-
विपश्चिदाविरासीत् । तेन कृतोऽयं प्रबन्धः 'श्रीकृष्णविजयः' नामा डिमः ।
तेनैव सर्वानानन्दयिष्यामः ।

नटी—(सविमर्शम्) अय्य, तंतह होदु नाम, डिमलवखणं दु पअडी
उरं ।

(छाया) [आर्य, तत्तथा भवतु नाम । डिमलक्षणं तु प्रकटीकुरु ।]

सूत्रधारः—(साभ्युपगमम्) आर्ये, शृणु । तत्तु डिमाख्यं रूपकम्—

शृङ्गाररौद्रयुक्ता हि कथा यत्र प्रवर्त्यते ।

डिमश्चोद्धतपात्राणां कृतिर्जानाति शास्त्रविद् ॥२७॥

नानाप्रसङ्गसहितं बहुधा च कविस्तुतिः ।

विष्कम्भचूलिकाङ्गाः स्युश्चत्वारो षड् वा परैः ॥२८॥

इति लक्षणम् । इति कर्णपाशादिभिर्डिमलक्षणं कृतमिति जानीहि ।
श्रीकृष्णविजयाख्यो डिमो अत्रैव वर्तते ।

॥ अत्र विष्कम्भचूलिका नामार्थोपक्षेपकः ॥

नटी—(अञ्जलिं बद्ध्वा) अय्य उत्त, ममं गेण धारिदं तुमं वअणं ।
तदो तदो ?

(छाया) [आर्यपुत्र, ममाङ्गेण धृतं तव वचनम् । ततस्ततः ?]

सूत्रधारः—किमन्यत्, इदं पुनरवशिष्यते—

तस्य त्रिपुरुषात्पूर्वं कूटस्थोऽनेन^१ कथ्यते ।

कौण्डिन्यदीरवल्ली वरदाचार्यं गुणाकरम् ॥

श्रीरङ्गनगरीनाथं श्रीनिवासं गुरुं भजे ॥२९॥

किञ्च—

श्रुतीनां सर्वासामनुपदविशेषार्थघटकः

कवीनां पूर्वेषां कवयति गिरां तुलयति च यः ।

यजुःशाखाध्यायी शुभमतिरयं श्रीनिधिकविः

प्रधानं नाट्येषु विलसति यशो यस्य^२ सुगुणः ॥३०॥

मदनुजोऽपि^१ विभाति शुभोदयः

सकलवैदिकलौकिकसारविद्^२ ।

^३सुहृदशेषजनस्य निसर्गतः

स जय लक्ष्मणसूरिवराह्वयः ॥३१॥

अनेन श्रीवेङ्कटेशविषयका बहवः प्रबन्धाः कृताः । तेषां नामानि कथ्यन्ते—१. श्रीनिवासचरित्रम्, २. श्रीनिवासकुशलाब्धिचन्द्रिका, ३. श्रीनिवासचरितामृतार्णवः, ४. श्रीदिव्यदम्पतिवरस्तवः, ५. अत्रिकामकल्पवल्ली, इत्यनेन कृतानि । क्रियमाणानि च कल्याणसाधिकादीनि । करिष्यमाणानि चानेकप्रबन्धजातानि प्रकाशन्ते । एतानि कवेरस्य कनिष्ठभार्यात्मज-श्रीनिवासाचार्यचरित्राणि कथितानि । ^४अस्याद्यजायात्मभवाप्पलार्यतनयौ द्वौ वरदौ शठारी । अस्य चत्वारो भ्रातरः । तेऽपि विद्यावृत्तकुलाभिमान-करुणासम्पत्प्रतिष्ठाश्रया भासन्ते । तथा हि—

श्रीमद्राघवदेशिका गुणवराः श्रीरङ्गदेशे स्थिताः

श्रीवासार्यभुक्तास्सुखायनगुणाः श्रीशैलनाथात्मजाः ।

श्रीकृष्ण^५द्वयरङ्गदेशिकसुतास्तज्जाश्च तज्जा इमे

श्रीवेङ्कटवरदार्यबालवनिताः^६ पुत्राश्च लक्ष्मीपुरे ॥३२॥

श्रीविष्णुवंशद्रुमवेल्लिता ये

गुर्वक्षवाक्षामृतवर्धिताश्च ।

तत्तद्गुरुस्थानकृतालवालाः

विभान्ति सत्कार्यलताः फलाढ्याः ॥३३॥

किञ्चायं विद्यारण्ये सर्वशास्त्रोपस्थितिसमये चानिरवधिकसम्पन्निधिरतानीद् गन्धसन्ततिम् । इदानीं तु सप्ततिवयाः । तत् श्रीकृष्णविजयं प्रबन्धं कृतवानिति श्रूयते मया ।

नटी —(विहस्य)—अय्य, तइ ण चिन्तिदं तन्ध होदा दोहा अण्णाणं तुए कहिदं एदं एदाणं दु आजमहिपसादाणं भगवोद्राणं पसव्वाणत्तणं ण विरमइ एदत्तादपादेहिअसियजुणअणेअ पवन्धाणा किदा । दे सव्वेहि विवेदिट्ठा सुदेहि अ अम्हेहिम् ।

१. मदनुजोपि; २. ०वित्; ३. सह०; ४. अस्मा०; ५. ०कृष्णा० ।

६. ०पाः ।

(छाया) [आर्यं, तथा न चिन्त्यं तत्रभवता । अन्येषां त्वया कथित-
मेतत् । तेषां त्वार्यमहितप्रसादानां^१ भगवतां सर्वज्ञत्वं न विरमति । एत-
त्तातपादैरशीतिवयोभिर्वृद्धैरनेके प्रबन्धाः कृतास्ते सर्वेऽपि दृष्टाः श्रुता-
श्चास्माभिः ।]

सूत्रधारः — (सस्मरणम्) आर्ये, विस्मृतं मया त्वदधरसुधापानमत्तेन
चित्तेन । किञ्च, त्वन्नयनवैशाल्य-स्तनस्थौल्य-जघनवैपुल्य-
मध्यसौक्ष्म्य-नितम्बोन्नत्य-गमनगाम्भीर्य-वाङ्माधुर्य-देहरूप-
लावण्य-सौन्दर्यवदनौदार्य-रोमरेखाविराजादौदार्यावलोकनपार-
वश्येन । तन्माहात्म्यं वदामि । शृणु, साक्षाद् भगवदंश एव
हि श्रीनिवासमहागुरुः, तथा स्वप्नदर्शनादतिमानुष-
चरित्रत्वाच्च तादृशकविमध्ये अयमेक एव प्रतिभाति ।
यथा—

त्रय एव हि लोकेऽस्मिन् कवयो बुधसम्भताः ।

प्राचेतसो मुनिर्व्यासः श्रीनिवासगुरुत्तमः ॥३४॥

यत्सूक्तिपद्धतिरियं स्मरामि । तत्सर्वं श्रूयताम् । आदौ—१. अम्बुज-
वल्लीपरिणयम्, २. भूवराहविजयः, ३. अनङ्गमङ्गलम्, ४. अष्टपदि-
कम्, ५. कविवृत्तम्, ६. अलौकिककाव्यमालिका, ७. वराहचम्पू,
८. वकुलमालिनी, ९. गीतापरिणयम्, १०. सीतादिव्यचरित्रम्, ११. भारत-
चन्द्रिका, १२. सारसङ्ग्रहः, १३. मूलव्याख्यानम्, १४. मीमांसासारसङ्ग्रहः,
१५. वेदान्तसारः, १६. अम्बुजवल्लीदण्डकम्, १७. श्रीवराहचूर्णिका,
१८. ध्यानचूर्णिका, १९. श्रीरङ्गदण्डकम्, २०. चूर्णिकाकीर्तनानि,
२१. श्रीरङ्गराजचरितम्, २२. गानपदपदानि, २३. वर्णसप्तकम्, २४. गोपी-
नाथीयव्याख्यानम्, २५. भूवराहविजयव्याख्यानम्, २६. माघरघुवंशम्,
२७. नैषधम्, २८. श्रीरङ्गराजस्तवः, २९. यामुनस्तुतिव्याख्यानानि ।
३०. रहस्यरत्नम् । एतानि मया दृष्टानि उक्तानि च । अन्यानि तत्कृत-
भगवत्कार्याणि ग्रन्थजातानि च सन्त्येव । तत्सर्वं मया न ज्ञायते, न कोऽपि
तन्महिमानं वेत्ति च । ततः श्रीनिवासगुरोर्महत्ता श्रीनिवासस्येव सर्वज्ञता
च सार्वभौमी ।

श्रीमत्कौण्डिन्यवरदनारायणगुरोस्सुतम् ।

श्रीनिवासगुरुं वन्दे तदायत्तस्वरूपकम् ॥३५॥

(इति वदन् शिरस्यञ्जलिमाधाय प्रणमति)

नटी — (साम्युपगमम्) अय्य, तस्स वुत्तस्स वरददेसिअस्मकिदओणोदिओ तुमं एता अहिं वदेमि । सुणु —

(छाया) [आर्य, तस्य पुत्रस्य वरददेशिकस्य कृतयो नोदिता भवता । तामहं वदामि । शृणु —]

(संस्कृतसाहित्य) — १. लक्ष्मीनारायणचरित्रम्, २. रघुवीरविजयः, ३. कमलनयनचर्चा, ४. रामायणसङ्ग्रहः, ५. गद्यरामायणम्, ६. शब्द-माहात्म्यम्, ७. औकदर्पणम्, ८. अम्बुजवल्लीशतकम्, ९. श्रीवराह-शतकम्, १०. प्राकृतरत्नाकरम्, ११. स्मृतिसारः, १२. रहस्यरत्नम्, १३. श्रीरङ्गराजश्रीरङ्गनायिकादशकम् इत्यादिप्रबन्धजातानि कृतानि । तानि क्रियमाणश्रीकृष्णविजये निर्दिष्टानि । करिष्यमाणानि बहूनि सन्ति वेदोक्तप्रकाशादीनीति उक्तानि चेत्, ततोऽपि बहून् ग्रन्थान् करिष्यामीति प्रतिश्रुता ।

सूत्रधारः — अयि, त्वया सम्यगुचितमेव वचनमापतितम् ।

वकाररेफमध्यस्थनकारान्वितबोधकाः ।

वरदं कामयन्त्येता^१स्त्वदन्यास्तादृशाननाः ॥३६॥

ततो वीरवल्लीकुलसम्भूतानां परम्परासम्प्राप्तसमानविद्यानां गुरुणां माहात्म्यमियत्तदा वक्तुं न शक्यम् । अतोऽस्मत्भाग्यवशाल्लब्धमिदं सकल-गुणनिरूपकं रूपकम् । अत एतत्प्रयोगेन सभाजनानानन्दयिष्यामि ।

(इति तस्याः कण्ठे सभानायकेन दत्तां नवरत्नमालिकामपि हृदयहारिणीं बध्नाति)

नटी — (सभक्तिपुलकम्) अय्य, महंदो इमो परितोसिओ तुए दत्तो । तहव्व करेह्वम् । अह्वं गुरुमाहप्पदवेसवणेण-यण्णं जहमसुसिअलं अहिअज जादो हि णे पुत्तवोकिणिति^२ णाम हेअं अस्स रूपअस्स^३, जेण सव्वाणं दणं करेइभवं ।

(छाया) [आर्य, महानयं पारितोषिकस्त्वया दत्तः । तथैव कुर्मः । तथैव अस्मद्गुरुमाहात्म्यश्रवणेन —

‘धन्यं जन्म सुशीतलं च हृदयं जातश्च नेत्रोत्सवः’ । किमिति नामधेय-
मस्य रूपकस्य, येन सर्वानन्दनं करोति भवान् ?]

सूत्रधारः — (साश्चर्यं विहस्य) अहो, तारुण्यमेव तरलयति हृदयं युवति-
जनस्य । पूर्वमेवोक्त खल्वस्य नाम ‘श्रीकृष्णविजयः’ इति ।

नटी — (सस्मरणम्) अय्य, आम, आम । तह, विसअएव केवलं विसुम-
रणसीलो ^१ किल कामिणीलोओ तह्विणवरअणमालिआधारणगव्वेण ।
अदिठूलेणअणभरेण अक्कळंहियं एय्यदि ^२ गूढं जादं ।

(छाया) [आर्य, आम्, आम् । तथापि स्वयमेव केवलं विस्मरण-
शीलः किल कामिनीलोकः । तथापि नवरत्नमालिकाधारणगर्वेणातिस्थूलेन
स्तनभरेण चाक्रान्तं हृदयमिति मूढं जातम् ।] (संस्कृतभाश्रित्य) —

दधीचिरसुदाताभूदप्रदाताभवद् धनः ।

महावलिरदाताभूत् त्वयि दातरि भर्त्तरि ॥३७॥

(सप्रत्यभिज्ञन्) — अस्स रूपअस्स पयोएण सअलगुणभाअणं सभाअयं
सभामिणं विजोसेमि । किं विक्केवेण ।

(छाया) [अस्य रूपकस्य प्रयोगेण सकलगुणभाजनं सभाजनं
सभामिमामपि तोषयामि । किं विलम्बेन ?]

सूत्रधारः — अयि, न कोऽपि विलम्बः । समया च नाट्यसामग्री सम्पन्ना ।
पश्य —

वाणी श्रीवरदार्यदेशिकगुरोर्वेणी सुधानामियं

नाणायस्तनभारनञ्जिततनुःश्रेणी गुणानां सताम् ।

नाट्येऽहं चतुरो मधुश्च समयो धन्या गुणेऽन्या ^३ इमे

सभ्यानां परिषत्सभापतिरयं श्रीवेङ्कटेशस्त्वयम् ॥३८॥

नटी — (सशिरःकम्पम्) णाह, सुघटीअं सव्वं अण्हमगुरुप्पसादणा इअं
पत्थावणा अभिसलखाणिरुविदा तुए कुसीलवकुञ्जलेण ।

(छाया) [नाथ, सुघटितं सर्वमस्मद्गुरुप्रसादात् ^१ । इयं प्रस्तावनाऽत्र
विस्तारेण सलक्षणा निरूपिता त्वया कुशीलवकुञ्जरेण ।]

(नेपथ्ये)

मदकलः कलभः कलभैरवैरलुलितालकपालिमिलां बधूम् ।

क्षितिभृदालयमेत्युपलालयन् सकलतीर्थनिषेवणवाञ्छया ॥३९॥

(पुनर्नेपथ्ये)

श्रीमत्कृष्णमुखारविन्दगलितां पीत्वा सुधां तत्कथां
तीर्थान्यायतनानि जह्युतनया मुख्या नवी श्रीहरेः ।
दर्शं दर्शमहो निमज्ज्य सततं प्राप्तं यशो निर्मलं
प्रापं द्वारवतःसमीपमधुना १धन्योऽहमासं पुनः ॥४०॥

(पुनर्नेपथ्ये)

ब्रह्मन्, पुष्पधनुः प्रसूनकलिका बाणाहताः पण्डिता
मुह्यन्त्येव मुहुर्मुहुर्मृगदृशाभुस्तङ्गसङ्गार्थिनः ।
अन्ये वन्यफलाशिनोऽपि यमिनः संन्यासिनः कामिनः
कान्ताचारूपयोधरोरुगुलध्यानाभूताभ्यन्तराः ॥४१॥

सूत्रधारः—(श्रवणमभिनीय)

मुख्यं मुख्यं को न विभ्रेन्नृपः स्याद्
नो चेद्राजा मानसेनासमेतः ।
दृष्ट्वा सर्वं भूतलं सद्दिशालं
प्रापं श्रीमान् २द्वारिकाद्वारसीमाम् ॥४२॥
अतो वेषभाषाद्यनन्तरकरणीयायवामपि सज्जीभवावः ।

॥ इति प्रस्तावना ॥

(ततः प्रविशति सशिष्यः सिंहस्कन्धः)

सिंहस्कन्धः—(विभाव्य, सहर्षम्)—

श्रीमद्रङ्गनिधिं श्रमापहर्षति गोविन्दमिन्द्रचितं
श्रामच्छार्ङ्गधरं सुदर्शनवरं श्रीराजगोपं हरिम् ।
हस्तीशस्त्रिवृषास्त्रि-यादवगिरि-श्रीसुन्दराद्रोद्वरैः
श्रीमत्केसरभूषणं कलिजितं श्रीभाष्यकारं भजे ॥४३॥

इति वदन् नेत्रे स्पृष्टमुन्मील्य, समन्तादवलोक्य—अहो, सरसीरुहसमयः ३
सम्प्राप्तः । तथा हि—

काव्यालोकः ४ कलयति सतां कामिनोकामवृत्तिं
कान्तारद्रुततमतमः क्वापि निर्वापितं च ।
अभ्रं शुभ्रं बहुभिखदसूत्काश्यपैः ५ कान्तिजालः
कान्तासक्ताः कथमपि बहिर्कामुकानि स्मरन्ति ॥४४॥

(नभोऽवलोक्य)—

उदितः खलु उदयगिरिकन्दराक्षीरन्ध्रबहुलान्धकारगन्धसिन्धूरकुण्ठी-
करणकण्ठीरवः, सकलकोकमिथुनविरहशोकशिखरिविदलनदम्भोलिकेलिः,
उद्दण्डोऽस्त्रकाण्डदण्डविदलितदण्डकावनचरनिशाचरपुण्डरीकः, निविड-
क्रीडसंविद्धिताशोकमुखमहीरुहनिवहपल्लवायमानकान्तिकदम्बः, मकरन्द-
बिन्दुतुन्दिलारविन्दगन्धवहगन्धवाहः, मर्दितचन्दनगिरिकन्दमन्दपवनकन्द-
लितकदलकदलमाकन्दं मञ्जरीपुञ्जरं निजनिष्यन्दमानमध्वीकपान-
मत्तमधुपकुलवृन्द^१ वन्द्यमानझङ्कारकलगीतिसंस्तुतः सकलमुक्तभाग्ययोग्य-
निजसौभाग्यः, सकलजगत्प्रसिद्धकर्मब्रह्मामीमांसाऽऽराध्यः, गुणविशिष्टप्रसिद्ध-
वृद्धश्रवः, प्रमुखब्रह्ममुखसिद्धगणश्रद्धायमाणकर्मगणसाक्षी, अक्षीणबलपक्षि-
वाहारविन्दनयनमन्दिरीकृतनिजान्तरारविन्दः, सकलनिगमतनुः, भगवान्
सहस्रभानुः । यतः—

^२अप्यङ्गैरभिसेचयन्ति सततं स्वात्मानमास्योद्भवाः

केचित् स्वर्गमनायकं च दधते तन्वन्ति केचिज्जपम् ।

गायत्र्या कलयन्ति होममन्त्रे ध्यायन्ति नारायणं

सूर्यस्थं रचयन्ति तर्पणमर्षा देवार्घपात्रादिकम् ॥४५॥

तत्त्वोदारतटद्वयस्थजनतानित्यार्चनान्तर्गत्

पुष्पाली युगली प्रकल्पितचलत्पाश्वस्फुरन्मालिका ।

पद्मास्योत्पललोचना रसघना चक्रस्तनी कामिनी

कावेरी लहरीकरैः सुमुखरैः^३ श्रीरङ्गमालिङ्गति ॥४६॥

(आयस्तमवलोक्य)—

रङ्गस्थानं रसिकमहितं रञ्जिताशेषचित्तं

विद्वद्गोष्ठी^४ विलसितमिदं वेदघोषैर्विशिष्टम् ।

सम्पल्लक्ष्मीसदनमयनं सर्वलोकस्य सम्यक्

श्रीमान् रङ्गो विलसति यतो देवतं देवतानाम् ॥४७॥

आरभ्य रङ्गनगरीमवनीतलेऽस्मिन्

आद्वारकामपि जगाम चमू नृपस्य ।

अत्यन्ततुन्दिलतराप्यखिलैर्जनौघै-

रानन्दसान्द्रहृदया रथपूर्वयुक्ताः ॥४८॥

स्नानार्द्रसंयमितगन्धविकीर्णकेश-

पाशान्तरालविलस^१न्मणिकुण्डलाभाः ।

क्षौमावृताश्च^२ वदनामृतभूषणाख्याः^३

केनापि नासुकृतिना खलु दर्शनीयाः ॥४९॥

एवं सर्ववर्णाश्रमवासिपुरुषस्त्रीजनास्तत्तद्वर्णाश्रमविधिवशात्कृतनियमा-
स्तिष्ठन्ति । सर्वमपि प्रभुमाहात्म्यमित्यवैमि ।

(इति परिक्रम्य, पुरोऽवलोक्य)

आश्चर्यमित एवास्ते गजस्कन्धः । एनं पृच्छामि सर्वं पुरवृत्तान्तम् ।
(उपसृत्य, ज्ञानन्दम्)—

अये दिशावशावल्लभ, दुर्लभमपि तपस्विनां वः दर्शनानि^४
लब्धानि^५ ।

(इति वदन्)

तं वन्दे ।

गजस्कन्धः—(सविनयं स्वयमपि पतितं तं प्रणम्य हस्ताभ्यां समुत्था-
योरसा समाश्लिष्य, प्रहृष्य च)—

अहं केवलं वयोवृद्धः । त्वन्तु वयसा ज्ञानवृद्ध एवं परं वन्दनीयः ।

(इति मार्कण्डेय-पराशर-संवादं निरूप्य तेन सहासने उपविशति)

सिंहस्कन्धः—वयस्य, बहुसमयातीतेन दृष्टोऽसि । कुशलमेव हि सर्वत्र
भवतः ?

गजस्कन्धः—(सप्रश्रयम्)—अपि सर्वज्ञे बन्धौ त्वयि मम सर्वदा कुशल-
मेव ।

(ततः प्रविशतो विपुलग्रीव-चित्रग्रीवौ)

विपुलग्रीवः—(चित्रग्रीवं प्रति)—

अहो विचित्रं नियतेश्चरित्र-

माजन्मसिद्धश्च ययोर्विरोधः ।

कुतो गतोऽयं कृपया मुरारे-

र्यतोऽभवत्सात्त्विकसङ्गलाभः ॥५०॥

चित्रग्रीवः—(सेङ्गितस्मितम्)—

अयमेव खलु भवदाशयः । सहजविरोधयोस्सिंहगजयोर्न एतादृश-
स्नेहाभिनिवेशो दृष्ट इति तत्सत्यमेव । तर्द्दशि सर्वदृशास्मद्गुरुरादेन । पश्य
तपोवनमाहात्म्यम् । सकलविरोधानामपि सत्त्वानामन्यादृशस्नेहाभिनिवेशः ।
तथा हि—

सार्धं भद्रमदादयः करटिनः क्रीडन्ति कण्ठीरवैः

कण्डून्व्याघ्रनखैरपोऽसु सह तैर्गविस्सुखं शेरते ।

बहिष्यश्च फणामणीसु फणिनां पश्यन्ति रूपं निजं

भल्लूकानधिरुः बालशबराः खेलन्ति लीलाकुलाः ॥५१॥

विपुलग्रीवः—अहो, त्वदुपन्यासः केन वा पुंसाञ्ज्वधार्यते । दृष्टं मया हि
शेषासनसाक्षिकमेवाशेषजगद्गुरोरग्र एव शेषशेषाशनाभ्यां
मुक्तविरोधमवस्थानम् । परेण नाकं परि हेमकूट-परा-
जिताख्यो महावकाशो ब्रह्मकोशो प्रकाशते । स एव
द्वारकायां कमलाविलासनाम्ना भगवन्मन्दिरमस्माभिरनु-
भूयते । अलमस्मत्प्रसङ्गेन यजमानयोरन्योन्योक्तिप्रत्युक्ति-
चातुर्यमवधारयामः ।

(इति विरम्य मौनमतिष्ठताम्)

सिंहस्कन्ध-गजस्कन्धौ—(सबहुमानं विपुलग्रीव-चित्रग्रीवौ विलोक्य)—
अङ्गायुष्मन्तौ युवाभ्यां युवभ्यां प्रतिपदनिर्धा-
रणव्याजेनाप्राकृतमहापुरुषमाहात्म्यमपि स्पष्ट-
मुक्तं भवति सुखं मदनुचरौ निजम् ।

(इत्युक्त्वा अन्योन्यं प्रकृतकार्यसंवादमकुरुताम् ।)

सिंहस्कन्धः—(सेङ्गितस्मितम्)—

महेन्द्रदन्ताबलयोर्विरोधः

स्वाभाविकः पद्मभवेन सृष्टः^२ ।

न चावयोरुद्धहताद्विरोध^३-

स्तन्नामधेयस्य सखे कदापि ॥५२॥

दम्पत्योर्मित्रयोर्दीर्घविरहो विरोधः । सपदि पुनस्तयोर्मेलनं सुखमेव ।
त्वदुदीरितोऽयं दृष्टान्तस्तावदनयोर्धर्मनन्दनसकन्दनन्दनयोः समानो नियत्या
तीर्थाटनगतेऽनवविरोधिवलरामेण नारदोदितं प्रतिज्ञापरिपालनेन, पुनरपि
तयोर्घटना ^१जाताप्यप्राकृतश्रीकृष्णप्रसादेन, सुभद्रापाणिग्रहणसम्पादनेन
च, सम्पन्नसमीहितो धनञ्जयो भवितेति । तथा हि—

अथ निबद्धवरः ह्वराङ्कं

कनकसूत्रनिबद्धनभस्थलम् ।

अधरनेत्रपयोधरभास्वरं

बहति दण्डमसुं हि चमस्करम् ॥१३॥

इति रहसि कृष्णेनोपदिष्टं प्रार्थयति । यथा—

सर्वोत्तमत्वं शरणागतानां

तंरक्षकत्वं सकलेश्वरत्वम् ।

श्रीवेङ्कटेशस्य न चापरस्य

^२तत्त्वामहं तं शरणं प्रपद्ये ॥१४॥

(इति पादौ प्रगृह्य)—पवित्रब्राह्मणपूजितः श्रीकृष्ण एव वेङ्कटेशो
जात इति पुराणार्थं मनसि निधाय, स्वस्य सुभद्राघटने त्वमेव समर्थ इत्यन्य-
स्य तादृक् सामर्थ्यं नास्ति । तस्मात्त्वामेव शरणं प्रपद्ये, इति श्रीकृष्णं प्रति
यतिरित्युक्तवानिति श्रुतम् । अपि च—

शयने श्रीरङ्गनाथः ^३चतुर्बाहौ तदुत्सवः ।

द्विभुजो ^४चम्पकेशश्च श्रीवराहोऽखिलायते ॥१५॥

श्रीकृष्णः—(स्वगतम्)—अयं यतिरद्यापि मामेव स्मरति । वराहस्या-
खिलावनत्वं भुवं प्रत्युपदेशात् । सीतेत्यारभ्य परमां गतिपर्यन्तं
श्लोकेन । ततः—

उन्निद्रातिन्तिडीमूले ताम्रपर्णीनदीतटे ।

भवानेव मया दृष्टः शठजिद्रूपतां गतः ॥१६॥

श्रीधन्विनव्यनगरे सत्यभामेव राजते ।

गोदारूपेण नान्येषा दृष्टा त्रैलोक्यसुन्दरो ॥१७॥

आश्चर्यनिदमाश्चर्यं लक्ष्मणो राघवानुजः ।

श्रीमहामृतनगरे पतिरूपेण राजते ॥१८॥

ध्रमरकीटन्यायेन तत्सेवां कृतेन मया तद्रूपभूमिकावधूता सुभद्रावाप्त्यै श्रीमुष्णे नित्यपुष्करिणीरन्वर्थैव महाकोलवशजातेति हरितत्त्वप्रकाशिका कमलैव तस्य भगवतो नित्यसहचरी तत्राम्बुजवल्लीरूपेण इयमेव रुक्मिणी जाता, विशेषस्तु चतुर्भुजा सा । अनयोरयमेव भेदः ।

कृष्णः—(तत्सर्वं श्रुत्वा)— त्वं धन्योऽसि, एतत्कथनेन मद्वह्निश्चरः प्राणो मद्दर्शनोद्धरणविचक्षणः लक्ष्मणकविः । एतेन रामरूपस्य मे चरित्रमपि स्मारितम् । एतद्रहस्योदितमपि मया ज्ञातम् । द्वारपालिकया नवमालिकया निवेदितम्—

निलेपमङ्गलमनोहरनित्यदेहोऽ-

प्यत्यादरेण मनुजत्वमवाप्य तेषु ।

एको भवान् हरिरयं पितृभ्रातृपूर्व-

सम्बन्धवान्विहरते जगतां शरण्यः ॥५६॥

मेदोमज्जमरीचिरत्नसुशिरानाडीपुरीषज्वल-

द्रेतोमूत्रकुशास्थिवातरशनापूर्णा ज्यपुञ्जं वपुः ।

अन्तःपूतिपुतं वदिच्च सुमनस्सारोपमं दृश्यते

तत्स्थोऽहं^१ बहुपूर्वपुण्यतपसा सेवे हरि त्वां गुरो ॥६०॥

अपि च—

करणकलेवरवृद्धिर्दध्याज्यक्षीरतैलसत्त्वाद्यैः ।

अन्नैरपि नानारूपै तदभावे सत्यसैकतं^२ भूयात् ॥६१॥

भजते जगदद्य सर्वमेतत्सकलं वाऽप्यथ^३ निष्कलं च मिश्रम् ।

पुरुषं विततश्रियां समेतं न परं कोऽपि मनीषिणं वरोऽपि ॥६२॥

त्वद्वाक्य तदलं घनीयमभवद्यो मामुपास्ते सतां

मन्मायां तरतीति यद्यदुपते तादृक्पुमान् कोऽत्र हि ।

ब्रह्मा त्वं बृहतीश्वरोऽपि मुनयो देवाश्च संन्यासिनः

शब्दादोन्न परित्यजन्ति विषयान्त्यक्ष्यामि सोऽहं कथम् ॥६३॥

अत एव ममान्तरोऽयं भावः । पश्य—

यागेषु योगकलनेषु हरौ गुरौ मे

कर्मत्रयेषु कमलाविभवे निधौ वा ।

प्रीतिस्तया भवति नान्यभवेषु पित्रोः

प्रीतिर्यथैव कमलेश भवद्भूगिन्याम् ॥६४॥

एवमपि सानुशयं निजाशयं मदनपरायणपरवशोऽपि ज्ञातभगवदाज्ञानिदेशो
वदन् कमलेशशयकुशेशयं नीतिरतिशयप्रेम्णा निजकराभ्यामशिश्रयम् ।
ततः श्रीकृष्णोऽपि तद्वचःश्रवणातिशीतनिजश्रवणः^१ 'तथैव ते सुभद्रां घटयि-
ष्यामि, मा शुचः' इति तं सन्तोषमपोषयत्पीयूषधाराधरैः स्ववचनवरैः ।

(चित्रग्रीवः --अथैवमुक्त्वा स विरमति)

विपुलग्रीवः —

भ्रातुर्निदेशमवगम्य च सव्यसाची
साचीकृताननसहोदरतां धृताचीम् ।
गङ्गादिसर्वसरितः स निमज्ज्य गृह्णन्
देवाद्धि मातृवचनाच्च बभूव धन्यः ॥६५॥
सनोरथसमारुढमहीमण्डलमण्डनम् ।
श्रीरङ्गद्वारकामेति^२ प्रविवेशयतु नन्दनः^३ ॥६६॥
पलाशबाणासनराजमाना-

*मसावनीकेन वनीं ययौ सः ।

चित्राङ्गदां पाण्ड्यसुतां गृहीत्वा
असावनीकेन जिगाय सर्वम् ॥६७॥

गजस्कन्धः — (विपुलग्रीवमवलोक्य) — कुशाग्रबुद्धे, *त्वयाऽतिकुशलमेव
प्रकृतकार्यमवर्णि, तदाकर्णि सर्वैरपि ।
(नेपथ्ये)

गङ्गाद्याः सरितो विगाह्य विधिवद् दत्त्वा द्विजेभ्यो धनं
कृत्वा श्रीहरिसेवनं तदुचितं जातं धनानां वशी ।
सेनां स्वां चतुरङ्गिणीं निजपुरीं प्रापय्य मार्गश्रमं
त्यक्त्वाऽऽस्ते हरिसोदरीपरिणयं वाञ्छत्यसावर्जुनः ॥६८॥

सिंहस्कन्धः — (श्रवणमभिनीय) — अये गजस्कन्ध, सम्प्रति धनञ्जयः
सर्वेषु तीर्थेषु स्नात्वा अष्टोत्तरैकशतसङ्ख्यजगत्प्रसिद्ध-
श्रीरङ्गपूर्वकपदेषु स्थितान् श्रीहरिविम्बान् यथाप्रतिभानं
शतसहस्रकोटिसङ्ख्यकधनैराराध्य, द्वारवतीं प्राप्त इव प्रति-
भाति । तदहं तदन्तिकमेत्य तदुक्तवचनकारी तिष्ठामि ।
त्वमपि तन्नियुक्तकार्ये तिष्ठ ।

(अथ द्वावपि यथोचितं निष्क्रान्तौ)

॥ इति विष्कम्भकः^४ ॥

१. श्रवणं; २. अवि०; ३. नन्दनम्; ४. असी व०; ५. त्वयाति० ।

६. विष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति सपरिवारोऽर्जुनः)

अर्जुनः—

आश्चर्यं नियतं च चित्रचरितं पञ्च स्मः कुन्तीसुताः

पुत्रास्ते कुरुनन्दनस्य च शतं पञ्चोत्तरा भारताः ।

एकीकृत्य च सर्वमत्र फलितं साष्टादशाक्षौहिणी-

सेना तत्तदधीश्वरा हि बहवः सर्वस्य कृष्णः प्रभुः ॥६६॥

अपि च—

व्यासो देव सरित्पतिः कलशभूस्तद्भूः कृपासिन्धुजो

धात्रीसूनुरमू च सञ्जयशुको गान्धारभूस्तत्पतिः ।

अन्ये मन्त्रिगणाः पुरोहितवराः श्रीहस्तिनाख्या पुरी

सावित्रीतटवर्तिनो^१ मम गुरुः श्रीवासुदेवो हरिः ॥७०॥

तस्माज्जन्मसहस्रकृत्तत्पःसम्पादितं श्रीहरेः

सख्यं दास्यमनुत्तमं महदिदं^२ बन्धुत्वमव्याहतम् ।

दत्तं वित्तमनेकधा च वसुधा देवेषु तीर्थव्रते

मत्तः कोऽपि जगत्त्रये न सुकृती कुत्रापि संदृश्यते ॥७१॥

अष्टोत्तरैकशतसङ्ख्यजगत्प्रसिद्ध-

श्रीरङ्गपूर्वकपदेषु हरेर्यच्च बिम्बान् ।

आपादचूडमनुभूय महोपकारै-

रभ्यर्च्य रत्ननिकरैरहमस्मि धन्यः ॥७२॥

तीर्थयात्राव्रत^३स्यास्य कर्तुर्मे सफलं भवेत् ।

सुभद्रातीर्थयोगेन सर्वमेतत्सखे शृणु ॥७३॥

स्थानेयं चतुरङ्गिणी सह जनैस्संरक्षिता मामिका

राजानः करदोकृताः^४ कृतमुखाः सम्मानिताः सज्जनैः ।

गङ्गासेतुविगाहदर्शनभवैः पुण्यैरगण्यैर्युते

जाया कृष्णसहोदरी मम कृती जायेत जायेत्तदा ॥७४॥

(इति वदन् नेत्रे निमील्य, तां ध्यायन् वदति)

असकृद्दासोऽहं कुर्मिकर्मोप्रगल्भ-

स्त्वद्बुचितपरिचारप्रक्रियासारसान्तः ।

सुतनुसुतनुभावातीतकान्ते शुभाङ्गचा^५-

स्तव परिजनभावं कामये कामवृत्तः ॥७५॥

अपि च —

यद्यप्यङ्गमनङ्गमङ्गलकरं तन्वद्भिः ते दृश्यते
द्वौ द्वौ तत्र मुखस्तनौ च जघनश्रोणीपरावप्यमू ।
तत्रापि द्वयमेकमेव घटते प्रीत्यै च यूना परं
तत्रैकं सकलाचितं विजयते संन्यासिनां देवतम् ॥७६॥

(नेत्रे निमील्य) —

निवासवृक्षस्साधूना^१ मापन्नानां परा गतिः ।
आर्त्तानामात्तिहन्ताऽसौ^२ कृष्ण एव गतिर्मम ॥७७॥
चतुर्णां पुरुषार्थानां दातेत्येष चतुर्भुजः ।
अतो मे कामदो^३ भूयात्सत्यभामासमन्वितः ॥७८॥

(इति परिक्रम्यासने उपविशति)

सिंहस्कन्धः — (सान्तर्हासं स्वगतम्) —

असौ सादृश्यादवनितलवासी सुरपतिः
सुभद्रा-देवक्यामजनि खलु जाया सुरपतेः ।
तयोस्सङ्गात्सिद्धो विधिविहित एवास्ति तदपि
स्वयं चिन्तामेति द्रुहिणहृदयाद्यः कथमहो ॥७९॥

तत्सपदि घटयत्वेव ते वाञ्छितं वासुदेवः । क्षणमात्रं सहस्व तदुक्तमेव
हि मिथो भवदभिमतसिद्धिर्भवतीति तीर्थयात्राकथाश्रवणसमये श्रीकृष्णेनोक्तं
किं तद्विस्मृतम् ।

(इति तं समाधाय, गजस्कन्धं विलोक्य —)

अये, किमर्थमकाण्डादस्मत्स्वामिना तीर्थयात्राव्रतमाचरितम् ?

गजस्कन्धः — (विहस्य) शृणु, वदामि ।

आजन्मसिद्धवैराणां कुरुपाण्डुतनूभुवाम् ।
विद्याप्रसङ्गादन्योऽन्यं^४ पाण्डवास्ते विवासिताः ॥८०॥
भूयः^५ पुरन्दरसहोदरपोषितानां
पाञ्चालिकापरिणयोदितसौख्यभाजाम् ।
देवर्षिनारदवचश्रवणेन तेषां
तीर्थव्रताचरणमाविरभूदमीषाम् ॥८१॥

सिंहस्कन्धः—नातोऽर्थोऽवगतः । स्पष्टतया वाच्यः ।

गजस्कन्धः—(सस्मितम्)—तथैव ते^१ वदामि, श्रूयताम्—‘एते पञ्च-
पाण्डवा दुर्योधनेन वञ्चनया विवासिताः, नानाविध-
दुःखान्यनुभूय, भूयोऽपि पुरन्दरानुजकृपया यापितसकल-
दुःखाः, हिडिम्बकिम्भीरवकान्निजित्य चित्ररथादिविजयपूर्व
स्वयंवरस्य काञ्चनपाञ्चालिकायितपाञ्चालिकापाणि-
ग्रहणं विधाय, धनधान्यसमिद्धमिन्द्रप्रस्थमधिष्ठाय सुखिनो
बभूवुः ।

अथ कदाचिदपरिमेयधर्मधर्मतनुः, अशोकैरिवामृतान्धः, प्रसिद्धवनोद्देश
इवाशोकैरनुजैरावेष्टितः पञ्चानां भवतामियं पाञ्चाली विहारस्थली
भूयादिति मातुर्वचनं चिन्तयन् पर्वक्रमागतपाञ्चालिकासहितो महितो
रहस्थितः । अथैकदाऽर्जुनोऽनवसरे ब्राह्मणगोधनमपहरतो दस्यून्निहन्तुं
निस्त्रिशग्रहणार्थं युधिष्ठिरशयनसदनं गतवान् । तत्र पाञ्चालिकासहितं
तमद्राक्षीत् । अतो भीतः सन् प्रणम्य बद्धाञ्जलिरेवमूचे—‘पञ्चानामस्माकं
पाञ्चालिकाशरीरं भोगस्यैकायतनं जातम्, एकैकस्य एकसंवत्सरमिति’ ।
एतन्मध्ये रहसि स्थितं मिथुनं यः पश्यति स तीर्थयात्रां करोत्विति,
देवर्षिभाषितं विज्ञाप्य तदनुज्ञया बहिरेत्य, दस्यून्निहत्य, गोधनं ब्राह्मणं
प्राप्य तेनानुगृहीतं^२ व्रतमारचय्य, सुभद्रापरिणयार्थं द्वाारवतीमवाप । तत्र
श्रीकृष्णं दृष्ट्वा एतदाज्ञया अक्षौहिणीं सेनां यज्ञ-यजननिवेशं प्राप्य,
युधिष्ठिराय एतत्पुनरागमनमपि सन्दिश्य, महाराजपाश्वर्मनुगतोऽस्मि ।
त्वमेतावत्पर्यन्तं कुत्र स्थितोऽसि ? अतिकृशोऽसि । सर्वं वद । तत्त्वरयति श्रोतुं
मे मनः ।

सिंहस्कन्धः—(निःश्वस्य)—सखे, जानासि खलु मच्छीलम् ।

शास्त्रव्यसनमेव मे सर्वदा शास्त्रपाठपितृव्यव्यापारेणावस्थानं
सर्वसम्पदधिष्ठितोऽपि धर्मावलोकनेनानित्यत्वचिन्तया सर्वसम्पदं धिगिति
वदन्, तथापि यावच्छरीरपातं कामवश एवं^३ चिन्तय देह एव, आत्मभोग
एव, मोक्ष इत्येव निश्चिन्वानस्तया सहैव पुत्रमित्रशिष्यभृत्यवर्गप्रभृतिभिः
सार्धं श्रीरङ्गप्रमुखश्रीविष्णुदिव्यायतनानि संसेव्य, सेतुप्रमुखतीर्थेष्ववगाह्य,
श्रीपुर्यां स्थितोऽस्मि । तत्र राजापि श्रीवेङ्कटेशं संसेव्य, मया सह नगवरं
प्राप्य, द्वारकामगात् । अहमपि भगवन्मायाक्रान्तमेवमचिन्तयम्—

जननमरणकालाज्ञानलोलान्तरात्मा

निखिलकरणजाताप्राप्तशब्दादिभोगाः^१ ।

कुवलयनयनानां दृष्टिबाणाहतस्सन्

न किमपि भुवनेऽस्मिन् रोचयेऽनादिवस्तुः ॥८२॥

आहारनिद्राभयमैथुनानां आक्रान्तचित्तेन मया समूहैः ।

अन्य न मान्यं कृतमङ्गनानाम् ऋते पदाम्भोजनिरन्तसेवाम् ॥८३॥

अतः प्रियतमायतमाननिरसना सह मानतया शरीरसादविनोदन-

प्रयत्नपरवानस्मि । पश्य—

करणकलेवरवृद्धिर्दध्याज्यक्षीरमधुरमधुवस्तवाद्यैः ।

अन्नै^२र्नानारसैर्गुप्तैस्तदभावे सत्यसौ कथं भूयात् ॥८४॥

भजते जगदद्य सर्वमेतत्सकलं वाष्पनिष्कलं च मिथ्या ।

पुरुषं विततश्चिया समेतं न परं कोऽपि तदन्यभावमत्र ॥८५॥

एवं वदतो मे शरीरं कृशं जातम् । नान्यदिदानीं तव दर्शनेन चेत् कृत्त-
मानेन च तद्यथारूपं जातम्, प्रियसमागमोऽपि जात एव सुखी भवामि ।

गजस्कन्धः—(सधैर्यम्)—विद्वन्, तथैव सुखी भूयाः । एकं शरीरमात्रं
साधारणं त्वदुदीरितं वचः । विशिष्यशब्दादिविषयेषु पुष्पेषु
प्रहितेषु भिन्नवपुषाममीषां यतीनां मनःप्रवृत्तिर्जायते ।
एवं प्रवाहरूपेण सर्वो जगद्व्यापारोऽनुभवपदमारोहति ।
तस्मादपरिहारार्थं न त्वं शोचितुमर्हसि ।

सिंहस्कन्धः—(सधैर्यम्)—इतः परं त्वद्वचनानुरोधेन निर्विरोधं तिष्ठामि ।
तिष्ठत्वेतत्प्रकृतमनुसरामः । राजापि तथादृशानाज्ञापयति,
अतो राज्ञो विजयमुक्त्वा आवाभ्यामन्यतः क्षणं गन्तव्यम् ।
राजा चात्र^३ किमपि चिन्तयन्नस्मदनभिमुखस्तिष्ठति ।

(इति तं हस्ते गृहीत्वा, पादान्तरं गत्वा, पुरोऽवलोक्य)

सेनेयं चतुरङ्गिणी पुरमितो याता जनास्तोषिता

वस्त्रैराभरणैर्धनैरपि निजैः स्वान्स्वान्शनैरादृताः ।

भेरीमर्दलकाहलीध्वानरसादध्वन्यहो श्रूयते

राजन्याः स्वपदानि यान्ति सहिता राज्ञा समाज्ञापिताः ॥८६॥

सर्वान्विजित्य विजयी विजयः पुरास्ते दन्त्याह्वये च नगरे नगराजसौधे ।

तस्मादनन्यमनसा परमं पुमांसं ध्यायन्नसौ निजमनोरथलिप्सयास्ति ॥८७॥

परस्पररसोल्लाससमानरसमानसौ ।

विद्येते जयिनौ कृष्णावनुरक्तावपि स्फुटम् ॥८८॥

पार्थे पार्थे निहितहृदयः पद्मसद्मादिपद्मं

पद्माकान्तं भजदनुगुणं वेषमात्रोद्वहन्तम् ।

ध्यायं ध्यायं निजहृदि सुहृद्भावमुन्मील्य नेत्रे

कारं कारं कनकवसनं काममालिङ्ग्य तस्थौ ॥८९॥

एतावत्पर्यन्तं, “हे कृष्ण अत्र स्थित्वा मन्मुखाच्छीरङ्गादिदिव्यदेश-
महिमानमवधार्य क्षणेन पुनरेष्यामि, सुभद्रां घटयिष्यामीति त्वयेत्युक्त्वाद्यापि
नागतोऽसि । एकोऽप्यनेकः खलु भवान्सकललोकस्थितदेवहारतरलोऽप्य-
तरलः । सानुचरोऽपि गिरिचरश्च अहमिव सर्वातिरिक्तोऽपि सदैकरूपः ।
गोपिकावाहिनिमज्जनप्रियोऽपि नमज्जनप्रियः ।

(इति वदन् पार्थमवलोकयति)

गजस्कन्धः—(सिंहस्कन्धमपवर्धय)—सखे, उक्तं खलु पूर्वमेव सकलजगद-
साधारणयापि धारणया । कृष्णार्जुनावुभावपि रहसि किमपि
मन्त्रयतौ वर्तते । तत्र कस्यापि समयो न लभ्यते । अत एव
कृष्णोऽर्जुनाय सुभद्राप्राप्त्युपायं कमप्युक्त्वा क्षणं कार्यान्तर-
मुद्दिश्यान्यत्र गत्वा, अर्जुनसमीपमुपयातीव प्रतिभाति । अतो
वयमन्यत्र क्षणं तिष्ठामः । पुनः प्रभुनिकटमागच्छामः ।

(इति निष्क्रान्तास्सर्वे^१)

॥ इति श्रीवेङ्कटवरदार्यविरचिते श्रीकृष्णविजयाभिधाने डिम्बे
‘प्रथमा यवनिका’ सम्पूर्णा ॥

⊙

१. एतेन प्रतिमुखलक्षणमुक्तं भवति । यथा—

उक्तकार्यानुवादो हि कथ्यते विबुधोत्तमैः ।

नाटकेषु प्रतिमुखं रूपकेषु दशस्वपि ॥

इत्यलङ्कारसर्वस्वे द्रष्टव्यम् ।

अथ द्वितीया यवनिका

(ततः प्रविशति श्रीकृष्णः)

श्रीकृष्णः—(सहर्षं, पुरोऽवलोक्य, सानुशयम्)—

अहो, यथापूर्वमत्रैव तिष्ठति मदागमनमाकाङ्क्ष्यमाणो विच-
क्षणोऽर्जुनः । अतस्तूर्णमेवास्याभ्यर्णं मनोरथं पूरयामि ।

(इति परिक्रम्य)—

सुहृदिह मम वर्तते महात्मा
कृतनियमः खलु तीर्थयात्रयाऽसौ ।

वरतनुवरदेहबीक्षणेच्छा-

व्यवहितमानसबद्धरीतिभावः ॥१॥

स्फुटदवलत्सरोरुहाच्छच्छद-

विहगेन्दुभकुन्दहेमकैरवाभः^१ ।

सुहृदयमुपलक्ष्यतेऽद्य खिन्नो^२

विषमशरेषु विशेषपीड्यमानः ॥२॥

अतोऽहमिममभ्येत्य सुभद्रापाणिग्रहणोपायदर्शनेन सन्तोषयिष्यामि ।

(इत्यर्जुननिकटमटति)

अर्जुनः—(पुरोऽवलोक्य)—अहो, उक्तप्रकारेण भगवान् शीघ्रमेव
समागतः ।

आश्चर्यमिदमाश्चर्यं अक्षणोर्मे फलदं महः ।

अञ्जनाभमपि स्पष्टं अपशोकतमोपहम् ॥३॥

अपि च—

एकाङ्गभागेषु शताङ्गरूढः

सपादसाङ्गश्च कथं विचित्रम् ।

अनङ्गकोटिद्युतिरङ्गनानां

रथाङ्गपाणिर्द्विभयमातनोतु^३ ॥४॥

(इत्युत्थायोपसृत्य)—

गोपीसहस्रपरिरम्भणधन्यधन्यं

गोपालबालमवतंसितवहिवर्हम् ।

गोवर्धनो^१द्वरणदक्षमुदारभावं

गोविन्दमिन्दुवदनं शरणं प्रपद्ये ॥५॥

आलोलकुन्तलमनङ्कुशकर्णभूषं

अत्युच्चनासमलिकोल्लसदूर्ध्वपुण्ड्रम् ।

अम्भोरुहाक्षकरपादमुखाधरोष्ठं

आलोकयामि हरिमञ्जनशैलनाथम् ॥६॥

(इति वदन्, प्रणम्योत्थाय, बद्धाञ्जलिरतिष्ठत्)

श्रीकृष्णः—(सदयम्, सपदि रथादवतोर्य, सस्मितम्)—अचिरादवाप्त-
मनोरथो भूयाः । पञ्चपदिनात्पूर्वमेव त्वदागमनं श्रुत्वा बलरा-
मादयस्त्वां द्रष्टुमागच्छन्ति । तत्पूर्वमेव तव सुभद्रापाणि-
ग्रहणोपायं वदामि—

त्रिदण्डकाषायशिखोपवीतैः

सितोर्ध्वपुण्ड्रैस्सहितो द्विषोकैः ।

कदा सुभद्रां घटयन्तुरस्यां

सुखं लभेयेति विचिन्तयध्वम् ॥७॥

अथ निबद्धवराहवराङ्गकं

कनकसूत्रनिबद्धनभस्थलम् ।

अधरनेत्रपयोधरभास्वरं

वहति दण्डममुं हि चमस्करम् ॥८॥

लोके समस्तजनमस्तकसेव्यमान-

मस्तार्तिनिस्तुलमुदस्तमितान्यभावम् ।

स्वस्त्यस्तु ते कनकमेयशरीरकान्ति-

कन्यात्मकं किमपि रत्नमयत्नतेजः ॥९॥

अर्जुनः—(सानुशयम्)—

संन्यासयोगनिष्ठस्तु कथं भूयो गृही भवेत् ।

प्रायश्चित्ताद्यनर्हत्वात्सद्यो भवति नारकी ॥१०॥

श्रीकृष्णः—(सस्नेहम्)—

न वेषमात्रेण यतिः, न तु वेदान्तकीर्तनात् ।

अपि तु—

मनसो निर्विकल्पत्वे संन्यासो विहितो भवेत् ।
 सर्वत्रेश्वरविज्ञानं मनसो निर्विकल्पकः ॥११॥
 तावत्कर्माणि कुर्वीत निष्कामो मयि भक्तिमान् ।
 मां पश्यति सर्वत्र मनसा संन्यसेत्ततः ॥१२॥
 वाचा ब्रह्म वदन्मूढो मनसा सविकल्पकः ।
 यः कुर्यात्कर्मसंन्यासं सोऽन्धवज्ररके पतेत् ॥१३॥
 मां च पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
 तद्ब्रह्मज्ञानमित्युक्तं विरक्तो निर्गमेद् गुहात् ॥१४॥
 संन्यासयोगमात्रेण कर्मत्यागी पतेदधः ।
 यावत्कालं तु गायत्री तावत्कालं न पात्यते ॥१५॥
 विरक्तो योऽवसिद्धान्तो क्षान्तो मय्यपि भक्तिमान् ।
 संन्यस्य सर्वकर्माणि निराशो यतिमाश्रयेत् ॥१६॥
 नटवद्यतिवेषोऽपि द्वापरान्ते न दुष्यति ।
 पतेत्कलौ तु संन्यासिवेषमात्रेण किं पुनः ॥१७॥
 अतस्सद्यस्त्वया कार्यो यतिवेषसमाश्रयः ।
 ब्रज द्वारवतीं प्राप्ते मया सर्वञ्च साध्यते ॥१८॥
 अथार्जुनोऽपि दृष्टात्मा विरक्त इव भावयन् ।
 त्रिदण्डो द्वारकामेत्य गुहां शैले समाश्रयत् ॥१९॥

श्रीकृष्णः — (२सर्निर्विचिकित्सम्) — मदुक्तोपाय एव समाश्रितं त्वया ।
 अतः सुभद्रा तवैव भार्या भवति । यतिवेषोऽप्यशेषविशेष-
 मनीषा भूषायते । पश्य—

कलाविलासी^१ कमलायताक्षी
 कठोरवक्षोजकुठारवक्षः ।
 सौम्यस्त्रिदण्डीव भवान्विभाति
 संरक्षकः सर्वसुहृज्जनानाम् ॥२०॥
 विधिरपि बलवानसौ महात्मा
 घटयति तामपि मे सोदरीं ते ।
 प्रतिनृपतिबलानि सादयित्वा
 निरवधिकां वितनोति सम्पदं ते ॥२१॥

(नेपथ्ये)

अग्रे यान्तु तुरङ्गिणस्सरथयः^१ पादातयो दन्तिन-
स्तत्पश्चादनुयान्तु हेमशिविका दान्ताश्चतुर्युत्कृताः ।
राजानः प्रभवः स्त्रियः परिजनाः पौराश्च मुख्या इमे
श्रीमद्यादववंशमौक्तिकमणेरानुगास्सानुगाः ॥२२॥

श्रीकृष्णः — (श्रवणमभिनीय)—कृतवनदेवतासमाराधना बलरामादयः
सपरिवारा अनेन पथा समायान्ति इव प्रतिभान्ति । तदहं
तदागमनात्पूर्वमेव तत्र गत्वा तैस्सह किमप्यजानन्निव तव
निकटं पुनरेष्यामि तदा सिद्धान्तस्सम्भवति ।

(इति तं समाधाय निष्क्रान्तः)

अर्जुनः —

यतिरपि मतिहीनो यत्नकृत्पत्नियोगे
पदमनुपदमेवं भाषतेऽशेषतोक्त्या ।
सरासेजनयनायाः सर्वगात्रं कदा मे
रहसि भवति पात्रं कामतन्त्रस्य कान्तम् ॥२३॥
श्रावं श्रावं गुणगणमहं सज्जनन्या वराङ्ग्या
ध्यायं ध्यायं तदनुसकलानप्रतीकान्प्रतीकान् ।
कारं कारं कथमपि दृढालिङ्गनं मानपूर्वं
पायं पायं तदधरसुधां योगिनामस्मि राजा ॥२४॥
अनुजनमनुरूपधर्मजातं
सुखमिह सङ्क्रमते क्रमेण जन्मी ।
विधिबलसहितोऽप्युपैति कश्चित्
कनक^२तडित्समकान्तियुक्तकान्ताम् ॥२५॥
दशशतकोटिपुण्यभाजां
अवनितले वसतां^३ सतां समाजे ।
यतिरपि भविता कदापि कश्चित्
सुकृतिरतमः सुदृशां कटाक्षपात्रम् ॥२६॥
प्रातः स्नानजपादिकर्मनिरतः पत्नीसुताप्तानुगः
संसारोचितवास्तुमार्गगदशाचिन्ताप्तचित्तस्सदा ।
यस्तुर्याश्रममाश्रितो निरुपधिः स्वैरं चरन्स्वैरिणी-
पादाभ्भोजयुगी निबद्धहृदयस्सोऽयं हि धन्यो यतिः ॥२७॥

दृष्ट्या सङ्गममाचरन्ति कतिचित्स्त्रीणां वराङ्गे परे
 दृष्ट्या कामपि कामिनीं स्मरवशादारादभ्रुवा मोहिता ।
 ध्यायं ध्यायममूर्निमोलितदृशः सर्वात्मना नेक्ष्यते
 को वा जेतुमनङ्गमङ्गभविता विष्णुविधिश्शङ्करः ॥२८॥
 सोऽहं धन्यतमो यतिः करुणया कृष्णेन सङ्कल्पितः^१
 पात्रं नेत्रयुगस्य तत्सहभुवो मत्तुल्ययोगी च कः ।
 मान्यामान्यवतो जनस्य मधुरालापा मनोहारिणी
 सर्वाशैरतिशायिनी मधुरिपोभ्रात्रो भवेन्मे प्रिया ॥२९॥
 दृष्ट्वा मानवमोहिनीं भगवतो मायां महायामिनीं
 नानारूपमहातपाः^२ कृतिचणा योगीश्वराणां गणाः ।
 रेतोद्रेकदृढोन्नमद्धृदयभूरण्ड^३ द्रवद्रेतसो
 जाताः किं पुरुषाः स्त्रियोऽपि च कथं जेध्यन्ति कामादिकान् ॥३०॥
 सर्वेषां रतिनाथविभ्रमजुषां योषां विना का गति-
 भूषां भूवल्यस्य फुल्लकमलावासापतेः सोदरोम् ।
 चण्डीशारिशशङ्कु^४मन्दपवनश्रीमाधवादीन् कदा
 जेष्याम्येत्य जनार्दनस्य कृपया दैवं प्रमाणं परम् ॥३१॥
 मूर्ध्नि पत्युरारोहेदेषा श्रुतिरभूत्तदा ।
 यदा सा शिरसा धार्या सुभद्राऽन्वर्थनामका ॥३२॥
 कण्ठे बाहुलतां मुखे निजमुखं गाढं कुचौ वक्षसि
 श्रोणीमूरुयुगेऽधरदलं निक्षिप्य निक्षिप्य च ।
 प्रेम्णा साधुतया मुदा लघुबलादालिङ्ग्य यः चुम्ब्यते
 सोऽयं धन्यतमो यतिस्त्रिजगतामेकाधिपानां गुरुः ॥३३॥
 पीनपयोधरनेत्रा कण्ठतटीबद्धहेमसूत्रा च ।
 कम्बुसहोदरकण्ठी वंशीयष्टिविभाति तन्वङ्गी ॥३४॥
 इयं सुवदना श्यामा कुण्डिका चण्डिकेव सा ।
 यतेः पाश्वे करस्येव भाति पीनपयोधरा ॥३५॥
 (इति वदन् परितोऽवलोक्य सहर्षं स्वगतम्)—

एके^५नालावलम्बिफलद्वयवद् हंसडिम्बकौ वर्तते । एताभ्यां क्षणं

स्थित्वा, कालयापनं करोमि । तन्मध्ये देवः समायात्येव । तदा मे मनोरथः सफलो भविष्यति ।

(प्रकाशम्)—भो वयस्य-पुत्री, समीपमागच्छतम् । किं युवामत्र स्वेच्छया समागती, उत्तमश्लोकवार्तया वा ?

हंसडिम्बकौ—(सप्रश्रयं साष्टाङ्गं प्रणम्योत्थाय बद्धाञ्जलिमवदताम्)—
‘स्वामिन्नावामात्मनाऽऽगतौ । किन्तु देवेन प्रेषितौ । अपूर्वोऽयं
यतिर्गुहायामास्ते समस्ते डिम्बे । तं निकटमटतं तत्र व्या-
पारेण कालं नयतम् । अहमपि सबलरामादिस्तत्रैष्यामीति ।
तं द्रष्टुं दैवमेव घटति ।’ इत्युक्त्वा आवां प्रेषितौ ।

अर्जुनः—(सधैर्यस्मितम्)—अङ्गीकृतं सुकृतिनः पालयन्ति । युवां समस्त-
विद्यापारङ्गताविति जाने । किमहं परीक्षकः । युष्माकं विद्या-
विलासः प्रसिद्ध एव । भवत्पितृरूपावेव भवन्तौ ।

हंसडिम्बकौ—स्वामिन् ! तथा न नियमः । कार्यकारणयोर्भेदोऽस्ति ।
पश्यतु^१ भवान्—

अणुरपि सकलप्रकाशहेतुः

शुचिरयमन्वहमेधते समन्तात् ।

तदुदितमपि धूमजातमेतत्

सकलविलोचनबाष्पदं बभूव ॥३६॥

किञ्च—

अञ्जोऽप्यत्यन्तह्रस्वोऽयमेधानग्निर्दहेत् क्षणात् ।

सागरोऽपि न तद्धेतुर्दहत्येकं तृणं क्वचित् ॥३७॥

कार्यं निदानाद्वि^२ गुणानधीते

न कारणात्स्वान्धिभिदे क्रमाच्च ।

जलेषु शैत्यं न च तत्स्थलेषु

तिलेषु तैलं न च सैकतेषु ॥३८॥

एतत्तु कादाचित्कं न तु सार्वत्रिकमिति मन्तव्यम् ।

राजा अर्जुनः—(सशिरःकम्पम्)—सत्यम्, किमसुलभमत्रभवतां सर्व-
शास्त्रार्थतत्त्वज्ञानां व्यवहर्तुम् । क्वचित्क्वचित् कारणयोः
समानरूपत्वम् । क्वचित् कार्यकारणयोरसमानरूपत्वम् ।

यथा मृद्धयतोस्तन्नुपटयोः समानरूपत्वम् । वंशाङ्कुरकद-
ल्योर्गोमयगोमणयोरण्डवृश्चिकयोरसमानरूपत्वम् । जग-
न्नारायणोद्भवमित्यादौ कारणगतसत्यत्वादीनां जगत्य-
भावादीषत्साम्योपपादनादेवाखिलार्थसिद्धिरिति सर्व-
विद्वत्कविसम्मत इत्यवगन्तव्यम् । ततस्ततः ?

हंसकः—शास्त्रवादस्य नानारूपत्वादतिगहनम्, तिष्ठत्वेतत् । श्रूयता-
मिदम्—

प्रथमश्लोकः—

किं तेजोऽधिकमस्य किं स्थितिकरं को रक्षतीमं जनं
किं चाशास्यमशेषतः शुचिकरं किं चास्य रस्यं^१ च किम् ।
किं वा सर्वरसज्ञभागुभरणं^२ किं वा बहूनां द्वयं
सम्प्रार्थ्यं कथयन्त्यमी^३ प्रतिवचः प्रश्नस्य ये ज्ञानिनः ॥१६॥

द्वितीयश्लोकः—

को धन्यो धनवांश्च कः प्रियतमः को वा सुखं किं कुतः
किं इलाष्यं कमनीयतारकगुणः को वा च कस्तुष्टिमान् ।
गेहं किं कतमो मतश्च पुरुषः को वा जनो दुर्जनः
प्रश्नस्य प्रतिभाषणं वदति यः सोऽयं विपश्चित्तमः ॥१७॥

तृतीयश्लोकः—

किं वा भोगनिदानमस्य^४ जगतः किं कारणं कः प्रियः
का वन्द्या सकलैर्जनैः कुलवधूः सर्वोन्नतो कः पुमान् ।
को देशो वसतेर्जनस्य हितकृत् किं स्याज्जनानन्दनं
प्रश्नस्य प्रतिभाषणं वदति यः सोऽयं विपश्चित्तमः ॥१८॥

चतुर्थश्लोकः—

किं सर्वैरपि काङ्क्षणीयमनिशं को भोग्यभाग्या सह
का ब्राह्मण्यविधायिनो गुणनिधिः को वा दुरात्मा जनः^५ ।
को वा याचितवृत्तिरत्र कुमतिः को वा जनेष्यश्च कः
प्रश्नस्य प्रतिभाषणं वदति यस्सोऽयं विपश्चित्तमः ॥१९॥

यतिरर्जुनः—किं तेजोऽधिकमस्य व्याख्यातम्—

चक्षुरन्नं पिता श्रेयो नीरं लवणमित्यपि ।
रसनेन्द्रियं च वस्त्रे द्वे प्रश्नस्यास्योत्तरं वदेत् ॥२०॥

द्वितीयश्लोकस्यार्थः —

अनुष्ठाता विद्वान् परहितपरः स्त्रीसहचरः

तथा दानं यज्ञः^१ परधनानराशश्च सततम् ।

गृहिणीविशिष्टो योऽपक्षपाती

सर्वजनदूषकोऽस्य प्रश्नस्यैतत्प्रतिवचनं हि नियतम् ॥४४॥

शृणु ध्यानेन हंस !

तृतीयश्लोकस्यार्थः —

शरीरं प्रकृतिर्दक्षो लक्ष्मीश्चारित्रभूषणा ।

परमाचारराजन्वान्तौर्यत्रिकमिहोच्यताम् ॥४५॥

प्रतिवचनत्वेनेत्यर्थः ।

तुरीयश्लोकस्यार्थः —

काञ्चनं श्रीकटाक्षश्च गायत्रीं यः प्रपन्नवत्^२ ।

उद्वेजनीयः स हि चातकश्च मूर्खश्च यः शीलसमन्वितश्च ॥४६॥

हंसडिम्बकौ —

का श्रेष्ठा सरितां स्थलेष्विह महत्यास्ते च का वा स्थली

रम्या सर्वजनस्य कः क्षमिवरो नित्यं सुखी को जनः ।

कस्यात्सर्वभयङ्करः शुभकरः को वा जनानां सतां

प्रश्नस्योत्तरदायको भवति यस्सोऽयं विपश्चित्तमः ॥४७॥

किं वेदेष्वपि चोत्तमं प्रियतमं विष्णोश्चरित्रेषु किं

रत्नेष्विष्टफलप्रदो हि च नृणां कस्साहसी पक्षिषु ।

अर्थानामपि रक्षणं किमखिलक्लेशापहं किं स्वयं

प्रश्नस्योत्तरदो जनो भवति यस्सोऽयं विपश्चित्तमः ॥४८॥

यतिः (अर्जुनः) — का श्रेष्ठा सरितामित्यस्यार्थः —

गङ्गा यथेच्छविहारज्ञो ब्रह्मज्ञानी अनृणामप्रेष्यः ।

यदृच्छालाभसन्तुष्टः भुजङ्गो मौनीति वक्तव्यम् ॥४९॥

किं वेदेष्वपीत्यस्यार्थः —

पुरुषसूक्तं श्रीमद्रामायणं च चिन्तामणिः ।

कुलिङ्गशकुनिस्त्यागश्च पुत्रश्चेति वदाम्यहम् ॥५०॥

(इति हंसकडिम्बकौ मौनमास्ताम्)

यतिः (अर्जुनः) —(सहर्षम्) युवाभ्यां कथितं युक्तमेव । घटपुलाक-
न्यायेन युवयोः सर्वज्ञता ज्ञाता; परन्तु दैवबलादेव
विद्यासम्पदां प्राप्तिरिति नीतिवादः । पश्य—

ऐश्वर्यमक्षरगतिं विपुलं च शीलं
यः प्राप्नुयात्स खलु दैवबलेन युक्तः ।

अन्यस्य तन्निकटवासमुपेयुषः तत्^१
यातीव किं न हृदयं^२ न भवेद्विषादः ॥५१॥

किञ्च—

अग्रे पश्चादुपरि परितः पार्श्वयोः कः समन्ताद्
ग्रामे गेहे जनपदवरे पट्टने मार्गमध्ये ।

सिन्धोस्तोरे विपिनसर्पसिंहह्लादिभिः^३ सङ्क्रुटादौ
युद्धेऽनर्थे स्थितमपि जनं साध्ववत्येव दैवम् ॥५२॥

हंसकः —(डिम्बकमपवार्य)—अये डिम्बक, कोऽयमिति यतेराशयः ।
कार्यान्तरमुद्दिश्य कोऽपि जनो यतिवेषेण तिष्ठतीव प्रतिभाति ।
तदन्तरङ्गज्ञः सर्वज्ञः श्रीकृष्ण एव जानाति । मत्प्रेषणसमये
उपांशुः किञ्चिदुक्तं भगवता । तद्गोप्यमस्य निकटे । स्पष्टमग्रे
भविष्यति । आवां पुनरत्र क्षणं स्थित्वा यतिना सम्मानितावन्यत्र
गच्छावः । श्लोकभावेन विचारयावः । (प्रकाशम्)—

भो यते, महानुभावो भवान् । भवदुदीरितस्यार्थो भवतैव जायते ।

कूपमण्डूकन्यायेनावयोज्ञानम्—

शुक्रोक्तिममृतत्वेन लिपित्वेन घृणक्षितिम् ।
श्रोत्राभ्यामपि नेत्राभ्यां महान्तो लालयन्ति हि ॥५३॥

कलत्रमित्र^४सद्विद्याधनं शान्त्यसुहृत्सखः ।
जनैस्सदा समेतोऽपि त्वादृशः किं भवेज्जनः ॥५४॥

(इति वदन्तौ तिष्ठतः)

यतिः (अर्जुनः) —(सस्मितं स्वगतम्)—इमावतिचतुरौ श्रीकृष्णेन
किञ्चित् प्रकृतकार्यं ज्ञापिताविव प्रेषितौ प्रति-
भाति । तदपि मदतिशयमुद्दिश्यैव भवतु सुखायनः ।
(प्रकाशम्)—

अङ्ग, भवन्ती सर्वज्ञावेव; परन्तु सकलजनकृताञ्जलिपतञ्जलि-
सर्वज्ञचरणाक्षजैमिनिसकलकल्याणगुणनिधिश्रीवेदव्यासादिमुनिजनकृतशास्त्र-
प्रपञ्चनिर्वचनविरिञ्चोऽप्यहं युष्मत्मतरीति न जानामि । तामद्य विशदयतं
युवाम् ।

हंसकः — (डिम्बकं प्रति वदति) — अये डिम्बक, अयमन्यादृग्यतिर्योऽत्या-
यतिभावः । कस्यचिद्देशस्य सम्राडिति भावो नयति न तु
परिव्राडिति । कुतः — रथाङ्गशङ्खासिगदाधनुर्वरपद्मकराध्वरेखा-
विराजमानत्वात्, ध्वजकलशादिमहाराजचिह्नसमन्वितत्वाच्च ।

यतः —

विद्या गृहीता विविधोत्तमेभ्यो
दानेन मानेन समाश्रयेण ।
तास्तास्समस्ताश्च यथा गृहीता-
स्तथैव शिष्येष्वमुनोपदिष्टा ॥५५॥

भवतु —

वेदैर्दानैश्चतुर्भिस्तदनुगुणगणै^१र्पदपदैश्शास्त्रवादै-
र्दानैः कर्णविमानैः श्रुतियतिसहजैस्सूक्तिसारैरुदारैः ।
दृष्यद्दोर्दण्डशुण्डप्रतिहतकठिनक्रूरवादादिरङ्गः
श्रीमान् रामानुजार्यं प्रति हरिसदनं राजते राजहस्ती ॥५६॥

अग्रे पश्यामः —

फेनावरुद्धोऽपि मणिः स्वकान्त्या भासतेऽनिशम् ।
बाहुजो वा द्विजो वाऽयं यतिः केनापि हेतुना ॥५७॥

(प्रकाशम्) — भो यते स्वामिन्, इदमस्मन्मतमवधार्यताम् ।

रहस्यतत्त्वत्रयवादिनो वयं
परत्वमेवाभिलषामहे हरेः ।

विशिष्टमद्वैतमिदं यते^२ भवान्
स एव रामानुजयोगिराडिति ॥५८॥

एते रामानुजीयाः श्रुतिमतिसुगताः^३ पञ्चसंस्कारयुक्ता
भक्ताः श्रीवैष्णवानां पररिपुरुषजिद्भाष्यकृतसूक्तिसाराः ।

कुर्वन्तो मन्वदः श्रीहरिभजनमथो^४ भुक्तशेषं च मुख्यं
पैत्रेष्वर्येषु पञ्चस्वपि किल समयेष्वादरं पाञ्चरात्रे ॥५९॥

सौम्ययतिः (अर्जुनः)—(साञ्जलिवन्धम्, शिरसा प्रणम्य)—भो
दोषज्ञौ, भवन्तौ सर्वज्ञावेव । श्रीरामानुज-
रूपनिरूपणेन धन्यो भवामि । तद्दिव्यशुभाश्रयं
निरूप्यताम् ।

हंसकडिम्बकौ—(सविनयाञ्जलिवन्धम्)—

उपवीतशिखात्रिदण्डयुक्तः

सितभृत्स्नाकलिताखिलोर्ध्वपुण्ड्रः ।

वरपल्लवताम्रवस्त्रधारी

सुतरां श्रीरामानुजयोगिराड्विभाति ॥६०॥

सौम्ययतिः अर्जुनः—भो विद्वांसौ, त्रिदण्डधारणे किं प्रमाणम् ?

हंसकडिम्बकौ—श्रीकृष्ण एव प्रमाणम् । त्वमपि । किञ्च—

काणादशाक्षयपाषण्डैः त्रयोधर्मो विलोपितः ।

त्रिदण्डधारिणा पूर्वं विष्णुना रक्षिता त्रयो ॥६१॥

सीतापहारी च दशाननोऽपि

त्रिदण्डकाषायशिखोपवीतिः ।

तारापहारी गुरुरत्र मानं

किं ते न कर्णं सुगतं यतिज्ञः ॥६२॥

सौम्ययतिः (अर्जुनः)—अहो किमनेन धर्मव्यतिकरेऽपि कदाचिदुपद्रव-
वशात् । 'वेषान्तरगृहीतेऽपि संन्यासी प्रायश्चित्ती न
भवति । इत्युक्तं भवति । इदं तिष्ठतु । युवां बहुधा
परिष्करणीयौ ।

(इति श्रीकृष्णं ध्यायति)

कृष्णोऽपि कृष्णहृदयं ज्ञात्वा द्रविणसंहतिः ।

ववर्ष पुरतस्तस्य स तास्ताभ्यां ददौ मुदा ॥६३॥

(तौ तामादाय साश्चर्यं यतिनाऽनुज्ञातौ निष्क्रान्तौ) ।

अर्जुनः (यतिः)—(साकूतस्मितम्)—

नागपर्यङ्कशयनं हि नलिनायतलोचनम् ।

तावद् ध्यायामि तं देवं यावदुद्घाटयते मया ॥६४॥

(इति वदन् तिष्ठति)

(ततः प्रविशति श्रीकृष्णः)

श्रीकृष्णः—(सस्मितं, दारुकमीक्ष्य)—रे दारुक, सुलभेऽपि कार्ये महान् प्रयत्नः क्रियते । महाकार्येऽपि स्वल्पप्रयत्नः क्रियते । एतदुभयं विधिविहितमेवेति विज्ञायते, न तु पुरुषकृतमिति । पश्य—

आश्चर्यं प्रकृतिर्जनस्य बहुधा पक्षानभन्वोक्षते
तत्राप्येकगुणः सरोजवदनापेक्षा सुवर्णेषिणी ।
अन्या सर्वरसायनीति च पराप्येवं तयोरुत्तमा
काऽप्येषा ललना परा विजयते सर्वोत्तमा सम्प्रति ॥६५॥

रेतस्सिञ्चन्मृजति युवतिष्वात्मनानङ्गगेहे
कामं कामं भजति तरसा सारथिस्सारथित्वम् ।
प्राणी वाणी प्रतिकृतिरयं स्वीयदेहात्प्रजो यो
लोकास्सर्वे प्रमुदितहृदस्स्वाङ्गजाः स्त्रीपुमांसः ॥ ६॥

दारुकः—(सप्रश्रयं)—स्वामिन्, तादृशधीरपि श्रीःप्रभावमेव प्रकाशयति । तदर्थमेव यतेरयमारम्भः स्वामिना निवेदितः । (पुरोऽवलोक्य)—त्वदुदीरितप्रकारेण प्रभासतीराद् वनदेवीं समाराध्य सर्वेऽपि बलरामादयोऽन्नादिभिरतितृप्तास्तस्करीमस्करीसमीपमापुः । अस्माभिरपि नियमानुष्ठानमाचरितम् ।

(ततः प्रविशन्ति बलरामादयः)

बलरामः—(सोत्साहम्)—अहो, अघटितघटनाचानुरी परिणता श्रीकृष्णस्य । यतः ।

अस्मिन्निशीथसमये निखिलान्निगुज्य
कार्यान्तरे स्वयमसौ पदवीं प्रपन्नः ।

अस्याः पुरः किमपि चेतसि चिन्तया नः
सम्फुल्लनेत्रवदनस्स च बन्धुरास्ते ॥६६॥

(इति वदन् श्रीकृष्णमुपेत्य, अग्रे विलोक्य)

पश्य कृष्ण, महानेष योगी भोगीव दृश्यते ।
यद्देहकान्त्या विशदा दरी भातीव सुन्दरी ॥६७॥

अपि च—

त्रिदण्डकाषायशिखोपवीतैः

पुण्ड्रैर्द्विषट्कैस्सितदीर्घरूपैः ।

कमण्डलूपानहश्चयपीठै-

रमण्डितैरस्य मणिप्रकाण्डैः ॥६९॥

रामासृताक्षरमलं स्फुरिताधरोष्ठे

रामाकृतिप्रतिकृतौ बहुधाऽनुरागी ।

भोगी च पुण्यजनपूर्वसुराग्रभागी

योगी च सर्वसुदृशामयनाविभाति ॥७०॥

श्रीकृष्णः—(सोपहासम्) अहो पण्डिताः, रामेति श्लोकस्यायमर्थः ।

शृण्वन्तु सर्वेऽपि अर्थान्तरपात्रतामयमयते यतिरिति ।

सर्वेऽपि—यद्युपयोरभिमतं तत्समीचीनमेव सकलजनशिरःकम्पि च ।

बलरामः—(सविनयकोपम्) भो वत्स, कृष्ण अलमलं ममोपहसितेन ।

मदुदीरितं पदं तव हासपदं जातम् । तिष्ठत्वेतत् । त्वं वर्णयैनं
सर्वश्रुतिसुखायनं भवतु ।

श्रीकृष्णः—

कलानिवासी कमलायताक्षी^१

कठोरवक्षोजविमर्दनक्षमः ।

सौम्यस्त्रिदण्डोव भवत्यदीनः

संरक्षकस्सर्वसुहृद्बधूनाम् ॥७१॥

सर्वे—(प्रकटं, विहस्य) अये हलित्, बलीयान् तव भ्राता कृष्णः

सर्वज्ञः सर्वशक्तिमानिमं श्लोकं परमपुरुषार्थप्रदमिति निर्धारयितुं
शक्तोऽस्माकमस्य चाजगजान्तरम् । अतस्तूष्णीं वर्तमाना यत्याश्रम-
समीपमागताः । तस्माद्यानावरोहणं कुर्मः ।

(इति यानादवरुह्य यत्याश्रमप्रवेशं नाटयन्तः)

सर्वे—

अनुग्रहाय लोकानामवतोर्णयि^२ यते नमः ।

शिखोपवीतकाषाय दण्डिने दत्तयोगिने ॥७२॥

(इति प्रणम्योत्थाय बद्धाञ्जलयस्तिष्ठन्ति)

बलरामः—(पितरौ विलोक्य) हे पितरौ, अयं सौम्ययतिरस्मत्गृहप्रमदावनं प्रविशतु, तिष्ठतु च । गुहायाः पुरश्च भिक्षाग्रहणायाता-यातेन परिश्रान्तः । बहुधा क्लाम्यति च । पितरौ, तथैव क्रियताम् ।

श्रीकृष्णः—(सोपहासम्) आर्य, न विश्वसनीयः सर्वथा यतिः । अयं विप्रलम्भको यतिरिव । तत्कथां जानासि खलु । अनेन सर्वे वयं विप्रलब्धा भविष्यामः । अतोऽस्मद्गृहे वस्तुमयोग्यः । मद्वाक्यमङ्गीकरणीयमन्यथा महानपराधो भवति भवतामिति सर्वान् बोधयति ।

बलरामः—(साभिमानम्) अयं वत्सो लीलापरवशः किमपि किमपि वदति । तत्सर्वमुपलालनीयमेव । (सान्तर्हासम्)—अथ झटिति चलपुटे चक्षुषी विस्तृणानः श्रीमन्नारायणस्मरणं कुर्वन्सर्वान-वलोक्य स्मितमधुराधरमतिष्ठत्) परन्त्वयं भास्कर इव कतमस्तस्करो मस्करिवरोऽस्मद्भवनोद्यानं प्रापणीय एव । अत्र सर्वोपचारैरर्चनीय एव ।

(सर्वेऽपि तथैवेत्पूजुः । यतिं विलोकयन्ति च)

यतिः—युष्माकं यथा मनीषा, तथा क्रियन्तामित्यूचे ।

बलरामः—(सामोदं कृष्णादीन् प्रसादयन् यतिं कनकशिविकामारोप्य, स्वभवनोद्यानं प्रापयामास । तत्र स्वभगिनीं सुभद्रां तच्छू-श्रूषणार्थं नियोजयामास) ।

(अथ सर्वेऽपि यथायोग्यं निष्क्रान्ताः ।)

॥ इति श्रीकृष्णविजयाभिधाने डिमे द्वितीया
यवनिका सम्पूर्णा ॥

॥ हरिः ॐ ॥

अथ तृतीया यवनिका

यतिः—(विभाव्य)

(ततः प्रविशति प्रमदाभिलाषी प्रमदावनं सुयतिः)

यतिरतिरतिराभ्यात्कामवश्यः कृशात्मा

सुतनुसुतनुयोगं वाञ्छति प्रौढयोगम् ।

तदनु तदनुरूपं तापमुत्सृष्टमापं

हिमकरदृषदोद्यैर्योऽतितीरं विवेश ॥१॥

दण्डादीन्विनिवीय^१ केवलशिखायज्ञोपवीतोऽज्ज्वलो

धृत्वाऽसौ कमनीयकं सितमृदा वलुप्तोर्ध्वपुण्ड्रैर्युतः ।

श्रीचूर्णैस्सरसीं विगाह्य च शुचिर्जप्त्वा त्रिपादं मनुं

ध्यायन् श्रीहरिसोदरीं^२ वरतनुं सञ्जाड् यतीनां स्थितः ॥२॥

तत्रान्तरे सरससारसचारुनेत्रा

सौन्दर्यसागरसमुद्रभवसारलक्ष्मी ।

साकं सखीभिरनुरूपविभूषणाढ्या

पत्युस्सकाशमभजद्यतिनां सुभद्रा ॥३॥

(अनेन सावमर्शचूलिका उक्ता भवति ।

यथा—

प्रतिपाद्यकथांशा या प्रधानेन प्रकाश्यते ।

पात्रेण सावमर्शेति चूलिका सोदिता बुधैः ॥४॥

इति लक्षणात् ।)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा सुभद्रा)

सुभद्रा—अहो, सहिओ, जहिणिद्धिठं अह्मांगजेण बलरामेण तव्वकातव्वं,
भद्देति मां आकारिअ ।

(छाया) [अयि सख्यः यथानिर्दिष्टं ममाग्रजेन बलरामेण 'तथा
कर्तव्यं भद्देति' मामाकार्यः ।]

'सह सहिओ अह्माणमदाओ अनप्पविसिओ अअकसाओ जइसरपादो

सेवं सेवं कुरुसु । एवं एव अम्मजणणी तादेहिक किस्सणेणअ अवदासिअं ।
अदो अहं सिद्धं जइवइ समीअं गच्छमिह ।

(छाया) ['सह सखीभिः सत्वरमस्मत्प्रमदावने प्रविश्यानलसा
यतीश्वरपादसेवां कुरु ।' एवमेवास्मज्जननीताताभ्यां कृष्णेन चोपदर्शितम् ।
अतोऽहं शीघ्रं यतिपतिसमीपं गच्छामि ।]

(इति नाट्येन यतिपतिसमीपं गच्छति)

(ततः प्रविश्य यतिपतिः)

यतिः—(पुरोऽवलोक्य) अहो, सफलो मे तर्कः । यदुदीरितं रामकृष्णा-
भ्याम्, तत्तथैव स्मरति, तेजः कामान्धकारनिवर्त्तकम् ।

आश्चर्यं क्वचिदप्यपङ्कजमिदं तत्र द्वयं चोत्पलं
चाम्पेयी कलिका जपा च जलजं चक्रौ नभःपङ्कजम् ।

शुण्डा चक्रयुगी गदाकिसलयौ तस्यास्तदूर्ध्वं तमः
सूर्याचन्द्रमसौ तडिद्गणयुतं भात्येतदस्मिन्स्थले ॥५॥

श्रीकृष्णं सततं स्मरामि तमहं यस्यानुजायामहो
चक्रौ चन्द्रधृतिं शशी घन^१धृतिं श्रौत्रं^२ सवर्णो धृतिम् ।

पद्मौ तारततिञ्च^३ तानवसुधापर्यन्तसौदामिनी
कुर्वति कुरुते करोति कुरुतः कुर्वत्यलङ्कुर्वते ॥६॥

(इत्युपदिष्ट एवावदत्)

(नेपथ्ये)

उत्थाय शीघ्रमुखेगमुद्दहकान्ति-
रालिङ्ग्य गाढमतितुङ्गकुचं तदङ्गम् ।

बाहुद्वयेन परिधाकृतिना सकासो
निविश्य तामिदमवीवददायताक्षीम् ॥७॥

यतिः (अर्जुनः)—

धन्योऽस्मि सुन्दरि तवाधरशीघ्रपाना-

दङ्गम्भदोयमभवत्परिशुद्धमन्तः ।

कुञ्जे मनोहरतरेऽत्र सुपूजयामि

त्वां देवतामभिमतां कुसुमैरनर्घैः ॥८॥

(इति वदन् गान्धर्वेण धर्मेण तां हस्ते गृहीत्वा, तत्र पुष्पपल्लव-
कल्पिततल्पे उपविश्य परितोऽवलोक्य)—

इदानीं सर्वोऽपि सुखकरोऽस्ति । पश्य—

आरामस्सुखमातनोति नलिनीवातोऽनुयातस्सुखं
चान्द्रैस्सान्द्रतरेर्मरीचिनिकरैश्शैत्योपचारैः परैः ।

कामान्नैरपि दीपकरनुपमैर्यूनामहं ग्रामणो
राजेयं तनुसङ्गमेन सहता कृष्णप्रसादेन च ॥९॥

सुभद्रा—(सहर्षम्) अय्यउत्त मवि^१ एइहि कामवसद्धमलआणिलचंदाद-
ओवि सुहयरा जादा तुह परिसंगादो । किं आमहतादप्पमुहेहि एवं
अणुगगहीदंमिह ।

(छाया) [आर्यपुत्र, ममापि इदानीं कामं वसन्तमलयानिलचन्द्रा-
दयोऽपि सुखकरा जाता तत्र^२ परिष्वङ्गात् । किञ्च, मम तातप्रमुखैरेवमनु-
गृहीताऽस्मि—]

‘अयि सुभद्रे, मङ्गलस्नानपूर्वमनर्घदुकूलवेष्टिताप्यखिलाभरणैरलङ्क-
ताऽस्मत्प्रमदावनं झटिति प्रविश्य, सखीसहिता तत्र स्थितस्य योगिनः शुश्रूषां
कुरु । तव मनोरथः पूर्णो भविष्यति । सखीजनोऽन्यत्र तिष्ठतु । त्वमेकाकिनी
यतिवरमुपरञ्जयोपचारैः ।’ तथैव ते सर्वं करोमि ।

(इति वदती तिष्ठति)

यतिः—(साश्चर्यमोदम्) भद्रे, अर्जुन एवाहम्, न यतिः । कृष्णकृतोऽय-
मुपायः । दुर्योधनातिविरोधिनिरसनाय इदं रहस्यं गोपनीयम् ।
आववोर्पाणिग्रहणमङ्गलं कृष्ण एव प्रसिद्धं कारयिष्यति । एतत्सर्वं
सखीमुखे रहसि तवापि ताताभ्यां ज्ञापय ।

(इति तामङ्गे निधायालिङ्ग्य तिष्ठति)

सुभद्रा—(सामोदविस्मयम्) अय्यउत्त,^३ तुए जआणि वेदिअं, त हव्व
किदम् ।

(छाया) [आर्यपुत्र, त्वया यथा निवेदितं, तथैव कृतम् ।]

सख्यः—(सविनयहर्षम्) देवि, एतं तुह जणणीजणओ सुणिअअदि^४ सयुट्ठ-

हिममाजादा पाणिग्गअहणसमए आअमिस्संदि । तत्तुए इमिणा
सुखं ठादव्वं । अहमेवि जअणिओअग्गच्छम् ।

(छाया) [देवि, इयं^१ तव जननीजनकौ श्रुत्वा अतिहृष्टहृदयौ
जातो पाणिग्रहणसमये आगमिष्यतः । तस्मात्त्वयाऽनेन सुखं स्थातव्यम् ।
वयमपि यथानियोगं गच्छामः ।

(इति निष्क्रान्ताः)

अर्जुनः—(सरोमाञ्चहर्षम्) अयि सुभद्रे, आवाभ्यामनवरतमप्यनवरतं
विहरणीयम् । तत्सर्वमनुकूलं भविष्यति ।

(इति तार्वतिष्ठताम्)

(ततः प्रविशति हरिदासः)

हरिदासः—(सनिःश्वात्तम्) सर्वमप्यन्योऽन्यं विरुद्धं कुर्वते दैवम् ।
पश्य—

कामो हन्ति यतीश्वरानपि भूशं स्त्रीणां मनो दुर्गमं
सद्वृत्तरपि दुर्दशासमदृशां भेदो जने जायते ।

अन्योऽन्यं विबुधेषु बुद्धिरसती श्यामा युवानौ समौ
बाध्यते मइनाशुगैरिति च यत्तन्मे मनः कृन्तति ॥१०॥

(विमृश्य)—सज्जनसङ्गतिरेव श्रेयसी सकलजनानामसज्जनसङ्गतिरव-
मानहेतुः, असज्जनानां सददूषणमेव भूषणम् । पश्य—

शूरो नृर्घण ऊयते मृदुवचा दीनोऽयमित्यूहते
मौनी मूक इतीर्यते बहुवचा वाचाटतां नीयते ।

त्यागी दाम्भिक दूष्यते कृतमतिः भ्रान्तत्वमारोप्यते
कर्म्म भ्रामक ऊयते कुमतिभिः को वा जनः श्लाघ्यते ॥११॥

(विचिन्त्य, सनिर्वेदहर्षम्)

एवमेव सेवकानां वृत्तिः^२ विधिविहितैव नियोज्या, बहुमानो वा,
तदन्यो वा, सहनीय एव ।

कुतोऽहं द्वारकाभद्रा कुतस्सा हस्तिनापुरी ।

कदा विजयवृत्तान्तं ज्ञात्वा राज्ञे वदाम्यहो ॥१२॥

कथमद्यापि नायाति ओदनपात्रपाणिर्मतिप्रया कादम्बरी ।

यस्या दर्शनमात्रेण सर्वक्लेशविनिर्गमः ।

पुंसां तथा सुन्दरोणामन्वयोऽयं विधेः कृतः ॥१३॥

पश्य—

सौन्दर्यसारगुणवत्तरुणीजनाना-

मानङ्गमङ्गमभवदुनुराद्यमेतत् ।

अत्यन्तबालककरान्तरमेयमध्य-

मालोलदृष्टिविशिखं सुखमातनोति ॥१४॥

कथमेतादृशजराविशिष्टस्यापि शिष्टस्य यौवनसङ्गमव्यापारो घटते ।

तथा हि—

भापादच्छुभमतिनिष्ठुरकीटकोटि-

दष्टं वृणैर्ध्वं किणैरभवज्जुगुप्सम् ।

दुर्गन्धयुक्तबहुशोणितलिप्तगन्धं

हाऽहं तथापि विषयाज्ञ परित्यजामि ॥१५॥

दिष्ट्या स्मृतोऽयं श्लोकः । यथा—

दन्ताश्चञ्चलदन्ताः केशा काशप्रसूनसङ्काशाः ।

नयने तमसामयने तथापि चित्तं घनाङ्गनायत्तम् ॥१६॥

(सस्मरणम्)—

यादन्मायाविशिष्टे जगति विहरते जन्तुरत्यन्तकष्टे

यो वा को वा श्रमी वा वपुषि रतिकरे मूत्ररेतःप्रपूरे ।

नानाचित्रान्नभक्ष्यैर्नव्युवतिरतैर्मेदुरे कामवर्ति-

स्तावत्तिष्ठेत् सत्यं तनुविगमविधिस्सर्वशास्त्रैरधीतः ॥१७॥

(इति वदन्, पुरतोऽवलोक्य सधैर्यम्)

अहो, दैवादाश्वसितस्तावदन्तरात्मा, यतः सर्वं सहैव कादम्बरी मया लीलाकलत्रीकृता सत्वरा इत्तरावाहितजलोदनभाजना समायाति । अतो मे दीर्घमायुः । अस्तु, यद्दर्शनेन जीवेम शरदश्शतम् ।

(इति क्वचित्तटाकरोघोल्लसत्^० सपल्लवबहुच्छायाफलसहकार-
तरुमूले तिष्ठति) ।

(ततः प्रविशति कादम्बरी)

बसुन्धरा (कादम्बरी)—(विचिन्त्य) कथमहं कमलाविलासकल्याणभूधरं
स्वामिनं द्वारकानायकं दृष्ट्वा विदुरसञ्जयोपदिष्टं
रहस्यं वक्ष्यामि ?

(इति वदन्ती, परिक्रम्य, पदान्तरं गत्वा, पुरोऽवलोक्य)—अहो,
सहकारमूले श्रान्ताकारो ममोपकान्त इव दृश्यते । तं जलौदनादिभिरश्रान्तं
करोमि ।

(इति सहकारमूलमुपाश्रित्य)—आर्योत्तिष्ठ, जलौदनं पीत्वा,
विश्रान्तः सन् अश्रान्तवचनव्यापारः कर्तव्यः ।

(इति तं प्रबोधयति)

हरिदासः—(सपदि समुत्थाय, सप्रमोदं तामालिङ्ग्य)—प्रिये जीवानु-
रेषा भवती भवति ।

(इति वदित्वा नियमानुष्ठानपूर्वं तदाहृतजलौदनं यथातृप्ति अभ्य-
वहृत्य, तामपि तेनैव विश्रान्तां विधाय ताम्बूलचर्वणां कुर्वन् दूढचित्तो
जलौदनवर्णनमारभते)—

जलौदनमिदं महज्जगति दुर्लभं योगिनां

जलाद्रलिकुचैर्युतं सह च स्वादुभिश्चूतकैः ।

निवेशितमुदारधीः रजतकांस्यपात्रे प्रधौ

निशान्तसमये पिबेत्सलवणं रसज्ञो जनः ॥१८॥

दन्तानामपि धावनं विरचयन्गण्डूषपूर्वं मुखं

प्रक्षाल्य प्रमदाकरापितजलैर्धूत्वोर्ध्वपुण्ड्रं मुखम् ।

१नोरान्नं २पकुचादिभिः परिकरैर्युतं प्रधौ भाजने

भुङ्क्ते ३ यस्सह बालकैर्प्रमदया स ब्रह्मविद्बन्धुभिः ॥१९॥

अथ तैलविमिश्रितं दधियुतं शिष्टं तदन्नं शुभं

किञ्चिच्छेषितमस्ति चेज्जलयुतं पत्नीभिराराधितम् ।

नानासेचनरम्यमब्जमुहदो विम्बोदयं गच्छति

श्रीमानन्नति पुमान् स एव सकलं जानाति सारं पुरम् ॥२०॥

निम्बनारङ्गलिकुचकालशाकजलाद्रकैः ।

लावण्ययुक्तैर्नोरान्नमगतोऽस्ति स यो भवेत् ॥२१॥

स हि पुरुषवरस्तिष्ठिणी शृङ्गिवैरः^१ ।
 पुनरपि दहने वा तापितैर्नक्तमेतैः ॥२२॥
 शीतलाक्षोदकेनाहं तथा तृप्तो वसुन्धरे ।
 यथा चाभृतपानेन पुलोमतनयापतिः ॥२३॥
 अन्यं देवं विना कृष्णं न जानोमः परञ्जपः ।
 लघूपायदमस्माकं चरमश्लोककीर्तनात् ॥२४॥
 संसारहिंसारहिताः कंसारिपदमाश्रिताः ।
 यद्वक्त्राम्बुजसञ्जातश्रुतापानहतैनसः ॥२५॥
 निजसुन्दर्या रतिं दृढं वितन्दन्
 अयमिह तद्विरतिं करोति चित्रम् ।
 प्रथमचरमयोर्व्यतिक्रमोऽयं
 विधिकृतमेतादिव कथं महद्भिः ॥२६॥

वसुन्धरा (कादम्बरी^२)—(सवितर्कम्) नाथ, अस्य भावो वक्तव्यः ।

हरिदासः—(सस्मितम्) किं रहस्यम् ? अर्जुन एव दृष्टान्तः । स्पष्टोऽर्थः ।
 अहो, सर्वजनसम्भावनीयाकृतिः कामिनीनिर्घ्यानिभोगमुकुली-
 कृताक्षो बद्धाञ्जलिर्विजयो विजयते ।

यतिः (अर्जुनः)—(स्वगतम्) वसुन्धराजानेऽहमेतदर्थमेव यत्नः कृतः ।
 विदुरसञ्जयादिभिरेतदर्थमेवावां प्रेषितौ हस्तिनापुराद्
 द्वारकां प्रति । दुर्योधनादियुद्धसन्नाहोऽपि दृष्टः ।
 सुभद्राऽपि यतिनिकटमटति स्त्रीचापल्यात् । अत एव
 गोपनं पृच्छामि ।

वसुन्धरा (कादम्बरी)—पुंसां स्त्रीसङ्ग आवश्यकः किम् ? तदभावे किं
 कुर्वन्ति ते ? तद्रहस्यं वद वेदितव्यम् ।

हरिदासः—किं गोपनीयमस्ति स्त्रीसङ्गमभावे—

येन केनाप्युपायेन कामी रेतो विसर्जयेत् ।
 अन्यथा नेत्ररोगस्स्याद् मुष्टिरिष्टैव कामिनी ॥२७॥

चर्मदण्डं कटौ बद्ध्वा धृत्वा हस्तेन तं पुनः ।

अन्योऽन्यं कुरुते सङ्गं नान्यस्मात्पुरुषात् स्त्रियः ॥ ८॥

इति वैधातृवचनं ज्ञेयम् ।

वमुन्धरा (कादम्बरी)—साधु साधु, शान्तोऽयमातपोद्वेगो मन्दं मन्दम् ।
आवां प्रकृतकार्यं स्वामिनि निवेदयावः । पूर्वमेव
व्यवसायः पत्न्या सह सर्वं स्पष्टं गत्वा द्वारका-
स्वामिने निवेदयिष्यति ।

(इति निष्क्रान्तौ)

(ततः प्रविशति भावना)

भावना—(स्वगतम्)

कदाऽहं द्वारकामेत्य कमलानाथसन्निधिम् ।

प्राप्य किञ्चिद्वदाम्यस्मै रहस्यं सुहृदीरितम् ॥ ९०॥

(पदान्तरं गत्वा, पुरोऽवलोक्य)—कैषा कमनीयवेषा व्यवसाय-
योषेव मनीषामुन्मेषयति ।

(ततः प्रविशति विचारणा)

विचारणा—(पदान्तरं गत्वा, पुरोऽवलोक्य, स्वगतम्)—

अश्चर्यमागतयती सकलान्तरात्सा

सा भावना जगदशेषविभावना च ।

धर्मस्य कौरवपतेः कृतवर्मणोऽस्य

भागोरथीतनयभाषणभूषणस्य ॥ ९१॥

वृत्तानि यावदभवोऽब्रुवमुख्यदेव-

योगीन्द्रसन्नुतपदाम्बुजसेवनीका ।

ज्ञास्याम तत्परतया भुवनेरिताऽहं

नीलाम्बरस्य धृतराष्ट्रस्य सख्यम् ॥ ९२॥

(इति वदन्ती भावनां प्रणमति)

भावना—(सहर्षम्) वत्से, नयनयोरुत्सवोऽसि यूनाम् । सम्प्राप्ताऽभि-
मतसिद्धिर्भव ।

१. अत्र सावमर्शरूपो विष्कम्भः । लक्षणमस्य—

समं यत्र सकार्यार्थप्रशंसा क्रियते यतः ।

विष्कम्भः सावमर्शोऽपि नाटके कीर्त्यते बुधैः ॥

कृष्णयोरभयोर्योगं कथमाप्तः सतः कथम् ।

कौन्तेयवासुदेव्योश्च कदा कल्याणनिर्णयः ॥३२॥

सम्प्रति वसुदेवदेवक्योनगिपर्यङ्कशयनस्थ नन्दनन्दनस्य सेवा कदा जायते, तत्सर्वं वद ।

विचारणा —(सच्चिन्ताभोगं स्वगतम्) इयं सर्वं जानाति, अथापि राज-कुलरहस्यं मन्मुखेनापि श्रोतव्यमित्यध्यवसायोऽस्याः । भवतु पश्यामि । (प्रकाशम्)—

आर्ये, शब्दार्थशास्त्रनिपुणैर्बहुधा स्तुतासि, सर्वमेतच्च जानासि । अथापि मां वाचयसि । शृणु, वदामि तत्—तीर्थयात्रात्रतारम्भकसमय एव प्रभासतीर्थे पाराशर्यानुवोधितसुभद्राविवाहार्थं कावेर्यां स्नात्वा, सेत्वादि-पुण्यतीर्थेष्ववगाह्य, शतकोटिधनानि विप्रेभ्यो वितीर्य स्वयमक्षौहिणीसेना-सहितोद्वारकामेत्यार्जुनः, शैलगुहामध्युवास । अथ कृष्णस्तं यतिवेषेण प्रच्छाद्य बलरामादिभिः सह स्वभवनोद्यानं प्राप्य स्वभगिनीं तस्य नियोगिनीं विधाय कृतार्थस्तिष्ठति । अयमवसर एव ते द्रष्टुम् । तयोर्पाणिग्रहणमहोत्सवो गान्धर्वेण रहसि जातः । तत्रान्तरेऽयं श्लोकः सर्वैरप्यश्रावि—

आश्चर्यं यस्मिनां वरोऽहमभवं लब्धो हि योगो महान्
अष्टाङ्गोऽयमतन्त्रितेन च दिवारात्रं विनिद्रं क्रमात् ।

वेणीबन्धविराजमानविपुलश्रोणीभराक्लृप्ता-
भेणीलोलविलोचनामधिगमं यस्मादनङ्गादितः ॥३४॥

प्रशस्ततया विवाहोऽपि सुभद्राऽर्जुनयोर्यज्यत एव । तिष्ठतु तत् ।

द्रमिडोपनिषत्सारधारकाणां महात्मनाम् ।

पदयोर्न्यस्तभाराणामस्माकं भगवान्गतिः ॥३५॥

अतस्तत्परिचरणमेवास्माकं युक्तम् । धार्तराष्ट्रकुलोपजापादिकं कथ-नीयम् । तत् श्रोतुकामोऽस्मि ।

भावना —(सुबुद्धिविकासम्) अयि विचारणे, शृणु । यदा स्वामिनः कृष्णवैशसं बलरामादीनां स्नेहातिशयं दुर्योधनः श्रुत्वा सभायां सर्वान्समूहीकृत्य भीष्मं प्रत्यूचे—‘अनादिर्नवशान्त्युपायो जनार्दन आवाल्यादपि रन्ध्रान्वेषिणां द्वेषिणां मध्ये प्रथमः । एते पाण्डवा-स्तस्य बहिश्चराः प्राणाः, एतज्जगद्विख्यातम् । अतोऽस्माकं यथा जयो भवति, तथा क्रियताम्’ इति ।

भीष्मः—(सहासं विदुरादीनवलोक्य) अहो विदुर, पूज्या एव हि ते सर्वे ।
 अद्यापि^१ त्वसारज्ञो राज्ञा कथितस्यार्थो मया एवं ज्ञायते । मयि
 कृष्णकृतो विरोधो ज्ञायत एव युष्मान् हि तापसानुजमपि पक्षी-
 कृत्य, तस्य शुश्रूषार्थं स्वभगिनीं नियुज्य, कृतार्थंस्तिष्ठति । स
 तस्करमस्करी रावण इव सीतां तां गृहीत्वा स्वपुरमेष्यति ।
 तदानीं श्रीकृष्णस्य च मम महद्युद्धं भविष्यति । इदानीमसौकेन
 पदा निर्गच्छति सभार्यः । तदार्यास्तत्र मम सखायश्चतुरङ्गवले-
 नोपशस्तास्तिष्ठन्ति । तस्मात्सा यथा मद्रचनाद्भावना सुभद्रां
 हस्तगता, यथा स्वराजासनं^२ मदधीनं भवेत्तथा कुरु त्वमित्य-
 स्यायमाशयः ।

एते पुण्यजना^३ अपूर्वदेवोपमास्तान् भटान् मार्गणेनाध्वस्थान्
 संस्थितान् विधाय सरोहिताश्वान् स्वरथान्^४ कुर्वन्ति । तद्भार्या विश्व-
 स्ता भवति । तत्र कथमुपाय इति त्वया चिन्त्यः ।

विदुरः—(सप्रत्यभिज्ञम्)—

अस्मत्पूर्वमुदीरितं वच्च इदं यद्व्योमपूर्वं जगत्
 तत्सर्वं तदधीनमेव न परं चेष्टा श्रुतिः श्रूयते ।
 इत्थेवं प्रतिपादितं हि भवता व्यासेन संन्यासिना
 दत्तात्रेयमनीषिणा च बहुधा सर्वैर्मुनीन्द्रैरपि ॥३६॥

अपि च—

सर्वं निर्मितमेव तेन विभुना केनाप्यसौ निर्जितः
 एते दास्यमुपागता विधिनुखा यस्याब्धिकन्यापतेः ।
 दुष्टान् पेष्टुमिहागतस्तदपरान्संरक्षितुं सात्विकान्
 विश्वं त्रातुमपि प्रवृत्तममुना जानन्ति सन्तश्च ये ॥३७॥

शारद्वतः—(एवं वदन्तमभिनन्द्य स्वयमपि बृहत्कुमारसनत्कुमारेरितं
 भगवच्चरितं कथयाम्बभूव)—

क्षोराब्धौ भुजगेन्द्रभोगशयनः श्रीभूनिलीलासखः
 त्रातुं दासजनानिहावनितले श्रीदेवकीनन्दनः ।
 जातः कंसमुखादिहंसनपरः क्षोणीभुजां दुष्कृतां
 सर्वैरागमशेखरैस्समतर्नोद्धिसां सुखं संस्तुते ॥३८॥

अतः सर्वज्ञस्य सभासदस्ते किमुत्तरं वदामि ।

(इति स भौनमास्ते)

व्यासः — (सप्रणामं सर्वानवलोक्य) भो सर्वे सभास्तारः —

दर्पणालोकनादात्ममुखमीक्ष्य जरत्कपिः ।

जहर्षति यथा राजा स्ववाक्यं मोदते तथा ॥ ९॥

अतः श्रीकृष्णचरणशरणार्जुनस्य सुभद्राप्राप्तिः, 'न त्वन्येषामिति शास्त्रार्थसम्मतं मम मतं श्रूयताम्' चित्तविभ्रमस्त्यजताञ्च । 'श्रीमन्नारायण एव चिदचिद्विशिष्टाद्वैतं तत्त्वं ज्ञानादिसर्वगुणनिधिः सर्वशब्दवाच्यः सर्ववेद-वेदान्तमृग्यमाणमहिमाभूमासमेतः स्वयं लीलाविभूतौ सर्वं निम्नोन्नतं रचयितुं देवकीजठरपिठरमधिगत्य विश्वात्मादृष्टनिरसनपूर्वं शिष्टधर्मपरि-पालनं कर्तुं श्रीकृष्णरूपेण तिष्ठति । स यत्करोति, तदेव क्षेमलाभ इति मत्वा दूढबुद्धयस्तिष्ठतामः । भवितव्यं भवत्येव । सर्वमपि राजन्यकं किमर्थं स्वं स्वं राज्यं विहाय भूकोणे लीनं वर्तते । स्वदेशं गच्छतु । सुभद्रापाणिग्रहण-मङ्गलमर्जुन एव कृत्वा सुखी तिष्ठति । तस्य सर्वस्मात्परश्रीकृष्णावलम्ब-नात् तस्य न कापि क्षतिः । अतः सर्वे वयं गतवन्तस्तथाऽऽगच्छन्तु । पुराऽयं श्रीकृष्णो धृतराष्ट्रगान्ध्यायौ, कृपाश्वत्थामानौ, कुन्तीकौन्तेयाः पञ्चद्रोपदी-व्यासश्च सञ्जयविदुरौ विहाय, अष्टादशाक्षौहिणीसेनासमेतान् सर्वान् धार्तराष्ट्रान् मुरप्रभृतिभिर्दुष्टैस्सह निर्वापयति ।'

सर्वे सन्ति^१ गुणा नित्या जीवो नित्यस्तथाऽप्यणुः ।

परमात्मना विभुश्श्रीमान् सर्वलोकसुरक्षकः ॥४०॥

कृष्णं रुणद्धि को वा कस्य शिक्षाकोटिमाटीकते सः, सर्वस्वतन्त्रत्वा-देवमुक्त्वा, धृतराष्ट्रादीनामन्य स्नातुं भागीरथीमगात् । सर्वे यथायोग्यं स्वं स्वं गूहमगमन् । गुरुराजवृत्तान्तमेतदुक्तं मया, त्वया श्रुतञ्च ।

इदं सर्वं विचारणामुखात्कृष्णोऽपि जानाति । अत्रत्यवृत्तान्तं, यत्किञ्चिदस्ति चेन्निकार्यमनुसर । अहमद्यानवद्यं पद्यं कृष्णाय निवेद्य, सुखं गूहं प्रपद्ये ।

(इति तां प्रेषयित्वा पदान्तरं गत्वा, पुरोऽवलोक्य)

आश्चर्यं मम भाग्येन फलितम् । इत एव प्रमदावने गोपीगोपाल-बालकैरभ्यव्यवहारचिन्तया तिष्ठति । अयमेवावसरः ममापि श्रमं निवार-यितुम् ।

(इति नाट्येन श्रीकृष्णसमीपमुपेत्य, तं प्रणम्योत्थाय, बद्धाञ्जलिस्तिष्ठति)

श्रीकृष्णः — (सस्मितम्) भावने, मदभिमतमाचरितं भवत्या । परिपन्थिनां सन्नाहोऽपि त्वत्प्रेष्यया विचारणया सर्वं प्रशस्तमुपन्यस्तम् । तत्त्वयाऽऽकर्ण्यं तदधिकोऽस्ति चेत्, जोषमुष्यताम् । अन्नपानादि-भक्षणेन श्रमं निवारय । तत्सर्वं पश्यामि ।

भावना — (सान्तर्हासम्) अहो, सर्वज्ञता देवस्य । आश्रितवात्सल्यञ्च । किमस्त्यपरम् । सुयोधनपक्षविपक्षा^१श्चठाभार्गकोणेषु तिष्ठन्त्य-जुनबाधाय । स एकेन बाणेन युधि तान्विजित्य, सभार्यः स्वपुर-मेष्यति ।

कान्तो यतिरूपयन्ता कल्पशतेषु कल्पितैस्तपोजातैः ।

पित्रोस्ते सह जायाश्लाघ्यो भर्ता महामहो ब्रूयात् ॥४१॥

रहसि सुभागां पार्थः यतिर्यथावदुद्वहेत् ।

प्रभाते भवतु स्पष्टं तथोपायं विचिन्तय^२ ॥४२॥

इदं रहस्यं सञ्जयविदुराभ्यां स्वामिने विज्ञप्तमेतदद्य विज्ञापितं मया । स्वामिनो यथा रोचते, तथा क्रियताम् ।

(इत्युक्त्वा करेण वदनमाच्छाद्य तिष्ठति)

श्रीकृष्णः — (सशिरःकम्पम्) तथैव सर्वमालोचितम्, तदर्थमेवायमारम्भः कृतः । केनाप्युत्सवेन बलरामादीनादाय, राजा बहिरागतः । भगिनी च मे यतिनिकटमटति पटुतरम् । भावने, क्षण-विप्रयोगे परस्परं नानाविधावस्थामनुभवतः । पितरौ मात्रं निशान्ते तिष्ठत । अन्यत् सर्वं समीचीनमेव ।

भावना — स्वामिन्, त्वदुक्तशेषान्नभोजनेन सर्वश्रमविनिर्गमो जातः, आत्मा कृतार्थश्च । यत्र कुत्रापि कार्ये मां नियोजय यथोक्तकारिणीं, तत्करवाणि ।

देवः (श्रीकृष्णः) — (सप्रेमभरम्) भावने, यथोचितं यत्र कुत्र समीपे वसः समये क्वचित्कार्यमाज्ञापयामि । गच्छेत्यब्रवीत् ।

(सा भावना देवं प्रणम्य, तथेत्युक्त्वा निष्क्रान्ता^३)

१. ०क्ष०; २. ०चिन्त्यः; ३. इदमलङ्कास्यम्—

अङ्कास्यं नाम वृत्तान्तं यद्यदत्र प्रसूच्यते ।

प्रबन्धीयं मध्यपात्रैस्तदङ्कास्यमुदीरितम् ॥४३॥

इति लक्षणात् ।

श्रीकृष्णः—भो गोपाः, भवन्तोऽपि भूपा इव बहुप्रकारेण करनिकरेण मामा-
नन्दयन्ति । चिरविरहेणासां मम शरीरं कृशमपि एतदुपाहृतभोज्यलेह्य-
चोष्यान्नादिभक्षणेनानन्दतुन्दिलं जातम्, एवमेतैर्भवत्कृत्यैरतितृप्तं मनश्च ।
'यदन्नः पुरुषो भवति, तदन्नास्तस्य देवताः' इति वेदवादोऽपि स्पष्टी-
कृतः । गार्ग्योऽपि मया सेवितः । तेनाचार्यं भगवन्तमुपाध्यायं मार्गस्थं
तदस्थमुपचरेत्, तमनतिक्रम्य तिष्ठेदित्यादिधर्मशास्त्रवादोऽपि सफली-
कृतः । पितरौ च दृष्टौ यशोदानन्दनौ । ताभ्यामुपलालितश्चाहम् । इतः परं
द्वारकां गत्वा, तत्र स्थितौ देवकीवसुदेवौ बलरामं च दृष्ट्वा, कुञ्जलं पृष्ट्वा,
तैः सुपूजितः, 'साधु वृन्दावनं, साधु वृन्दावनं, प्रविश्य सुखं रमध्वमिति' ।

(सर्वानादिदेश श्रीकृष्णः । ते सर्वेऽपि यथायोग्यं नन्दादयो निश्चक्रुः ।)

अथ श्रीकृष्णोऽपि तान्वहुप्रयत्नैस्समाधाय स्वपुरं प्रति प्रेषयित्वा
नारदं सस्मार ।

अथ स्मृतमात्र एव देवर्षिराजगाम समीपं श्रीकृष्णस्य, भगवानपि
गोविन्दस्तं प्रत्युत्थानप्रणतिभिरुपचर्य सुभद्राकल्याणवृत्तान्तमकथयत् ।

सोऽपि इङ्गितज्ञस्तेन तथा वन्दितस्तमामन्त्र्य, महेन्द्रसदनं गत्वा
तेन यथावत्पूजितः तदद्धांसने स्थित्वा, रहसि गत्वा श्रीकृष्णकथितं
रहस्यमबोधयत् —

'अस्मिन्दिने रात्रावेव सपरिवारेण त्वया द्वारकायां भगवद्भूवनोद्याने
ब्रह्मादिभिस्सुरगणैस्सह आगन्तव्यम् । तत्र अर्जुनस्य सुभद्रया सह वैवाहिकं
मङ्गलं कारयित्वा पुनस्तदानीमेव स्वस्थानं गन्तव्यं बहुमानितैः युष्माभिः' ।
इति ।

इन्द्रोऽपि 'तथैव तत्करोमि' इति नारदं प्रेषयित्वा, स्वयं श्रीकृष्ण-
वाक्यं सार्थकं कर्तुं यत्नमतनोत् ।

(अथ कृष्णेन साकं समुद्रतीरगमनं नाटयन्तौ निष्क्रान्तास्सर्वे)

॥ इति श्रीवेङ्कटवरदाचार्यविरचिते श्रीकृष्णविजयाभिधाने डिमे
'तृतीया यवनिका' सम्पूर्णा ॥

अथ चतुर्थी यवनिका

(ततः प्रविशति विचक्षणा)

विचक्षणा—अइ विआरणे, कुदो चिराएसि । कमलाविलाससोहसिहर-
विहरमाणं सामिणं पेक्खिअज्झन्ति आअत्थोति कहिदवच्चासी
अम्हणि अन्तिभावणा ।

(छाया)—[अयि विचारणे, कुतः चिरायसि । कमलाविलाससौध-
शिखरविहरमाणं स्वामिनं प्रेक्ष्य 'झटित्यागच्छ' इति कथितवत्यासीदस्मन्नि-
यन्त्रिणी भावना ।]

(ततः प्रविशति^१ विचारणा)

विचारणा—^२हिम्माणहेतुम्म एदावपज्जत्तं कुदो केण विभुअंगेणणणीदं^३
कुणंदिदानीं पबुन्धा सावसेसकसाइदण अणणमगं विहाअ ऊण
कुदो गच्छसि । मह अहिमुहं एहि ।

(छाया)—[आश्चर्यं सखि, एतावत्पर्यन्तं त्वं कुतः केनापि भुजङ्गेन
निद्रां कुर्वती इदानीं प्रबुद्धा स्वापशेषकषायितनयना मार्गं विहाय कुतो
गच्छसि । ममाभिमुखमेहि ।]

विचक्षणा—अइदानीं एव्व इंदाइणो सुपव्वाणो सुराआरिअमुहेहि जोईसरे
आणइदुंदुहि देवई किसणं पमुहेहि जहस्सधं सुभद्रापन्धाणं वैवा-
हिअं कमणिव्वच्च अच्चंदचउराहि पुलोमआपमुहाहि देव्वगणो
हि अलङ्किदाणं वहुवराणां मंगलनीरायणं विकटुअसव्वेविगन्ध-
पुष्कवसणाभरणहविणाम्बू अणराक्खसीहि सम्भाविदा । देवई
वसुदेवा अपि किसणेण आपहिआअंदे पुरं पविट्ठा चिट्ठदि ।
देवगणोवि जहणिद्रे संसामिणो गदु अजहरुठ्ठाणम् ।

(छाया)—[अयि, इदानीमेवेन्द्रादयो सुपर्वाणः सुराचार्यप्रमुखै-
योगीश्वरैरानकदुन्दभिदेवकीकृष्णप्रमुखैर्यथाशास्त्रं सुभद्रापार्थयोर्वैवाहिकं
कर्म निर्वर्त्य, अत्यन्तचतुराभिः पुलोमजाप्रमुखाभिर्देवाङ्गनाभिरलङ्क-

तयोर्वधूवरयोर्मङ्गलनीराजनमपि कृत्वा सर्वेऽपि गन्धपुष्पवसनाभरणद्रविण-
ताम्बूलराशिभिः सम्भाविताः । देवकीवसुदेवावपि श्रीकृष्णेनाराधितावन्तः-
पुरं प्रविष्टौ तिष्ठतः । देवगणोऽपि यथानिर्देशं स्वामिनः कृत्वा यथास्थानं
प्रविष्टाः ।]

वहूवरा उहे अ स्वोत्थिपसस्थं उवइदत्ताओ अददारवताओ सीसंधा-
रिणीओ सुहं पसिद्धं सङ्गामिअ केलिसअणे पुष्पसअणे जहसुह विअरं दिदाणीं
तु शीघ्रं देवई सयणवरं पविसियताए वसुदेवस्स अ गादसवहणाविअ
करेहि । अहं वि उन्जाणं गदुअताणं वहूवराणं कप्पूलचन्दणादि अदेऊण
अपरिकज्जं पेक्खिस्समातुह जह रुच्चइ तह करणेइ जइद्धणामासि ।

(छाया)—[वधूवरावुभे च स्वस्तिप्रशस्तं द्विजैर्दत्तानाद्रक्षिता-
ञ्जिरसा धृत्वा सुखं प्रसिद्धं सङ्गम्य केलिसदने पुष्पशयने यथासुखं
विहारं चक्रतुः । इदानीं त्वं शीघ्रं देवकीशयनगृहं प्रविश्य, तस्या वसुदेवस्य
च पादसंवाहनादिकं कुरु । अहमपि उद्यानं गत्वा तयोर्वधूवरयोर्कपूरचन्द-
नादिकं दत्त्वा, उपरिकार्यं प्रेक्ष्ये । तुभ्यं यथा रोचते, तथा कुरु ।
यथार्थनामाऽसि ।

विचारणा—(स्वगतम्) लणपमदुज्जाणे सुभद्दासुहं चिट्ठदि सुइ कोमलादि-
महुरद्धाणविआबालिआदं हुक्कं खइ सुअलो अणअरिदेणेव्व-
परंक्खिआ ।

(छाया)—[ननु प्रमदोद्याने सुभद्रा तिष्ठति श्रुतिकोमलादि-
मधुरध्वानप्रिया बालिकां द्रष्टुं काङ्क्षति । सुलोचना आलिन्द एव
संरक्षिताऽस्ति ।]

इदो वरं किं करणीञ्जं । णिद्वाए विप्पलद्धाम्हि । पहादे इहप्पद्धे
वावहूवराणेच्छम्हि ।

(छाया) [इतः परं किं करणीयं मया । निद्रया विप्रलब्धाऽस्मि ।
प्रभाते इन्द्रप्रस्थे वा वधूवरौ पश्यामि ।

(प्रकाशम्)—[अइ अणिद्वावुण्णमाणणअणाअजाजहं मालिआभू-
संवरंदहाणाउवरि केलिजोगंमिआएमि । सुहाव एव्व तुए कहिदो । कामेण
मोहिदा केण विधुत्तेण निद्धं भट्ठिआपरवसाणिहंगअंमि । होदु मज्जह-
भवणं विहरेहि । अहं वि तुंमणि देसपआएण कज्जं करेमि ।

(छाया)—[अतिनिर्दयनिद्राघूर्णमाननयना यथायथं मालिका-
भूषाम्बरं दधाना उपरि केलियोग्यं मार्गम्मृगयेयम् । स्वभाव एव त्वया

कथितः । कामेन मोहिता केनापि धूर्तेण निर्दयमर्पिता परवशा निद्रां
गताऽस्मि । भवतु, त्वं यथाभवनं विहर । अहमपि युष्मन्निर्देशप्रकारेण कार्यं
करोमि । ... (इत्युभे परस्परं समाधाय, निजनिजकार्यं तिष्ठतः) ।]

॥ इति प्रवेशकः ॥

(ततः प्रविशति चित्ररथः)

चित्ररथः—(सविस्मयम्)—अये राजन् सुमालिन्, दृष्टमेव नन्वर्जुनेन
भगवदवलम्बनफलम् । पश्य

कुतो यातास्सर्वे कुरुनृपतिपुत्रप्रभृतयो
निरानन्दा मन्दाः प्रविशिशुरमन्दं बलिंगृहम् ।

दितेः पुत्रा मित्रैस्सह विपुलवीर्यैर्निशिचरै-
रकूपारं प्राप्ताः स जयति सुभद्रायतिरथम् ॥१॥

अपि च—

कामं कामसहस्रसुन्दरतरं कौन्तेयमैच्छत्स्वयं
कल्याणी कनकाम्बरस्य सहजा कल्याणकान्त्योज्ज्वला ।

कान्तासृष्टिनिदर्शनं शतधृतेः सौन्दर्यरत्नाकरो
देवानां वनिता वदन्ति कमलाविष्णुं यथेति स्फुटम् ॥२॥

अमित्रतिमिरौघानां मित्र एव यद्वद्वहः ।
मित्रव्यसनदावाग्निः निर्वापणदलाहकः ॥३॥

(एवं वदन् सर्वतः पश्यति)

वेदोऽखिलो धर्ममूलं धर्मो विष्णुस्सनातनः ।

सुमाली (साभ्युपगमम्)—

यन्मायाजनिताः सर्वे ब्रह्मेशानपुरोगमाः ॥४॥

चित्ररथः—(सशिरःकम्पम्)—सुमालिन्, युक्तमेवोक्तं भवता । असौ
प्रभुशक्तिरन्यादृशी । पश्य—

केनापि धर्मव्याजेन सर्वात्रोत्वोदधेस्तटम् ।
अञ्जसा सञ्जयामास रहस्येव वधूवरौ ॥५॥

अत एवोक्तं विबुधैः—

तेजो बलं जन्मवतां राज्ञां शक्तित्रयं बलम् ।
क्षुब्धं सर्वजन्तूनां सर्वेषां काञ्चनं बलम् ॥६॥

इतः परं अस्माकं किं कार्यम् ? यथेच्छं गच्छामः ।

(इति निष्क्रान्तौ)

इति चूलिका । (चूलिका नाम कथिता सिद्धकार्योपपादिका ।)

(ततः प्रविशतो वैयालिकौ)

वैयालिकौ—

जय जय यदुवंशमौक्तिकमणे, उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । प्रभातसमयस्संवृतः ।
आह्निकसमय अतिक्रमते । पश्य—

स्नात्येषा द्विजराजिरत्र जननीं वेदस्य जप्त्वा परं
सन्ध्यावन्दनमारचय्य विधिवत्कृत्वाऽग्निसेवां परे ।

वेदानां पठनं विधाय च पितॄन् सन्तर्प्य देवर्षिभि-
र्देवोत्तिष्ठ जगन्निवास भगवन् सूर्यस्समुत्तिष्ठते ॥८॥

समुत्तिष्ठन्ति यादवाः प्रबुद्धाः । (श्रवणमभिनीय) हे हलिन्,
सूर्योदयो जातः ।

किं निद्रासि भक्तजनमानसमानसः सारससारसः कंसारिः ।

तमेनं शीघ्रमुद्बोधय यस्य चरित्रमतिविचित्रम् ॥९॥

अत्र वसन् सः सुत्रामसूनोः सुभद्रायाश्चान्योऽन्यमेलनमेकमुखद्विमुख-
त्रिमुखचतुर्मुखपञ्चमुखषण्मुखसप्तमुखप्रमुखबहिर्मुखैः सप्तर्षिभिर्यथाशास्त्रं
देवकीवसुदेवाभ्यां कारयित्वा, भवनोद्यानमध्यवर्तिकनकनवरत्नदशशतस्तम्भ-
मण्डपमध्याजिरराजमाणमणिसिंहासनसमारूढौ च रचयित्वा, सर्वलोक-
लोकान् तत्र मेलयित्वा, स्वयं किमप्यजानन्निवास्वपन् मध्ये स्वपिति । अत्र
बृहस्पतिप्रभृतयोऽयमाशीर्वादसमय इति त्वरयन्ति, कृष्णं मृगयन्ते च ।

(अथ बृहस्पतिप्रेषिता धारणा सर्वास्सुमङ्गलीर्वायनग्रहणार्थं गृहीत्वा
इदानीमेवान्तःपुरं प्रविवेश ।)

धारणा—

पुरं विहाय रात्रौ तीर्थतीरवास एवास्माकं तपःफलं जातम् । यते-
स्तपःफलन्तु कन्यारत्नत्वेन परिणतम् । दुर्योधनप्रभृतीनामधिरूपेण
परिणतं फलम् । मध्यवर्तिनां वसनाभरणभोजनद्रविणरूपेण
फलमुत्पन्नम् । सुभद्रापाणिग्रहणविधित्सूनां राज्ञां स्वपुरनिवर्तन-
मेव फलम् । पूर्वमेव पुरन्दरेण तापसपवननासत्यापत्यगाङ्गेय-
विदुरकुम्भभूततद्भवशारद्वदादयः स्नेहबन्धवो बान्धवाश्च राजानः

समानीताः । श्रीकृष्णस्ततो गाङ्गेयपुलिन्दालिन्दानभिनन्द्य
सुप्रतीक इव सुप्रतीकस्तुङ्गतूलासनादुत्थाय भ्रातरं प्रणम्य गुरो,
किमेतदद्भुतं यादवकथितम् । यथा—

मयशम्बरमारीचविद्युज्जिह्वेन्द्रजित्कमः ।

नोपास्योऽयं यतिरिति पूर्वमेव मयोदितः ॥१०॥

त्वया सम्पादितोऽनर्थः किं कर्तव्यमितः परम् ।

एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्तेऽपरो^३ जनः ॥११॥

इति न्यायेन सर्पवृश्चिकरक्षणन्यायेन च त्वत्कृतोऽयं दोषस्त्वत्सम्बन्धि-
नोऽपि पर्येति ।

(इति वदन् तूष्णोमुवास)

बलरामः —(विहस्य) विश्वकुक्षिम्भर, त्वत्कृतं संविधानं न जानासि
किम् ? तव मायां को न जानाति ? अस्तु नाम । उत्तिष्ठ,
सर्वे तत्रैव गच्छामः ।

(इति कृष्णं हस्ते गृहीत्वा, सिन्धुतीरात्पुरप्रवेशं नाटयन् सपरिवारं
सभां प्रविवेश । सर्वेऽपि तथा कुर्वन्ति ।)

॥ इति श्रीवेङ्कटवरदाचार्यविरचिते श्रीकृष्णविजयाभिधाने
द्विमे 'चतुर्थी यवतिका' सम्पूर्णा ॥

अथ पञ्चमी यवनिका

वृत्तानुवादो सिद्धान्तः डिमस्याहर्मनीषिणः ।

... .. ॥१॥

... .. ।

मुदेऽस्तु सततं महत्यखिललोकसम्मोदिनी ॥२॥

(अथ प्रविशति ब्रह्मदृशा संज्ञापितो बृहस्पतिः)

बृहस्पतिः—(बद्धाञ्जलिः पूर्वाभिमुख इन्द्रेन्द्रागुजाज्ञया सर्वानवलोक्य)—

यावत्तिष्ठति मेदिनी फणिपतेर्मूर्धानमेत्य स्थिरा

ज्योतिश्चक्रमिदं सुमेरुमभितो यावच्चलत्युज्ज्वलम् ।

यावत्क्रीडति सर्वलोकजननी श्रीविष्णुवक्षस्थले

तावत्स्यादयमेव पार्थविजयी राजा जगद्रञ्जयन् ॥३॥

अथार्जुनः सभार्यः सर्वान् प्रणम्य, शरणागतसंरक्षणकृतक्षणं कमलेक्षणं सपत्नीगणं प्रणम्याभिवाद्य, निरवद्यपद्यमेवमवदत्—

अर्जुनः—

वात्सल्येन महावराहवपुषा भक्तेषु मग्नां भुवं

दंष्ट्राग्रेण समुद्धरन् जलनिधेस्त्वं राजसे क्षमापतिः ।

तादृक्त्रातुमिमां भवन्यदुकुले, सोऽस्मांश्च संरक्षसे

तत्तत्प्रार्थितवस्तुदो नमस्ते भवते सुभद्राग्रज ॥४॥

सभासदः—

यथैव गुरुणा चोक्तं तथैवास्तु वदन् बुधाः ।

मन्त्राक्षतैर्समानर्चुरर्जुनं सह भार्यया ॥५॥

अर्जुनः—(अर्घ्यादिद्वात्रिंशदुपचारैस्ससपत्नीगणं कमलेक्षणं सम्पूज्य तथा बलरामं श्वसुरौ च स्ववन्धून् ब्रह्मादिदेवान् कृतमुखान् मुखोद्भवान्सर्वानिन्द्राणीप्रमुखमुवासिनीश्च गन्धपुष्पताम्बूलपटवासपटाभरणद्रविणरत्नौघैर्भगवत्कटाक्षलब्धैस्सम्मान्य, भगवच्चरणकमलपरिचरणस्समतिष्ठत् ।)

(नेपथ्ये)

ब्रह्मप्रयत्नैर्बहुभिरमात्यैः

बलेन कृष्णेन च यादवैश्च ।

रत्नैरनेकैरपि पूजितोऽसौ

शर्माणि लेभे सहसा विरीटी ॥६॥

विसिस्मिरे तत्र जनास्समस्ता-

दिचित्रं चरित्रं परिवीक्ष्य विष्णोः ।

ब्रह्मादयो देवगणा मुनीन्द्रा

मनुष्यभावस्य मनुष्यवर्गः ॥७॥

अथामरेन्द्रा विधिरूपपूर्वाः

प्रणम्य कृष्णं कमलायताक्षम् ।

तं कामपालं वसुदेवमेन-

मामन्त्र्य बद्धाञ्जलयः प्रतस्थुः ॥८॥

स्वं स्वं प्रदेशं प्रति भूमिपालाः

मुधन्वपूर्वाश्च महाबलाश्च ते ।

ययुः समामन्त्र्य यदुप्रवीरं

श्रीकृष्णमेनं शिरसा प्रणम्य ॥९॥

अथार्जुनस्साग्निपुरोहिताग्रजैः

सहोदरैस्सर्वदृशा च जित्वरैः ।

विमृत्वरैरश्ववरैरनीकैः

रथाधिरूढः प्रययौ निजां पुरीम् ॥१०॥

किरीटकेयूरकनककुण्डलः

प्रलम्बपीताम्बरहारभूषितः ।

सहोदरीं स्वां यतिने समर्पयन्

सहर्षमित्थं तमुवाच कृष्णः ॥११॥

श्रीकृष्णः—

युक्तं त्वयोपलब्धा मम सोदरीयं

कार्येषु भारभूवसौ सुहृदस्मि ते च ।

त्वं चापि मे सहचरस्सह भार्यया या

मत्स्योदरी मदनशक्तिरिवाविरासीत् ॥१२॥

अतोऽहमन्तःपुरमेत्य, पित्रादिभिः किञ्चिद्ब्रह्मस्यमुक्त्वा, तत्र स्थितां सुभद्रां तव निकटे प्रेषयामि । त्वमपि शीघ्रमेव प्रमदावनमध्यवर्तिमहामणि-सौधमारुह्य निवसन् तथा सह मानुषान् भोगाननुभवन् मदनुज्ञातः स्वः प्रभाते स्वां पुरीं ससैन्यो गमिष्यसि ।

(ततः प्रविशति सपरिजनोऽर्जुनः)

अर्जुनः—(सविनयम्) हे माधव, वयमत्रैव सर्वैश्वर्यानिनुभवन् तिष्ठामः ।

(इति निष्क्रान्तास्सर्वे)

॥ इति श्रीवेङ्कटवरदाचार्यविरचिते श्रीकृष्णविजया-
भिधाने द्विमे 'पञ्चमी यवनिका' सम्पूर्णा ॥

अथ षष्ठी यवनिका।

(ततः प्रविशति सपरिजनोऽर्जुनः)

अर्जुनः—अये परिजनाः, नाद्यापि समागता प्रियतमा । अयि प्रिये—
सुतनुसुतनुयोगात् शान्तिमभ्येति तापो
मनसि भवभवोऽयं नान्यथा शान्तिमेति ॥१॥

(इत्यर्द्धोक्ते एव)

परिजनः—देव, एतावत्कालपर्यन्तमत्रैव स्थितवती सा बाह्या । क्षणमात्र-
विरहेणातीव प्रवेपसि । मां प्रत्येवमुक्तवान् पूर्वम् । सैव
प्रौढा सौघाग्रमारूढा तवागमनमाकाङ्क्षमाणा तिष्ठति ।

अर्जुनः—

परिप्लावाक्षियुगलां पाणिस्पशानुमेयवक्षोजाम् ।
ईषद्विवरवराङ्गी तां त्वामङ्गीकरोमि तन्वङ्गीम् ॥२॥
प्रतिभाव्य निबद्धोऽसौ प्रबुद्धकमलेक्षणः ।
क्षणं क्षणं करोति स्म वैवाहिकमिहावयोः ॥३॥

परिजनः—(सधैर्यम्)—देव, सा देवी भवन्तमुद्दिश्य सख्या किमपि
वदति (इव) । शृणु तत्कथनम् ।

(अथार्जुनः श्रवणं नाटयन् क्वचित्कुञ्जे निवसति ।)

(अथ प्रविशति सुभद्रा सख्यश्च)

सख्यः—

द्राक्षालतामण्डपमध्यवर्ती

सूर्योऽथवा शोतकरः कुमारः ।

वज्रायुधस्यात्मभवो जयन्तः

कान्तो रतेरस्त्यथ किं वसन्तः ॥४॥

अर्जुनः—

सारङ्गराजगमनालकनेत्रवृत्तिः

सारङ्गराजगमना मम भावना च ।

सारङ्गराजमनसा तरसारसाक्षी

सारङ्गराजरमणा करुणा विभाति ॥५॥

यतिरस्मि समाधाय योगं प्रापमनुत्तमम् ।

वासुदेवेव देवे न भद्रया तत्सुभद्रया ॥६॥

अनिर्वाच्यो हि भगवान्नारायणः हरिस्स्वयम् ।

सोदरीमपि भक्तान्स्वानर्पयन्मादृशानपि ॥७॥

तद्गत्वा सह प्रियया तमेव पश्यामि, इति निष्क्रान्तः ।

('ततः प्रविशति सिंहासनमारूढः वसुदेवः सह देवक्या मन्त्र्यमाणः)

वसुदेवः—

धृतमुक्तातपत्रोऽहमिति श्रीनन्दनन्दनः ।

स्वाहितानपि मुक्तातपत्रा चक्रे किमद्भुतम् ॥८॥

कुलद्वयेऽपि चलिताविव राजहंसौ

द्वौ चामरौ रविभुवोऽवितुश्च विष्णोः ।

पार्श्वद्वयेऽपि लसतः परिचारिकाभ्या-

मेवं वदन्ति कवयो हरिनीलमूर्तेः ॥९॥

(देवकीं विलोक्य)—

आश्चर्यम्, आर्ये, मयाऽद्य स्वप्ने दृष्टः स एव भगवानयम् ।

पश्य—

क्षीराणवाभ्यर्णविर्वत्तिदिव्य-

शेषाङ्गपर्यङ्कनिविष्टदेहः ।

श्रीभूमिनीलः परिचर्यमाणो

दृष्टो मया कोऽपि तमालनीलः ॥१०॥

बालं कृष्णममानुषं जगदिरे नारायणं श्रीधरं
 पार्थं तं नरमेव तत्सखमिति यत्स्यात् स बन्धुक्रमम् ।
 स्वप्ने मय्युपदिश्य कोऽपि मुनिराट् ब्रह्माणमप्यन्वगाद्
 देवास्त्वत्तनयापतिं विजयिनं कुर्वन्तु ते मङ्गलम् ॥११॥

अपि च—

यो बाल्ये शकटं हठाद्विकटयन् कृतिं मृतिं प्रापयन्
 वात्यं हात्यभिनवबलेन च बलीवर्दं समर्दं क्षणात् ।
 चक्रे पाकमिदं च शोकपदमप्यन्वीय कंसं हतं
 वत्सं कुत्समभर्त्सयत्कथमहो श्रीवत्सवत्सस्त्वयम् ॥१२॥

(इति वदन् आश्चर्यस्तम्भितकर्णस्तिष्ठति ।)

देवकी—(सहर्षम्)—अय्यउत्त, तुए कहिदो जहद्दो एव्व । मये वि तहव्व
 सिवणाओ दिठ्ठो । जदा महजठ्ठरं भिखिरसाअरादो ओदिओ
 कोचि महोप्पविट्ठो । तदा पहुदिवअत्तिसं कोडिदेवगणेहिं
 कमलसम्भवो मप्पदिक्खिणी करिअ पणमतो सअलोवआरं कुणं
 चोद्देवगणेहिं परमपुरुसो अच्चिअ पादाचिठ्ठमि । अदो अच्चु-
 द्दग्गाजो तस्स अणुजो दुवे विविमुवचिदचिण्ण अणाहि अआर
 कप्पय्येव्व इत्ति मण्णत्तहोमि । ताअमोपरमपुरुसजणणीजणआ
 जादा पुव्वजम्मतवोबलेण ।

(छाया) [आर्यपुत्र, त्वया कथितं यथार्थमेव । मयाऽपि तथैव
 स्वप्नको दृष्टः । यथा मम जठरे क्षीरसागरादवतीर्णो कश्चिन्महः प्रविष्टः ।
 तदा प्रभृति त्रयस्त्रिंशत्कोटिदेवगणैः कमलसम्भवो मां प्रदक्षिणीकृत्य प्रणमन्,
 सकलोपचारं कुर्वन् देवाङ्गनाभिः परमपुरुषोऽर्चितपादा तिष्ठामि ।
 अतोऽच्युताग्रजस्तस्यानुजो द्वावपि विश्वचिदचिन्नयनाधिकारकल्पकाविति
 मन्यमाना भवामि । तस्मादावां परमपुरुषजनितारौ जातौ पूर्वजन्म-
 तपोबलेन ।]

वसुदेवः—प्रिये,

राभोऽयं रेवतीप्रेयान् साक्षाच्छेषो सुतस्तव ।

कृष्णस्तु भगवान् साक्षादवतीर्णो रमापतिः ॥१३॥

तदेहि, गत्वा तत्र सम्पन्नं समीहितं सह सुभद्रया नरमर्जुनं नारायणं
तत्सहचरं तावकीनं पुत्रं कृष्णं च पश्याव इति ।

देवकी—तहा ।

(छाया) [तथा ।]

(इति निष्क्रान्तौ)

(ततः प्रविशति अर्जुनः सुभद्रया सह विहरमाणः,
कृष्णश्च ।)

कृष्णः—(मन्दं विहस्य)—भो यते, ननु सम्पन्नं ते समीहितं मम सोदरी-
लाभेन इति पश्याम्यहम् । तथापि वद, किं ते भूयः प्रियमुप-
करोमि ।

अर्जुनः—(साञ्जलिबन्धं सविनयम्)—ननु भवत एव विजयोऽयं माधव,
भवानेव विजयतेऽत्र मम सुभद्रालाभेन । हे भक्तवत्सल,
करुणानिधान, ममार्तबन्धो ! किञ्च कृतं त्वया मदर्थम् ।
अत्र—

योगिनामध्यगम्यो मे साक्षात्त्वं मे सखा हरिः ।

सोदरी ते च मे जाया किमन्यच्छ्रेयसे मम ॥१४॥

तथापीदमस्तु भरतवाक्यम्—

दाम्पत्यं नितरां निसर्गमधुरं सञ्जायतामी शयो-

रद्वैतं महितं जनेषु सततं प्रीतिस्त्वदङ्घ्र्यब्जयोः ।

देवीवाचमुपासयन्तु कवयो संयान्तु ते त्वद्गतिं

सो वै वेङ्कटराजतां चरणयोर्भद्रासमेतोऽर्जुनः ॥१५॥

॥ इति श्रीवेङ्कटवरदाचार्यविरचिते श्रीकृष्णविजयाभिधाने डिमे

‘षष्ठी यवनिका’ सम्पूर्णा ॥

॥ सम्पूर्णोऽयं डिमः ॥

॥ हरिः ॐ ॥

